

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MODERNKOR PROGRAM

BALATONI BALÁZS

LIBERALIZMUS, HUMANITARIANIZMUS ÉS NEMZETI ÖNRENDELKEZÉS A BRIT
BALKÁN BIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGÉBEN (1903–1919)

DOKTORI ÉRTEKEZÉS
TÉMAVEZETŐ: DR. HABIL. VUKMAN PÉTER
SZEGED
2024

PLÁGIUM NYILATKOZAT

Alulírott Balatoni Balázs, a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkor alprogram doktorjelöltje ezennel büntetőjogi felelősségem tudatában nyilatkozom és aláírással igazolom, hogy *Liberalizmus, humanitarianizmus és nemzeti önrendelkezés a brit Balkán Bizottság tevékenységében (1903–1919)* című doktori értekezés a saját, önálló munkám. Az abban hivatkozott nyomtatott és elektronikus szakirodalom felhasználása a szerzői jogok nemzetközi szabályainak megfelelően történt. Továbbá kijelentem, hogy a plágium fogalmát megismertem, és tudomásul veszem, hogy plágium esetén az értekezésem a Doktori Iskola visszautasíthatja.

KELT: SZEGED, 2024. 02. 21.

BALATONI BALÁZS

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen doktori dolgozat megírása nem jöhetett volna létre számos ember támogatása nélkül. Külön köszönettel tartozom Vukman Péternek, aki az egyetemi képzés kezdetétől fogva egyengette utamat egészen a doktori képzés végéig. Értékes javaslatai, a legapróbb szakmai és stilisztikai hibákat is „kiszúró” kritikai észrevételei nem csupán e dolgozathoz járultak hozzá, de alapvetően a „történész mesterség” és „szerszámosládájának” használatába engedett bepillantást. Hálával tartozom Csaplár-Degovics Krisztiánnak, az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Történettudományi Intézet Délkelet-Európa Története Osztály vezetőjének, aki nem csak mint tudományos diákköri dolgozatom egyik bírálójaként segített az akkor még kiforratlan kutatási témám továbbgondolásában, de azóta is rendszeresen segíti fejlődésemet a délkelet-európai történelem megértésének rögzös útján. Jól lehet nem emlékeznek, de köszönettel tartozom Demeter Gábornak és Bojan Aleksovnak, akik kritikai megjegyzéseikkel a Balkán Bizottság tevékenysége felé terelték az érdeklődésemet.

Hasonlóképpen hálásan gondolok a Szegedi Tudományegyetem és az Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Middle East Technic University (Ankara) oktatóira, akik mindannyian hatottak valamilyen formában a történelemtől való gondolkodásomra, és mindig nyitottak és támogatók voltak a kutatásban tapasztalt nehézségeimre. Közülük szeretném kiemelni A. Sajti Enikő professor emeritát, Pihurik Juditot, Deák Ágneszt, Ferwagner Péter Ákost, Papp Sándort, Birten Çeliket, Csernus Sándort, Kökény Andreát és Varga Beátát, az Újkori Egyetemes Történelem és Mediterrán Tanulmányok Tanszék tanszékvezetőasszonyát. Köszönettel tartozom számos közgyűjtemény munkatársának, akik segítettek hozzájutni és megismerni a dolgozatomhoz kapcsolódó forrásokhoz és szakirodalmakhoz. Külön köszönöm Elis Ingnek, a McGill University Library Rare Books and Special Collections (Montréal) könyvtárosának, aki a Noel Buxton hagyaték labirintusaiban kalauzolt engem, és Waitz Erikának, a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Egyetemi Könyvtár könyvtárosának, aki mindig hihetetlen gyorsan és segítőkészen segített beszerezni első pillantásra elérhetetlennek tűnő munkákat.

A doktori képzés és a különböző konferenciák alkalmával számos olyan pályatárssal ismerkedhettem meg, akik nemcsak szakmailag járultak hozzá a témám másszemponitú és mélyebb megértéséhez, de barátságukkal is megtiszteltek. Külön köszönet illeti ezért Anastas Bezhát, Mihályi Dorottyát, Kutse Altint, Murat İşiket, Domján Dánielt és Hajdú Attilát.

A kutatásaimat Tempus Közalapítvány és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-SZTE-183 kódszámú ösztöndíjakkal támogatták, amelyekért hálával tartozom feléjük.

A legnagyobb köszönet a családomat illeti, akik minden létező módon támogatták ezt az intellektuális vállalkozást, amelynek eredménye alább olvasható. A szüleim mellett külön köszönöm feleségemnek a szünni nem akaró támogatását, és Balatoni Boldizsárnak, aki a legnagyobb motivációt jelentette számomra míg írtam e sorokat.

Szeged, 2024. február

BALATONI BALÁZS

TARTALOMJEGYZÉK

PLÁGIUM NYILATKOZAT.....	2
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	3
TARTALOMJEGYZÉK	5
BEVEZETÉS	7
HISTORIOGRÁFIA	13
FORRÁSOK	18
A DOLGOZAT SZERKEZETE	20
1. FEJEZET: NAGY-BRITANNIA ÉS A BALKÁN KÉPEI: HAGYOMÁNY, TUDÁS ÉS CIVILIZÁCIÓ	23
1.1. PERCEPCIÓS SÉMÁK: UTAZÁS ÉS HATÁRÁTLÉPÉS.....	24
1.2. BRITEK A GÖRÖGÖK, TÖRÖKÖK ÉS SZLÁVOK VONZÁSÁBAN.....	29
1.3. TÁRSADALMI REFORM ÉS A BALKÁN: NOEL BUXTON (1869–1946).....	36
1.4. A BALKÁN BIZOTTSÁG LÉTREJÖTTE ÉS TAGSÁGA	43
1.5. A BALKÁN ÉS A BRITEK A 20. SZÁZAD ELEJÉN: A BALKÁN BIZOTTSÁG SZEREPE A BALKÁN-KÉP FEJLŐDÉSÉBEN.....	49
1.6. KONKLÚZIÓ	59
2. FEJEZET: A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS A MACEDÓNIAI REFORMOK (1903–1908).....	61
2.1. MACEDÓNIA NÉPESSÉGE A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN.....	64
2.2. A MACEDÓNIAI KÉRDÉS (1878–1903).....	69
2.3. A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS A MACEDÓNIAI REFORMOK (1903–1908).....	74
2.4. A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS A REFORMOK (1906–1907).....	80
2.5. HUMANITARIANIZMUS ÉS LIBERÁLIS VILÁGREND A BALKÁN BIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGÉBEN	87
2.6. KONKLÚZIÓ.....	94
3. FEJEZET: A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS AZ IFJÚTÖRÖKÖK.....	95
3.1. „BÁMULATOS ÁTALAKULÁSOK”. AZ IFJÚTÖRÖK FORRADALOM BRIT FOGADTATÁSA ...	101
3.2. A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS AZ IFJÚTÖRÖKÖK	106
3.3. A KAPCSOLATOK MEGROMLÁSA: AZ ALBÁN-KÉRDÉS ÉS MACEDÓNIA	114
3.4. KONKLÚZIÓ.....	122
4. FEJEZET: A BALKÁN-HÁBORÚK (1912–1913): „AUTONÓMIA VAGY ANATÓMIA”?	128
4.1. A BALKÁN SZÖVETSÉG LÉTREJÖTTE	131
4.2. AZ ELSŐ BALKÁN-HÁBORÚ KITÖRÉSE ÉS A BIZOTTSÁG.....	135
4.3. A BIZOTTSÁG HUMANITÁRIUS AKCIÓJA A BALKÁN-HÁBORÚK (1912–1913) IDEJÉN	140
4.4. „AUTONÓMIA ÉS ANATÓMIA” A BIZOTTSÁG RENDEZÉSI TERVÉBEN.....	143
4.5. KONKLÚZIÓ.....	151
5. FEJEZET: A BUXTON-MISSZIÓTÓL A NÉPSZÖVETSÉGIG.....	153
5.1. A BUXTON-MISSZIÓ	154

5.2. LONDONI KÍSÉRLETEK	161
5.3. A BOLGÁR ÉRDEKEK KÉPVISELÉSE 1916–1919	166
5.4. INTERNACIONALIZÁCIÓ ÉS AUTONÓMIA	175
5.5. KONKLÚZIÓ.....	181
KÖVETKEZTETÉSEK.....	183
FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOMJEGYZÉK	188
MELLÉKLETEK	217
MELLÉKLET 1: A BALKÁN BIZOTTSÁG AZONOSÍTHATÓ TAGJAI.....	217
MELLÉKLET 2: JAMES DAVID BOURCHIER LEVELE ARTHUR G. SYMONDSNAK, 1912. ÁPRILIS 3. (MS 951 C.1/12 SPEC. CORR. BOURCHIER).....	222
MELLÉKLET 3: BEADVÁNY WILSON ELNÖKNEK. MACEDÓNIA. FOGALMAZVÁNY (MS 951. C.27/7 – BALKANS – MISC.)	224
MELLÉKLET 4: NOEL BUXTON 1931. ŐSZÉN TARTOTT ELŐADÁSA A BALKÁN BIZOTTSÁGRÓL, FOGALMAZVÁNY, MS 951 C.24/3 BALKAN COMMITTEE 1918–1946.....	226

BEVEZETÉS

A népszerű 19. századi német regényíró, Karl May egyik regényében úgy fogalmazott a keleti kérdés kapcsán, hogy aki először képes megfogalmazni, hogy pontosan mi is az, akkor talán az meg is tudja majd oldani.¹ A „hosszú” 19. században, amely hagyományosan a francia forradalomtól az első világháború kitöréséig terjedő korszakot foglalja magába, a keleti kérdés a nagyhatalmi politika egy újra és újra visszatérő problémacsoportját jelentette, amely a kortársak szemében egy egész Európát érintő fegyveres konfliktus veszélyét rejtette magában. A probléma magját az oszmanista Fodor Pál úgy foglalta össze, hogy a keleti kérdés lényegében arra kereste a választ, hogy milyen módon lehet kielégíteni az Oszmán Birodalomban jelentkező nacionalizmusokat és nagyhatalmi érdekeket a birodalom összeomlása nélkül, illetve, ha az elkerülhetetlenül bekövetkezik, hogyan lehet az európai nagyhatalmak közötti hatalmi egyensúlyt fenntartani.² Hasonlóan definiálja a problémát klasszikusnak számító munkájában Barbara Jelavich, aki szerint a keleti kérdés alatt „az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó kérdések halmaza, az elnyomott népek lázadása és az európai beavatkozás” együttes felfogását kell értenünk.³ Ezek a megfogalmazások is jól illusztrálják, hogy a keleti kérdés alapvetően a diplomácia- és politikatörténet kedvelt témaválasztásának bizonyult. Holly Case amerikai történész nemrégiben napvilágot látott munkájában, ahol a tágabb értelemben vett 19. századot a „kérdések korának” nevezte, arra mutatott rá, hogy mivel a „keleti kérdés” mögötti tartalmat az egyes korabeli szerzők a kérdésre saját maguk által adott válasszal összhangban definiálták, a fogalom mögött egy időben és térben is rendkívül szerteágazó kérdéskört találunk.⁴

Az első munka, amely átfogó jelleggel igyekezett áttekinteni a keleti kérdés problematikáját a mára már klasszikusnak számító John Arthur Ransome Marriott (1859–1945) történész és konzervatív politikus 1917-ben megjelent *The Eastern Question: An Historical*

¹ Karl May: *Von Bagdad nach Stambul. Reiseerzählung*. Verlag Carl Ueberreuter, Wien 1882. 408.

² Fodor Pál: A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). *Történelmi Szemle* LIX. (2017) 315.

³ Barbara Jelavich: *A Balkán története I. kötet: 18. és 19. század*. Osiris Kiadó–2000, Budapest 1996. 171.

⁴ Holly Case: *The Age of Questions. Or, a First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and many other Questions over the Nineteenth Century, and Beyond*. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2018. 4. vö. Lucien J. Frary–Mara Kozelsky: Introduction. *The Eastern Question Reconsidered*. In: Lucien J. Frary–Mara Kozelsky (eds.): *Russian–Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered*. The University of Wisconsin Press, Madison 2014. 4.; Hasonlóan fogalmaz Gerald David Clayton is, aki szerint „a keleti kérdés [...] a 19. század különböző szakaszaiban a különböző hatalmaknak eltérő dolgokat jelentett, noha a probléma magja változatlan maradt.” G. D. Clayton: *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. University of London Press, London 1974. 9.

Study in European Diplomacy’ című műve volt.⁵ Marriott az oszmánok felemelkedése után a 18. századtól kezdve beszél keleti kérdéstről, amit saját korának nagy konfliktusáig, az első világháborúig mutat be. Marriott munkája paradigmátikus volt a tekintetben, hogy a későbbi angolszász művek számára kijelölte a kutatás földrajzi és időbeli kereteit, de alapvetően igazodási pontnak számított az a konfliktus-orientált elbeszélési stratégia is, amivel az „Európát emberemlékezet óta” foglalkoztató kérdés csomópontjait bemutatta.⁶ Innentől datálható az a történetírói gyakorlat, amely a 20. század nagyrésztében két fő irányba terelte a kutatók figyelmét. Ahogy Dimitris Stamatopoulos rámutatott, az egyik fő irányzat a keleti kérdést a nagyhatalmak koloniális és/vagy birodalmi politikai játszmáinak tükrében mutatja be, aminek időkeretét az 1768–1774-es orosz–török háború és a modern Törökország 1923-as létrehozása közötti mintegy másfélszáz év jelenti. Ebben az összefüggésrendszerben értelmezhető a másik nagyobb irányzat is, amely a balkáni népek forradalmait és függetlenedési törekvéseit állítja vizsgálódása középpontjába.⁷ A brit keleti kérdés kutatásban a nagyhatású iskola-alapító Robert William Seton-Watson (1879–1951) követően az oszmán hanyatlásból kiinduló diplomáciatörténet mellett a másik jelentősebb kutatási irányt a keleti kérdés a brit politikai kultúrára gyakorolt hatását vette vizsgálat alá, amelyben elsősorban a nagy keleti válság (1875–1878) idején lezajló bolgár atrocitás kampány (1876–1880) kapott nagyobb figyelmet.⁸ Az 1960–70-es évekre már-már úgy tűnt, legalábbis az angolszász irányokat tekintve, hogy mindent megírtak már a keleti kérdéstről, amit meglehetett.⁹

A magyar történetírás közel hasonló mederben haladt mind tematikájában, mind fogalmi kereteit tekintve, de fókusza döntően a Balkán-félszigetre tevődött. Balanyi György a „Balkán-problémát” a keleti kérdés európai felének nevezte, amiről „az első török portyázó átkelése” óta beszélhetünk.¹⁰ Ennek ellenére a modern szakirodalom jellemzően a keleti kérdés időbeli dimenzióit a nemzetközi kutatásban is bevett keretek között tárgyalja, azaz a keleti kérdés „születésnapjának” a 1768–1774 között dúló orosz–oszmán háborút lezáró kücsük karnajdzsai

⁵ J. A. R. Marriott: *The Eastern Question: an Historical Study in European Diplomacy*. Clarendon Press, Oxford 1917.

⁶ Marriott 1917. 1.; Ilyen tematikában mutatja be a kérdést: M. S. Anderson: *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. St. Martin’s Press, New York 1966.; Clayton 1974.; A. L. Macfie: *The Eastern Question, 1774–1923*. Routledge, London 1996.

⁷ Dimitris Stamatopolous: *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s). Balkan History Reconsidered*. V&R Unipress–Vienna University Press, Göttingen 2018. 17–24.

⁸ R. W. Seton-Watson: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. Frank Cass and Co. London 1962. [1935.]; R. T. Shannon: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Thomas Nelson and Sons, New York 1963.

⁹ Michelle Tusan: Britain and the Middle East: New Historical Perspectives on the Eastern Question. *History Compass* vol. 8. no. 3. 2010. 213–214.

¹⁰ Balanyi György: *A Balkán-probléma fejlődése. A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914*. Franklin Társulat, Budapest 1920. 5.

békét (1774. július 21.) tekinti kiindulópontul, amikor Oroszország visszavonhatatlanul kijutott a Fekete-tengerhez és az Oszmán Birodalomban élő ortodox keresztények védnökévé vált, míg végpontjaként az első világháborút, illetve a modern Törökországot létrehozó 1923-as lausanne-i békeszerződést szokta tekinteni.¹¹ Magyar történészek több generációja tárta fel figyelemreméltóan a kérdés egy-egy részterületét. Nem meglepő módon az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája a nagy-keleti válságot követően jól feldolgozottak tekinthető.¹² Emellett magyar részről mindenképpen meg kell említenünk Bodnár Erzsébet és Schrek Katalin nevét, akik Oroszország keleti kérdés-politikájának a 19. század eleji alakulását tárták fel.¹³ A magyarországi Közel-Kelet-kutatók többnyire a klasszikus keleti kérdés utáni, a 20. század és a jelenkortörténet eseményeinek szentelnek nagyobb figyelmet kutatásaikban, és a 19. századi előzményeket a modern közel-keleti térség kijegecesedése szempontjából tárgyalják.¹⁴ Az Oszmán Birodalom anatóliai és közel-keleti területeinek a kérdésben betöltött szerepe a diplomáciatörténeti konfliktus-orientált munkákban rendre háttérbe szorul, és általában a század első felében akuttá váló Mehmed Ali-válságon kívül ritkán lép túl a szintézis igényű szakirodalom.¹⁵

¹¹ Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés kutatása az orosz történetírásban. *Világtörténet* 2007/ősz-tél 47.; Átfogó jelleggel a kérdést a már idézett Balanyi mellett magyarul Lajtor László tárgyalta: Lajtor László: *A Keleti-kérdés története*. Faust Imre, Budapest 1940. A későbbiekben a nemzetközi kapcsolatok történetébe ágyazva, jellemzően egyetemi oktatásban használandó jegyzetekben került bemutatásra ilyen időkeretben a kérdés: Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1997.; Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren: Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest 1998. A keleti kérdés történetének szintézisének megírására azonban magyar részről még nem történt kísérlet. vö. Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*. Hungarovox Kiadó, Budapest 2007. 13.

¹² Diószegi István: *Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879)*. Értekezések a történeti tudományok köréből. 23. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.; Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén (1895–1897)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.; Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. Az 1897 és 1912 közötti időszakról lásd: Demeter, 2007. 34–59. Újszerű szemlélettel dolgozta fel nemrégiben a kérdést: Csaplár-Degovics Krisztián: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. ELKH–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2022. Az utóbbi években születtek doktori disszertációk is, amelyek a Monarchia századfordulós Balkán-politikáját vizsgálták: Goreczky Tamás: *Burián István, egy magyar diplomata az Osztrák-Magyar Monarchia szolgálatában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola 2012.

¹³ Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. Hungarovox Kiadó, Budapest 2008.; Schrek Katalin: *A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–oroszk kapcsolatok viszonyrendszerében. Konceptiók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841)*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport–DE BTK Történelmi Intézet–SYZ Hungary Bt., Pécs 2020.

¹⁴ Lásd: Rostoványi Zsolt: *A Közel-Kelet története 1918–1991*. Kossuth Kiadó, Budapest 2011.; Ferwagner Péter Ákos: *A modern Közel-Kelet születése 1914–1924*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szeged 2021.; A dolgozat szempontjából is fontos kivétel magyar részről: Ferwagner Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. JATEPress, Szeged 2013.

¹⁵ A nemzetközi történetírásban a 20. század végén jelentkező fordulatról lásd: Alan Silvera: The Classical Eastern Question: Review Article. *Middle Eastern Studies* vol. 36. no. 4. (2000) 179–188.

Az utóbbi évtizedekben a keleti kérdés nemzetközi kutatása ismét fellendült. A friss módszertani és elméleti megközelítéseknek köszönhetően, mint például a *New Imperial History*, a posztkolonializmus, a *gender*, a transznacionális történetírás vagy akár a globalizációtörténet, olyan új témák kerültek a kutatás látószögébe, amelyek révén egy még annál is színesebb történet rajzolódik ki előttünk, mint amit a hagyományosabb szemléletű munkák láttatni engednek. A kutatók érdeklődésének homlokterébe többek között olyan témák kerültek, mint a nemzetközi jog és a humanitárius intervenció koncepciója¹⁶, vagy azok az informális, társadalompolitikai eszközökkel operáló nagyhatalmi politikák, amelyeket az Oszmán Birodalomban lévő konzuli hálózataikon keresztül működtettek az európai nagyhatalmak.¹⁷ Nemrégiben a francia kutató, Stéphanie Prévost arra hívta fel a figyelmet, hogy még ezek az új szemléletű munkák is alapvetően a diplomácia területe felől közelítik meg a keleti kérdés problematikáját, és elhanyagolnak olyan kiaknázatlan területeket, mint a kereskedelem, az oktatás, a vallás vagy a kultúra. Ezen felül már Prévost is hangsúlyozta, hogy a keleti kérdéshez kapcsolódó hálózatok, illetve társadalmi mozgalmak és nyomásgyakorló csoportok feltárása tovább gazdagíthatja a kérdéstről alkotott tudásunkat.¹⁸

Komoly kihívás érte a hagyományos keleti kérdés értelmezési keretét a török, illetve oszmanista kutatók részéről is, amely elsősorban az oszmán hanyatlás-elmélet kritikájában érhető tetten. A nagyhatású orientalista Bernard Lewis (1916–2018) kutatásaiban arra mutatott rá, hogy az Oszmán Birodalom klasszikus korának legfőbb kormányzati struktúráinak az erodálódása hosszú távon a birodalom egész bürokratikus és vallási intézményeinek, vagyis civilizációjának hanyatlását eredményezte.¹⁹ Lewis állításával szemben az újabb szakirodalom nem csupán cáfolja a korábban alapvetésnek számító oszmán hanyatlás koncepciót, de meggyőzően érvel amellett, hogy az Oszmán Birodalom nemcsak az európaiak számára fontos

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Turan Kayaoğlu: *Legal Imperialism. Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire and China*. Cambridge University Press, Cambridge–New York 2010.; Alexis Heraclides – Ada Dialla: *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century. Setting the Precedent*. Manchester University Press, Manchester 2015.; Davide Rodogno: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*. Princeton University Press, Princeton 2011.; Fabian Klose: „*In the Cause of Humanity*.” *Eine Geschichte der humanitären Intervention im langen 19. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2019.

¹⁷ Lásd: Csaplár-Degovics Krisztián: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. *Südost-Forschungen* 71. (2012) 129–182.; Anastas Bezha: Austria–Hungary and the Albanian Project. A Comparative Case Study: between Support and Imperialism. *Mediterrán Tanulmányok/Études sur la région Méditerranéenne* XXX. 131–154.; Holly Case: The Quiet Revolution: Consuls and the International System in the Nineteenth Century. In: Timothy Snyder – Katherine T. Young (eds.): *The Balkans as Europe, 1821–1914*. University of Rochester Press, Rochester 2018. 110–138.

¹⁸ Stéphanie Prévost: New Perspectives on the Eastern Question(s) in Late-Victorian Britain, or how 'the Eastern Question' affected British politics (1881–1901). In: Catherine Delmas & Isabelle Gadoin (eds.), *Représentations dans le monde anglophone*, CEMRA, 2015. Elérhető: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02558661/document> (letöltés ideje: 2021. július 17) 96., 108.

¹⁹ Bernard Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. 2nd ed. Oxford University Press, London–Oxford–New York 1969. 23.

'világokat' kötött össze, de jelentős, egyáltalán nem csupán alárendelt és passzív szerepet játszott a 19. században kikristályosodó nemzetközi jog fogalmi kereteinek kialakításában.²⁰

A dolgozatom középpontjában álló brit Balkán Bizottság tevékenységét a fentebb tömören összefoglalt historiográfiai keretben kísérlem meg elhelyezni. Az 1902–1903 folyamán létrejövő Bizottság a brit belpolitikai élet egy sajátos nyomás-gyakorló csoportja volt, ami különböző háttérű és motivációjú, ám döntően a politikai koordinátarendszer liberális feléhez tartozó egyének alkottak. Noha a csoport tagjait a balkáni népek sorsa iránti érdeklődés kötötte össze, a Bizottság saját legitimitációja is végső soron azon nyugodott, hogy a keleti kérdés(ek) útvesztőiben Európa elkerüljön egy általános fegyveres konfliktust („*a European conflagration*”). A szervezet tevékenységének áttekintése jól láttatja, hogy a Balkánnal és a tágabb térséggel foglalkozó különböző brit egyének hogyan fogalmazták és egyeztetették újra és újra saját elképzeléseiket olyan fogalmakról, mint birodalom, önrendelkezés vagy nemzetiség, vagy akár a liberalizmus, és hogy ezek valójában mennyire nem élesen elválasztható és egymást kizáró koncepcióknak tűnnek az írásaikban és megnyilatkozásaikban.

A Balkán Bizottság a keleti kérdés „nyelvén” szólalt meg. A különböző magánjellegű és nyilvános írásaikban egyértelműen kitapintható a brit megszólalók és a balkáni, oszmán, örmény stb. népek között egy hatalmi és kulturális, vagy ahogyan a korban jellemzően nevezték, civilizációs egyenlőtlenség. A dolgozatom egyik célkitűzése, hogy párbeszédbe elegyedjen ezzel a beszédmóddal és felbecsülje, hogy milyen súllyal esett a latba a térségben követendő brit politikai (és gazdasági) döntéshozatal kialakításában.

Ahogy azt a következő alfejezetben bemutatom, a Balkán Bizottság és a hasonló korabeli „egyetlen ügy körül megszerveződő parlamenten kívüli”²¹ nyomásgyakorló-csoportok történetének kutatása még gyerekcipőben jár. Ennek fényében a dolgozat céljának tekinti, hogy részletesen bemutassa a Bizottság tevékenységét az 1903 és 1919 közötti periódusban. Ennek keretében megkísérlem bemutatni a tagság szociológiai jellegzetességeit, illetve a tagság mögött meghúzódó intellektuális és emocionális tényezőket, amelyek politikai aktivizmusra

²⁰ A hanyatlás koncepció cáfolatára lásd: M. Fatih Çalışır: Decline of a „Myth”: Perspectives on the Ottoman „decline”. *Tarih Okulu* no. XI. (2011) 37–60.; Büşra Ersanlı: The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline. In: Suraiya Faroqhi–Fikret Adanır (eds.): *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. Brill, Leiden–Boston–Köln 2002. 115–154.; Donald Quataert: Ottoman History Writing and Changing Attitudes towards the Notion of 'Decline'. *History Compass* 2003/1. 1–9.; A modern nemzetközi rendszerre és nemzetközi jogra gyakorolt oszmán hatásról pedig lásd: Karaoğlu 2010.; Umut Özsü: *Formalizing Displacement. International Law and Population Transfers*. Oxford University Press, Oxford 2015. 21–50.; Houssine Alloul – Darina Martykánová: Introduction: New Ground in the Study of Ottoman Foreign Relations. *The International History Review* vol. 43. no. 5. (2021) 1023.

²¹ Barry Patrick Dacombe: *Single-issue extra-parliamentary groups and Liberal Internationalism, 1899–1920*. PhD tézis, Open University 2008.

sarkallták őket ebben az időszakban. Nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy a Bizottság által kínált megoldási stratégiák milyen viszonyban álltak a kor nemzetközi konfliktuskezelő gyakorlatával, amelyet a korábbi szakirodalomban sokszor csak nagyon felszínesen tárgyaltak.

A Balkán Bizottságot egy olyan „kulturális brókerként”²² értelmezem, amely politikai, gazdasági, etnográfiai, történeti stb. tudást közvetített a brit társadalom felé a sokszor *terra incognita*ként láttatott Délkelet-Európát illetően. Ennek nyomán külpolitikai szakértőként léptek fel a nyilvánosságban, amelyen keresztül az arisztokratikusan zárt brit Külügyminisztérium döntéshozatali mechanizmusainak befolyásolására kívántak jogot formálni, összhangban azokkal a korabeli brit liberális-radikális törekvésekkel, amelyek az informált közvélemény ellenőrző szerepének és a külpolitikai döntéshozatal demokratizálására irányultak, amiben a Bizottság parlamenti képviselői is részt vettek. A szakértői mivoltukkal kapcsolatban némileg lekicsinylőnek tartom azt a szakirodalomban gyakran hangoztatott kritikát a Bizottságot illetően, hogy csupán „önjelölt szakértők” lennének, amit általában a R. W. Seton-Watsonhoz köthető „szakértőkkel” szemben pozícionálnak.²³ Ugyanakkor, ha alaposabban megnézzük a Seton-Watson köré szerveződő társaságok taglistáit meglepő személyi átfedésekre lehetünk figyelmesek, arról nem is szólva, hogy magát Seton-Watsont is a Balkán Bizottsághoz tartozónak vélik egyes szerzők.²⁴ Hasonlóan, ha kezünkbe vesszük Seton-Watson munkáit és tanulmányait, sokszor ugyanazokat a kifogásokat emelhetjük velük szemben, mint amelyekkel a „politikai publicisztikára” degradált bizottsági írásokat. A. J. P. Taylor szerint, aki a századforduló után érdeklődést mutatott a külpolitika iránt, Ausztria–Magyarország kapcsán Seton-Watsont, Macedóniáról Henry Noel Brailsfordot, Albániáról Edith Durhamet olvasott, míg a világháború alatt a koalíciós kabinetet vezető Lloyd George balkáni ügyekben a legnagyobb tekintélynek Noel Buxtont tekintette visszaemlékezéseiben.²⁵

Végül, a szakértői attitűdjükhöz szorosan kapcsolódóan amellet érvelek, hogy a Balkán Bizottság politikai megoldási javaslatái nemcsak, hogy illeszkedtek a korszak

²² A fogalmat először az amerikai szociál- és kulturális antropológia használta az észak-amerikai indián és a fehér telepesek közötti tolmácsok és közvetítők leírására. Napjainkban a fogalmat a koloniális kutatások is hasznosítják. A Balkán Bizottságra vonatkoztatva is ebben az értelemben használom, mint, ami egyfajta közvetítőként lépett fel egyfelől a brit társadalom, másfelől a Balkán és a tágabb térség között. Kapil Raj: *Go-Betweeners, Travelers, and Cultural Translators*. In: Bernard Lightman (ed.): *A Companion to the History of Science*. Wiley Blackwell, Oxford 2016. 39–57.

²³ Szeghő Patrik: *The Champions of Lasting Peace: Pro-Yugoslav British Intellectuals' Crusade for a United Southern Slav State in the Course of the Great War*. PhD-tézis, Eötvös Loránd University, Budapest 2018. 16. 10. l.j.

²⁴ Eugene Michail: *The British and the Balkans. Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950*. Bloomsbury, London–New Delhi 2013. 16.; James Andrew Perkins: *British Liberalism and the Balkans, c. 1875–1925*. PhD-tézis, Birbeck College, London 2014. 147.

²⁵ A. J. P. Taylor: *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. Panther Books, London 1969. 88.; *War Memoirs of David Lloyd George*. Vol. IV. Ivor Nicholson & Watson. London 2404.

konfliktuskezelési mechanizmusaihoz, de különösen a világháború alatti időszakban formálói, de legalábbis aktív résztvevői lettek a háború utáni nemzetközi rend milyenségéről kialakult brit közéleti diskurzusnak.²⁶ A Balkán politikai térképének újrarajzolásának a lehetőségét elhozó világháború idején a Bizottság rendezési elképzeléseiben a nemzetiségi elv érvényesítése mellett szerepet kaptak olyan stratégiák is, amelyek végül beleillettek az 1919-ben létrehozott Népszövetség konfliktuskezelő eszköztárába. A Balkán Bizottság vizsgálatán keresztül megkísérlem megválaszolni azt a feltevést, hogy vajon milyen szerepet játszott a keleti kérdés a modern nemzetközi rendszer kialakításában.

HISTORIOGRÁFIA

A görög származású történetíró Leften S. Stavrianos a Balkán Bizottságról írt 1941-ben megjelent rövid tanulmányában megállapította, hogy „furcsa paradoxon, hogy oly keveset tudunk arról a szervezetről, amely megalapításától kezdve [...] oly kiemelkedő szerepet játszott a balkáni ügyek” alakulásában.²⁷ Meglátása két szempontból is releváns a dolgozatom számára. Egyrészt Stavrianos egyértelműen fontos szerepet tulajdonít a Bizottság működésének, másrészt rámutatott egy máig tulajdonképpen rendezetlen tartozásra: a történetírás adós a szervezet történetének feltárásával. Stavrianos tanulmányának megjelenése idején a Bizottság még működött, egészen 1946-os megszűnéséig, azonban ezt követően sem készült olyan munka, amely a Balkán Bizottság 1903 és 1946 közötti működését átfogóan tárgyalta volna. Jo Ann Chandler 1967-ben befejezett szakdolgozatában, amely a szervezet 1903 és 1908 közötti működését mutatja be, már jó érzékkel rátapintott az egyik problémára, amely hátráltatta vagy akár eltántorította a történészeket egy átfogó monográfia megírásától: a megvizsgálandó források kiterjedtsége és földrajzi szétszórtsága.²⁸

Mivel a Balkán Bizottság nem egy állami szereplőként lépett fel, a tevékenységét megvilágító levéltári források is más-más lelőhelyeken kerültek elhelyezésre. Másrésztől a szervezet működési közege alapvetően a nyilvánosság volt, így tevékenységük a legkülönbözőbb napilapok, folyóiratok, évkönyvek, pamfletek, tanulmány- és esszégyűjtemények és más szöveges források lapjain érhető tetten, ami még csak az angol

²⁶ A Bizottság számos tagja részt vett az ún. Bryce-csoport munkájában, akinek névadója a Balkán Bizottság első elnöke, James Bryce volt. A csoportról: Sakiko Kaiga: *Britain and the Intellectual Origins of the League of Nations, 1914–1919*. Cambridge University Press, Cambridge 2021 39–65.

²⁷ Leften Stavrianos: *The Balkan Committee*. *Queen's Quarterly* vol. 48 no. 3. (1941) 258.

²⁸ Jo Ann Chandler: *The Balkan Committee: Activities and Influence on British Foreign Policy 1903 to 1908*. BA szakdolgozat, Kalamazoo College 1967. ii.

nyelvű forrásokat illeti. Erről a dolgozat forrásait bemutató résznél még bővebben szólni fogok. A másik lehetséges ok, amiért a történeti érdeklődés sokáig elmulasztotta a szervezet tevékenységének feltárását, hogy lényegében egy vesztes ügy. A korabeli forrásokban és a későbbi feldolgozásokban a Balkán Bizottságot egyértelműen egy bolgár orientációjú szervezetként írták le, amely a bolgár nemzeti célok megvalósításának elősegítése érdekében lobbizott a brit társadalomban.²⁹ Ahogy arra majd a 2. fejezetben részletesen kitérek, a brit Balkán-képben a bolgárok helyzete, és általában a brit képzeletben a balkáni népek egymáshoz viszonyított hierarchikus pozíciója a második Balkán-háborút (1913), de különösen az első világháborút követően különösen negatívvá és periférikus jelentőségűvé vált, ami bizonyos értelemben megpecsételte a brit Bizottság mozgásterét és az emlékezetkultúrában lassan elhalványuló helyét.

Ezzel összefüggésben az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer eredményeképpen létrejött új európai államrendszerben, a reakciónak titulált, soknemzetiségű birodalmak helyén a nemzeti önrendelkezés elvének érvényesítésével létrejött, (többé-kevésbé) demokratikus nemzetállamok születtek, amit a háború alatti nyugat-európai háborús propaganda is erőteljesen hangsúlyozott. A két világháború közötti érdeklődés így elsősorban azokra az új államalakulatokra, nevezetesen a Szerb-Horvát–Szlovén Királyságra (1929-től Jugoszlávia) és Csehszlovákiára fókuszáltak, amelyek ezeket az elveket voltak hivatottak demonstrálni.³⁰ A háborúba a központi hatalmak oldalán bekapcsolódó és vereséget szenvedett Bulgária, amely területi követelésekkel lépett fel az antant-szövetséges szomszédos országok ellen így kevésbé kaphatott figyelmet a versailles-i rendszer apológétái között.³¹ A későbbi nemzetközi szakirodalom, legalábbis ami a közép- és kelet-európai, illetve délkelet-európai brit rendezési kísérleteket és terveket illeti, erőteljesen a Robert William Seton-Watson nevével fémjelzett *New Europe*-kör szerepére, és a brit Külügyminisztériummal és a békeelőkészítő bizottsággal fenntartott kapcsolatára helyezte a hangsúlyt, és ez alól nem képeznek kivételt azok a munkák sem, amelyek egyfajta genetikus elemzésben próbálják megragadni a brit–balkáni kapcsolatokat.³² Hasonló kutatástörténeti pályát írt le a magyar, illetve magyar vonatkozású

²⁹ G. P. Gooch: Foreword. In: Mosa Anderson: Noel Buxton. A Life. George Allen & Unwin, London 1952. 6.; Keith Haines: The Looted Paradise. The Life and Time of Arthur Moore (1998). Kézirat. *British Library MSS EUR c.838*, 31.

³⁰ A *New Europe* folyóirat 1918. június 13-ai szerkesztői cikkét idézi: Arday Lajos: *Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában (1918–1919)*. General Press Kiadó, Budapest 2008.

³¹ Beretzky Ágnes: Hírünk és felelősségünk. Egy szelektív idealista és egy kritikus barát írásai a magyarságról (1906–1945). *Korunk* 2017/12 63–74.

³² Ennek egyik eklatáns példája a Seton-Watson történész fia által jegyzett kötet: Hugh and Christopher Seton-Watson: *The Making of the New Europe. R. W. Seton-Watson and the last years of Austria–Hungary*. University of Washington Press, Seattle 1981.

történeti irodalom is, ami érthetően az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve közvetlenül Magyarország sorsára jelentős hatással lévő Seton-Watsonra koncentrált.³³ A Balkán Bizottságról, noha szűkszavúan, a magyar szerzők közül egyedül Jeszenszky Géza és Lojkó Miklós szólt, akik közül előbbi értékelésében a Bizottságot a Monarchia szétverése híveinek politikai ellenfeleként jellemez, akik elutasították a balkáni nacionalizmusok annexiókkal és koncessziókkal való kielégítését.³⁴ Mindebből is látszik, hogy a térségről való brit gondolkodásról és politikai lobbiról szóló irodalom komoly erényei ellenére számos tekintetben egydimenziós, és nehezen problematizálta azt a ma már egyre inkább látszó tényt, hogy 1919-ig több, egyenértékű és egymással hol erőteljesebben, hol gyengébben rivalizáló, sőt olykor személyi átfedéseket mutató lobbis létezett, amelyek elképzelései végig versenyben vannak a térségre vonatkozó brit politika formálásában, és amire a nemzetközi szakirodalom is csak az utóbbi időben kezdett érdemben reflektálni.

A fenti kutatástechnikai problémák és historiográfiai trendek ellenére a Balkán Bizottságnak van irodalma, amely döntő többségben a lobbicsoportot létrehozó Noel Buxton személye körül artikulálódik. A legkorábbi munka, amely hosszabb terjedelemben tárgyalja a Bizottság történetét, a brit Munkáspárthoz kötődő Thomas P. Conwell-Evans³⁵ 1932-ben megjelent monográfiája volt, aki Buxton iratainak tükrében írta meg az 1904 és 1918 közötti nemzetközi kapcsolatokat megörökítő művét.³⁶ Conwell-Evans ennek értelmében olyan témákra szorítkozott, amelyek Buxton irataiból megírhatók: a Balkán Bizottság tevékenységének áttekintése a második Balkán-háború végéig, az 1914 előtti angol–német kapcsolatok, majd Buxton világháború alatt vállalt szerepe. Némileg csökkenti a munka értékét, hogy Conwell-Evans a két világháború között közeli munkatársa volt Buxtonnak a Munkáspárt Külügyi Bizottságában. Ez érezhetővé is válik a munkát olvasva, hisz Buxton 1904 és 1918 közötti tevékenysége sok helyen igen idealizált ábrázolásban jelenik meg. További

³³ A fontosabbak közül: Jeszenszky Géza: *Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest 1994.; Péter László: R. W. Seton-Watson's Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power. *The Slavonic and East European Review* vol. 82. no. 3. (2004) 655–679.; Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér. Magyarország-kép változó előjelekkel, 1905–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2005.; Mark Cornwall: Robert William Seton-Watson és a kései Habsburg Birodalom nemzetépítési kísérletei. In: *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. szerk. Szarka László. Országház Könyvkiadó, Budapest 2017. 327–349.

³⁴ Jeszenszky, 1994. 295.; Lojkó Miklós: Conservative Realignment in British Policy on Central Europe and the Balkans during the early Interwar period. In: Borhi László (szerk.): *Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Aura Kiadó, Budapest 2010. 153–170.

³⁵ A szerző a két világháború között az angol-német megbékélés lelkes támogatója volt, és a náci Németország csodálója, az Angol-Német Liga titkára. E szerepéről megfelelő életrajz híján lásd: H. Haraszi Éva: Békéltető. *Történelmi Szemle* 12. évf. 3–4. sz. (1969) 231–282.

³⁶ T. P. Conwell-Evans: *Foreign Policy from a Back Bench 1904–1918. A Study based on the Papers of Lord Noel-Buxton*. Oxford University Press, Oxford. 1932.

gyengességként felróható, hogy csak kiegészítő információnak szánt lábjegyzeteket használt a szerző. Ez utóbbi hiányosság jellemzi az időben ehhez legközelebb álló már említett Stavrianos tanulmányt is, amely a szervezet 1903 és 1914 közötti tevékenységét foglalja össze, de nem alkalmaz jegyzeteket és bibliográfiát, amiből világos lenne, hogy milyen kútfőket hasznosított a tanulmány megírása során. Tulajdonképpen azt is érdekes lenne tudni, hogy Stavrianos miért tartotta fontosnak 1941-ben, hogy a kutatás látószögébe helyezze a még többé-kevésbé működő Bizottságot.³⁷

Noel Buxton tevékenységének életrajzi igényű bemutatásának feladatát először a Mosa Anderson (1891–1978)³⁸ által jegyzett monográfia vállalta magára.³⁹ A Buxton halála után, 1952-ben megjelent munka erényének tekintem, hogy az események és azokban Buxton szerepének puszta bemutatása mellett megpróbálja annak személyes motivációit is feltérképezni. Historiográfiai szempontból a munka elsődleges fontossága abban áll, hogy bizonyíthatóan Anderson az utolsó, aki a teljes Noel Buxton irathagyatékot áttekinthette. Mindazonáltal Anderson munkája „régí vágású” biográfia, sokkal inkább egyfajta tiszteletadás a Buxtonok által képviselt letűnő félben lévő politikai-társadalmi gondolatvilágnak.

A 20. század második felében Noel Buxton és a Balkán Bizottság csak elvétve jelent meg a történeti munkák lapjain. Az első igazán tudományos igényű munka, amely figyelmet szentelt nekik A. J. P. Taylor 1959-ben megjelent könyve volt.⁴⁰ Taylor a brit politikai radikalizmus történetének felgöngyölítése során az Edward-kori radikálisok kapcsán tett említést a Bizottságról és a velük megjelenő Balkán-szakértőkről. Noha munkája főszereplőit ő még „disszentereknek” nevezi, Taylor igen jó érzékkel tapintott rá, hogy Buxton és a munkatársai a kutatás által manapság liberális internacionalistának nevezett tipológiába sorolhatóak, noha Taylor maga ezt a kifejezést még nem használta. Buxton halála után személyes iratainak nagy része tisztázatlan körülmények között elkerült a család tulajdonából. A fellelhető elemeket a kanadai McGill Egyetem kezdte felvásárolni 1961-ben.⁴¹ Az iratok az ott tanító Horace Noel Fieldhouse figyelmét is felkeltették, aki amellet, hogy még bővítette is az egyetem gyűjteményében lévő iratokat, tanulmányt is szentelt Noel Buxton politikai pályafutásának. Munkáiban elsősorban Buxton személyiségén keresztül fogott egy-egy probléma

³⁷ Stavrianos, 1941.

³⁸ Anderson Dorothy (Jebb) Buxtonon keresztül először 1923-ban Charles Roden Buxton titkárnője lett, majd Noel Buxtonnal is közelebbi munkakapcsolatba került a *Save the Children Fund* alapítvány tevékenységén keresztül a két világháború között.

³⁹ Mosa Anderson: *Noel Buxton. A Life*. George Allen & Unwin, London 1952.

⁴⁰ Taylor, 1969.

⁴¹ Robert Vogel: Noel Buxton: The „Trouble-Maker” and his Papers. *Fontanus* 3. (1990) 131.

megvizsgálásához, amihez alapvetően a taylori minták alapján közelített.⁴² Fieldhouse és a McGill Egyetemen utána tanító Philipp Longworth ösztönzésére néhány szakdolgozat témáját is képezte a Buxton-irathagyaték, amelyek közül egyeseket haszonnal forgattam a dolgozat megírása során.⁴³ Ezek közül a forrásokból Jo Ann Chandler 1967-es dolgozatát kell kiemelnem, aminek óriási erénye, hogy a Balkán Bizottságot állította a vizsgálata középpontjába és tulajdonképpen az összes jelentősebb brit liberális beállítottságú sajtó anyagot feldolgozta az 1903 és 1908 közötti időszakra vonatkozóan.⁴⁴ A Bizottság 1903 és 1914 közötti tevékenységének feltárására vállalkozott Robert B. McCormick tanulmánya, ami jól hasznosítható a macedóniai reformok időszakára vonatkozóan, azonban alapvetően elnagyoltan tárgyalja az ifjútörök forradalom utáni időszakot.⁴⁵ A fentebb említett munkák összességében nem vállalkoztak a Bizottságot meghatározó gondolatvilág mélyebb feltárására vagy az azonosítható tagság szociológiai jellemzőinek vizsgálatára. Amellett, hogy mindegyikük hangsúlyozta, hogy a Bizottság fontos szerepet töltött be a világháborút megelőző évtized brit politikai közéletben, kevésbé fordítottak figyelmet arra, hogy ez a szerep pontosan miben és hogyan formálta a brit és európai politikai kultúrát, továbbá milyen társadalmi hálózatokra épült a csoport tevékenysége.

Az utóbbi évtizedekben a Balkán Bizottság tevékenysége a szakirodalomban két szempontból is felértékelődött. Egyrészt Edward Said orientalizmus-elméletének⁴⁶ hatására a Balkán-félsziget viszonylatában is megkezdődött annak a beszédmódnak a dekonstruálása, amivel a nyugat-európai szerzők leírták a régió kulturális, politikai és társadalmi viszonyait. Ezek közül Maria Todorova 1997-ben megjelent nagyhatású *Imagining the Balkans* című monográfiája keltette a legnagyobb visszhangot, azonban a szerző nem vizsgálta konkrétan a Bizottság a Balkánról kialakított nyugat-európai (brit) kép alakulásában játszott szerepét.⁴⁷ Az erre a módszertani és elméleti pozícióra építő (és azzal vitatkozó) szakirodalmak közül Eugene Michail, James Perkins és Samuel Foster munkáit emelhetjük ki elsősorban. Ezekben nem csak

⁴² H. N. Fieldhouse: Noel Buxton and A. J. P. Taylor's 'The Trouble Makers'. In: Martin Gilbert (ed.): *A Century of Conflict 1850–1950. Essays for A. J. P. Taylor*. Hamish Hamilton, London 1966. 175–198.; H. N. Fieldhouse: Noel Edward Buxton, the Anti-Slavery Society and British Policy with respect to Ethiopia, 1932–1944. *Historical Papers/Communications historiques* vol. 7. no. 1 (1972) 287–312.

⁴³ Charles Raymond Zenius: *The Secret Mission of Noel Buxton to Bulgaria, September, 1914 – January, 1915*. MA-tézis, McGill University 1997.; Christian Medawar: *Mary Edith Durham and the Balkans, 1900–1914*. MA-tézis, McGill University 1995.

⁴⁴ Chandler, 1967.

⁴⁵ R. B. McCormick: Noel Buxton, the Balkan Committee and Reform in Macedonia, 1903–1914. In: Nicholas C. J. Pappas (ed.): *Antiquity and Modernity. A Celebration of European History and Heritage in the Olympic Year 2004*. Athens Institute for Education and Research, Athens 2004. 151–164.

⁴⁶ Edward W. Said: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest 2000. Eredetileg: Edward W. Said: *Orientalism*. Pantheon Books, New York 1978.

⁴⁷ Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, Oxford 2009. [1997]

megvizsgálták a Balkán Bizottság helyét a Todorova által felállított „balkanista” keretben, de meggyőzően bizonyították, hogy a Bizottság nem kizárólag a Balkán negatív képeinek terjesztője, hanem kölcsönhatásban a brit önidentitásról szóló korabeli diskurzusokkal számos esetben romantizált, de mindenképpen pozitívnak és követendőnek beállított példát tárt a brit közvélemény elé a félszigettel kapcsolatban, amivel elsősorban saját brit identitásbeli és társadalmi problémáikra reflektáltak.⁴⁸

FORRÁSOK

A dolgozat gerincét a Balkán Bizottságot megalapító Noel Buxton (1869–1948) irathagyatéka (*Lord Noel-Buxton Papers*) adja, amely a montreali *McGill University Library Rare Books and Special Collections* gyűjteményében található.⁴⁹ A mintegy 32 doboznyi gépelt és kézzel írott levelek, jegyzetek, fogalmazványok, újságkivágások, fotók és egy nagyvonalakban összeállított, befejezetlen önéletrajz nemcsak a Balkán Bizottság tevékenységére vonatkozóan szolgálnak információkkal, de lehetőséget adnak arra is, hogy megrajzoljuk a csoport létrehozójának személyes élettörténetét is. A Buxton-iratok mellett törekedtem arra, hogy lehetőleg minél több a Bizottság tevékenységében aktívan részt vevő személy anyagát megtekintsem. Ezek közül ki kell emeljem Buxton testvérének, Charles Roden Buxton, és a Bizottság első elnökének, James Bryce iratait, amelyeket az oxfordi Bodleian Könyvtár kéziratárában tekintettem meg. Előbbi elsősorban már az első világháború alatti időszakra vonatkozóan tartalmazott a dolgozat szempontjából releváns anyagokat, míg Bryce iratai között pedig elsősorban a Bizottság kapcsolathálójának kiterjesztésére vonatkozóan kerestem adatokat.

A korszakban világhírnévnek örvendő Sir Arthur Evans oxfordi régész irathagyatékát a londoni *University College of London, The School of Slavic and East European Studies* intézet könyvtárának irattárában őrzik. Evans hagyatéka egyaránt értékesnek bizonyult a Bizottság működésének megindulása kapcsán, illetve az első világháború alatti különböző lobbicsoportok tevékenységének és a köztük lévő viszony megértéséhez. Érdekes volt a korszak egyetlen női Balkán-szakértőjének – aki viszont közel sem az egyetlen aktív női tagja volt a Bizottságnak –

⁴⁸ Michail, 2013.; Perkins, 2014.; James Perkins: The Congo of Europe: The Balkans and Empire in early twentieth-century British political culture. *The Historical Journal* vol. 58 no.2 2015. 565–587.; James Perkins: Peasants and Politics: Re-thinking the British Imaginative Geography of the Balkans at the Time of the First World War. *European History Quarterly* vol. 47 no.1. 2017. 55–77.; Samuel Foster: *Yugoslavia in the British Imagination. Peace, War and Peasants before Tito*. Bloomsbury Academic, London–New York–Oxford 2021.

⁴⁹ Az észak-karolinai Duke Egyetem Perkins & Bostock Könyvtárának kéziratárában is található egy kisebb (mintegy 9 doboz, 1309 itemmel) Buxton-irathagyaték, amit sajnos nem sikerült megtekintennem a disszertáció elkészítése során.

tekintett Edith Durham iratait (*Royal Anthropological Institute* archívuma, London) bevonni a vizsgálódásomba, aki ugyan csak az első világháború után került formálisan a Bizottság tagságába, viszont már a megalakulást követő humanitárius segélyakciókban is részt vett Macedóniában. Mivel az egyes szereplők kimondott célja a brit kormányzat politikájának befolyásolása volt, ezért szükségesnek tartottam a brit kormányzat egyes egységeinek, különösen a Külügyminisztérium iratainak a bevonását is, hogy kellőképpen értékelni tudjam a Bizottság törekvéseinek sikerességét.

A Balkán Bizottság igazi működési terepe a nyilvánosság volt. Ennek értelmében a tevékenységének a lenyomata nem csupán a levéltári forrásokban tükröződnek vissza, hanem a korszak sajtójában, pamflet- és útleírás-irodalmában. Ezeknek a használata nem csupán a Bizottság tevékenységét mutatják be, de a csoportot működtető vagy támogató személyek körét is, jól kiegészítve a levéltári anyagokban található taglistákon szereplő neveket. A tagok által jegyzett különböző írások nemcsak a Bizottság egyes kérdésekben elfoglalt álláspontját mutatják be kitűnően, de eligazítanak minket az egyes szerzők érdeklődési körében és reprezentációs eszköztárában is, amivel fel lehet becsülni azt is, hogy társadalmilag milyen széles közönséghez kívántak szólni a kérdésben. A brit Balkán-kép fejlődésére nézve is különösen adatgazdag forrásoknak tekinthetjük a szerzők által írt könyveket és tanulmányokat.

A dolgozatban különböző dokumentumgyűjteményekben található anyagokra is támaszkodom. Mivel a Bizottság elsősorban a macedóniai kérdés megoldása érdekében jött létre, az erre a történeti problémára valamilyen módon reflektáló gyűjteményeket forgattam haszonnal. Ezek közül kiemelkedik a két világháború között összeállított *British Documents on the Origins of the War 1898–1914* sorozat 5. kötete, amely az 1903 és 1909 közötti időszakból kínál egy válogatást a brit külügyi iratokból. A Balkán Bizottság tevékenységére vonatkozóan a bolgár Ivan Ilčev két forrásközlést is összeállított. 1987-ben megjelentette Noel és Charles Roden Buxton bulgáriai félhivatalos diplomáciai küldetését dokumentáló naplótöredéket, amit Charles Roden Buxton hagyott hátra.⁵⁰ A másik, 2003-ban összeállított gyűjteményben egy hosszabb bolgár nyelvű bevezetőtanulmányt követően eredeti angol nyelvű dokumentumok faksimile kiadását végezte el Ilčev, amelyek elsősorban a csoport által publikált kiáltványok, jelentések és sajtóanyagok köréből ad ízelítőt az olvasónak.⁵¹

⁵⁰ Noel Bakston i Čarls Bakston: *Misija na Balkanite*. Sastavitelstvo, predgovor i objasnitelni belezki Ivan Ilčev, Universtetsko izdamelmo Kliment Ohridski, Sofija 1987.

⁵¹ Ivan Ilčev: *Balkanskijat komitet v London (1903–1946)* Univerzitetsko izdvo "Sv. Kliment Okhridski", Sofija, 2003.

A DOLGOZAT SZERKEZETE

A dolgozatom középpontjában álló Balkán Bizottság 1903 és 1919 közötti történetét öt nagyobb fejezetben tárgyalom. Az első fejezetben azokat a brit képalkotási hagyományokat és stratégiákat mutatom be, amelyek nemcsak hatással voltak a Bizottság tagjainak látásmódjára, de amelyeknek tevékeny alakítója lett a brit szervezet a vizsgálat alá vett időszakban. A „Nyugat” ellentétes archetípusának tekintett „Keletről” való gondolkodás során évszázados sztereotípiákat teremtettek újra Európában a felvilágosodás, majd az európai globális expanzió korszakában, ami az Európához mint értékközösséghez való tartozás sajátos kritériumai szerint helyezte el formálódó mentális térképén a világ többi részét. A korszakban az Oszmán Birodalom és a 19–20. század folyamán az uralma alól felszabaduló Balkán-félsziget a kor értelmezése szerint a „közeli Kelet” kategóriájába sorolódott, ami a nyugat-európai országokhoz képest egy másik civilizációs és temporális rendbe helyezte el így őket. A Balkán keresztény lakóira is kivetített képzettársítások meghatározták, hogy az itteni politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket milyen konfliktuskezelési repertoár szerint kezeljék a térség stratégiai jelentősége miatt érdekelt nagyhatalmak. Ennek ellenére a Balkán gyakran egy sajátos anomáliaként jelent meg, ami egy a képzeletbeli skála két ellenpontja (Nyugat–Kelet) közötti átmeneti zóna sajátosságait mutatta.

Noha a 19. századi európai beszámolókból egyszerre van jelen a meglepetés, a csodálat és a megvetés a félsziget lakóit illetően, alapvetően a brit nézőpontot a törökök és a keresztény alattvalóik szembeállítását határozza meg. Egyrészt észlelhető egy európai elvárás, ami az antik civilizáció és a (ortodox) kereszténység miatt a kontinens részének tekintené a tágabb félszigetet, azonban a helyszínen tapasztalt eltérő valóság révén a leírásokban elmaradott, fiatal, nyugat-európai útmutatásra váró népek mozaikja bontakozik ki. A Bizottság a meglévő reprezentációs hagyományokra építve abszolút pozitív színben igyekezett feltüntetni a balkáni – különösen a bolgár – népeket, azonban a fentebbi elemek nem hiányoznak a hozzájuk köthető írásokból sem, amiben a török uralom által „megrontott” keresztény népek európai gyámságáról értekeztek. A fejezetben a Bizottsághoz kötődő szerzők írásaira támaszkodva bemutatom, hogy milyen szerepet játszott a szervezet a britek Balkán-képének fejlődésében.

A percepció sémák bemutatása mellett megkerülhetetlen a Bizottság megalapító Noel Buxton személyes motivációinak számbavétele, amelyek a szervezet létrehozására sarkallták. Ehhez kapcsolódva itt kerül sor a csoport megalakításának körülményeinek tárgyalására, valamint az azonosítható tagok, toborzási felületek meghatározására. Az eddigi nemzetközi szakirodalom talán legnagyobb hiányossága, hogy egyetlen tanulmányban sem közölték a

Bizottság tagjainak bizonyítékokon alapuló taglistáját, csupán említés szintjén kiemelték egy-egy ismertebb személyiséget, akit a Bizottsághoz soroltak anélkül, hogy forrásokkal alá tudták volna támasztani állításukat. A dolgozat 1. számú mellékletében közlöm a levéltári, a nyomtatott és a sajtóforrásokból azonosítható tagok névsorát.

A dolgozat további fejezetei – némi átfedéssel – kronológiai rendet követnek. A második fejezetben a Balkán Bizottság tevékenységének kezdeteit állítom vizsgálatom középpontjába, amely éppen egybe esett a macedóniai reformok (1903–1908) időszakával. Az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország vezetésével az európai nagyhatalmak egy átfogó reformprogramot kívántak megvalósítani az érintett oszmán vilajetek közigazgatásában, amivel megpróbálták kifogni a szelet átmenetileg a területen jelentkező politikai és társadalmi elégedetlenség vitorlájából. Levéltári és publikált források segítségével két részre bontva bemutatom, hogy a Bizottság a nyomásgyakorlás és a figyelemfelhívás milyen eszközeivel igyekezte elérni a Macedóniával kapcsolatos álláspontját. A fejezet végén külön alfejezetben elemzem a Bizottság nemzetközi ellenőrzésre vonatkozó javaslatait, amelyek meglátásom szerint ötvözik a mai fogalmaink szerint humanitárius intervenciónak nevezett fogalom és a korszakban még nem létező nemzetközi szervezet felügyeleti jogkörét.

A harmadik fejezetben a Bizottságról szóló egyébként is csekély szakirodalomban a legkevésbé feldolgozott epizód kerül bemutatásra. Az 1908-as ifjútörök forradalom közvetlen előzményeitől az 1912–1913-as Balkán-háborúk előestéjéig bezárólag a fejezet célja, hogy mélyebben szemügyre vegye a brit lobbicsoport és az ifjútörökök közötti kapcsolatok dinamikáját. Noha eredményeiben nem tér el jelentősen a szakirodalomban gyakran sommásan leírt értékeléstől, miszerint a Bizottság ugyan esélyt adott az ifjútörök Egység és Haladás Bizottságának, azonban rövidesen csalódnia kellett abban, a fejezet nemzetközi szinten is elsőként tesz kísérletet a Bizottság és az ifjútörökök közötti kapcsolatok mélységének, a Bizottság lépései mögötti mozgatórugók és a kapcsolatok megromlásának körülményeinek a feltárására.

A negyedik fejezet középpontjában az 1912–1913-as Balkán-háborúk időszaka áll. Az első világháború „főpróbájának” is nevezett konfliktus alapvetően forgatta fel a félsziget politikai térképét, véget vetve tulajdonképpen a mintegy öt évszázados európai oszmán jelenlétnek. A háború időszaka azért is különösen érdekes, mert a közös ellenség legyőzését követően a különböző balkáni népek iránt szimpátiát érző briteket a Balkán Bizottság nem tudta egy szervezetben tartani. A fejezetben bemutatom a Bizottság a balkáni államok között létrejött szövetségi rendszer kialakulásában játszott szerepét, illetve a háborúhoz való attitűdjeik sokféleségét is. A fejezet második felében bemutatásra kerül a Bizottság humanitárius és

politikai szerepvállalása a Balkán-háborúk idején, illetve azon törekvések, hogy a szövetséges balkáni államok közötti nézeteltéréseket békés úton elrendezzék.

Az ötödik fejezetben a Balkán Bizottságot némileg háttérbe szorítva alapítójának első világháború alatt kifejtett törekvéseit mutatom be, amelyet három alfejezetre bontva tárgyalok. A világháború kitörését követően a mindkét szövetségi tömb újabb szereplőket kívánt bevonni a konfliktusba a háború mihamarabbi sikeres lezárása érdekében. A még semleges balkáni államok bevonása bizonyos politikai körökben elsőrendű fontosságra tett szert, aminek eredményeképpen a Bizottság alapítóját, Noel Buxtont Bulgáriába küldték azzal a megbízással, hogy érje el a szófiai kormányzat csatlakozását az antant háborús erőfeszítéseéhez. Az alfejezetben az ún. Buxton-misszió körülményeit mutatom be, valamint körüljárom a kiküldetés és a londoni lobbitevékenység elemeit, amelyek végül nem jártak sikerrel Bulgária megnyerésében. A fejezet második felében az esetleges bolgár különbéke lehetőségeire vonatkozó törekvéseket, illetve a háború utáni rendezésre vonatkozó elképzeléseket veszem górcső alá, amely utóbbiak illeszkedtek a tágabb perspektívájú liberális internacionalista elképzelésekhez is.

A dolgozat utolsó részét a Mellékletek jelentik, ahol a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló módon közlöm listászerűen a Balkán Bizottság azonosítható tagjait (Melléklet 1). A taglistát követően olyan szöveges forrásokat közlök, amelyek jól illusztrálják a Bizottság tevékenységét, és még nem publikálták őket.⁵²

⁵² A Bizottság tevékenységének megvilágítására lásd: Balatoni Balázs: *Dokumentumok a brit Balkán Bizottság tevékenységéről (1903–1919)*. Documenta Historica 104. Szeged 2022.

1. FEJEZET: NAGY-BRITANNIA ÉS A BALKÁN KÉPEI: HAGYOMÁNY, TUDÁS ÉS CIVILIZÁCIÓ*

„A Kelet az Kelet, Agatha!”

„A Kelet az Kelet, a Nyugat az Nyugat, s e kettő sose találhozhat”

Vissza-visszatérő eleme a 19–20. századi brit útleírásoknak, hogy a Balkánra történő megérkezésükkor az utazók határátlépést követnek el: nem csupán politikai határokon jutnak keresztül, de kulturális határátlépésről számolnak be, amelynek eredményeképpen maguk mögött hagyják Európát és megérkeznek „a Keletre”. A 19. század folyamán kiformalódó Európa mint „elképzelt közösség” saját globális politikai, katonai és gazdasági hegemoniája folytán normatív és referenciapontként tekintett saját magára, amihez képest meghatározta viszonyát a világ többi részével fenntartott kapcsolatokban. Ez a globális egyenlőtlenség markánsan megjelent a korszak nemzetközi jogi és kulturális gondolkodásában is. A „Kelet” részeként értelmezett Balkán-félsziget maga után vonta azt az intellektuális eszköztárt, amivel Edward Said szerint ez az önmagára referenciapontként tekintő „Nyugat” meghódította, átformálta és kiterjesztette uralmát a „Keletre.”⁵³

A Said által orientalizmusnak nevezett sajátosan nyugati viselkedés- és mentális mintázatok alkalmazhatóságát az 1990-es években – nem függetlenül a délszláv háborúk nyomán feléledt érdeklődéstől – kutatók sora kísérelte meg a Balkánra is adaptálni, ami jelentősen meglendítette a térségről kialakított nyugat-európai percepciók és sztereotípiák dekonstruálásának folyamatát. Noha Said elmélete nem tűnik egy az egyben alkalmazhatónak a Balkán-félszigetre vonatkozóan, a nyomában fellépő kutatók meggyőzően bizonyították, hogy létezik egy sajátos beszédmód a Balkánnal kapcsolatban, sőt ma már az is látszik, hogy a félszigetet a koloniális viszonyrendszerben is vizsgálni kell.⁵⁴

* A fejezet bizonyos megállapításai nagyban merítkeznek az alábbi tanulmányaimból: Balatoni Balázs: Társadalmi reform és a Balkán között: Noel Buxton portréja (1869–1948). *Acta Historica* tom. CXLVI. (2021) 183–193. és Balázs Balatoni: Negotiating Balkan Alterity. Representation and Knowledge of Southeast Europe in the Work of the Balkan Committee. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 34. 3. (2023) 36–50.

⁵³ Said, 2000. 12.

⁵⁴ Todorova 2009.; K. E. Flemming: Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography. *The American Historical Review* vol. 105. no. 4. 2000. 1222–1223.; Detrez szerint a Monarchia és az Oszmán Birodalom kapcsán nem lehet kolonializmusról beszélni, azonban a nyugat-európai és a balkáni államok közötti kapcsolatrendszer jellegét illetően – még ha óvatosabban is fogalmaz – félgymati viszonyról ír. Raymond Detrez: Colonialism in the Balkans. Historic realities and contemporary perceptions. *Kakanien Revisited* 2002. 1–4. elérhető:

Noha a tágabb térség komplexitása nyomán sohasem rendelkezett egy egységes definícióval – sőt többnyire az csak más definícióval korrelációban volt értelmezhető⁵⁵ –, a fejezetben azt mutatom be, hogy a lehatárolás nem is objektív tényezők számbavételével történt a vizsgált korszakban, hanem vélt kulturális és civilizációs normáknak való megfelelés szerint. A „közel-kelet” / „közelebbi-kelet” (Near East/Nearer East)⁵⁶ részeként kezelt Balkán-félsziget keresztény népei különböző periódusokban eltérő intenzitással kerültek a brit politikai elit és a szélesebb közvélemény látószögébe. Az egyes periódusok nemcsak hatottak egymásra reprezentációs sémáikat és stratégiáikat tekintve, de bizonyos kulturális toposzokat is rendre átörökítettek, amelyek meghatározó elemei lettek a balkáni útleírások korpuszának.

A fejezet második felében bemutatom a Balkán Bizottságot megalapító Noel Buxton személyes élményeit, amelyek a régió iránti több évtizedes elköteleződését eredményezték. Ezekre építve járom körül a Bizottság megalapításának körülményeit és a tagságra vonatkozó összegyűjthető adatokat. Ezek összefoglalásaként áttérek arra a kérdésre, hogy a Balkán Bizottság milyen szerepet játszott a brit Balkán-kép fejlődésében a 20. század legelején és írásaik hogyan kapcsolódnak a korábbi brit reprezentációs hagyomány elemeihez.

1.1. PERCEPCIÓS SÉMÁK: UTAZÁS ÉS HATÁRÁTLÉPÉS

A brit Balkán-percepciók 19. századi alakulásában számos tényező játszott szerepet. Közrejátszottak egyrészt a térségbeli és a tágabb brit birodalmi politikai-stratégiai döntésekből és érdekekből fakadó tapasztalatok. A keleti kérdés megannyi olvasata közül a britek számára elsősorban a Mediterráneum és a Közel-Kelet felé irányuló orosz expanzió feltartóztatását jelentette. Másrészt, ezzel párhuzamosan egy másik, sokkal összetettebb folyamatot is megfigyelhetünk. Ez alatt azt a mentális és ideológiai kontextust értem, amelynek keretében a kortársak értelmezték a Balkánt, annak eseményeit, népeit és kultúráját. A kulturálisan létrehozott és beágyazódott percepciók és sztereotípiák kétségtelenül hatással voltak a politikai, sőt a gazdasági cselekvésre is.⁵⁷ Ezek legjobb forrását a 19. századi angol utazásirodalom nyújtja.

<https://www.kakanien-revisited.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf> (letöltés ideje: 2023. május 1.); Csaplár-Degovics, 2022.

⁵⁵ Vö. a Közép-Európa koncepcióval, amit függetlenül valós vagy elképzelt voltától alapvetően mégis a Kelet-Európától (és a Balkántól) való elhatárolódás igénye legitimál.

⁵⁶ A fogalom történetére: Huseyin Yilmaz: The Eastern Question and the Ottoman Empire: The Genesis of the Near and Middle East. In: Michael E. Bonine – Abbas Amanat – Michael Ezekiel Gasper (eds.): *Is there a Middle East? The Evolution of a Geopolitical Concept*. Stanford University Press, Stanford 2012. 11–35.

⁵⁷ Doğan Gürpınar: The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turks, 'Young' and 'Old'. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2012/3. 47.

A kortárs útleírások adják az alapját a Balkánról felhalmozott tudásanyagnak, amelyek információgazdagságuk mellett számos sztereotípiát elterjedésének is kútfői voltak, főleg annak fényében, hogy a 19. századi Nagy-Britanniában, a regény után az útleírás volt a legkelendőbb irodalmi műfaj.⁵⁸ Ráadásul a térségre irányuló európai figyelem, valamint Nagy-Britannia egyre mélyebb belebonyolódása a tágabb régió ügyeibe egy széles, információra-éhes közönséget biztosított, különösen a 19. század második felében.⁵⁹

Az utazást megörökítő írásos beszámolók léte messzire visszanyúlik a történelembe, sőt számos közülük az európai kultúrtörténet kimagasló alkotásaként ismert.⁶⁰ Az utazási irodalom⁶¹ a modernkori európai expanzió és a korszak technológiai feltételei révén a távoli tájak és népek fizikai és kulturális jellemzőiről szert tett tudás bemutatásának és az azokról szőtt fantáziák és elképzelések terjesztésének egyik legfontosabb közvetítő formájává vált. Ennek következményeként az utazási irodalom szövegei számos diszciplína (történet-, földrajz, irodalomtudomány, illetve egy sajátos hibrid: az imagológia⁶² alapanyagául szolgálnak, amelyek kutatási eredményei termékenyen hatottak egymásra. Ugyanakkor, ahogy Peter Burke figyelmeztet, az útleírások gyakran nem azok, aminek gyakran beállítják magukat: „nem spontán reakciók és a tiszta tapasztalat leképezései”, hanem a szöveget (annak tartalmi és jelentésbeli dimenzióit egyaránt) bizonyos torzító hatások alakítják.⁶³ Mindenekelőtt meghatározó jelentőségű maga a szerző (utazó) személye, akinek a meglátogatott helyről kialakított percepcióit jelentős mértékben befolyásolhatja saját személyisége, személyes érdeklődése, politikai beállítottsága, társadalmi pozíciója, utazásának célja, saját emlékezetének megbízhatósága stb., amely tényezők a megszerzett információkat sajátos és egyéni, mégis kulturálisan a kor fő áramlataiba ágyazott szűrőn keresztül formálják elbeszéléssé az utazó tapasztalatait. Nem elhanyagolható tényező az utazásnak az utazóra tett hatása, vagyis, hogy az megerősítette-e előzetes elvárásaiban, vagy pedig az utazás hatására megváltozott az

⁵⁸ Todorova, 2009. 89.

⁵⁹ Barbara Jelavich: The British Traveller in the Balkans. The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces. *The Slavonic and East European Review*. vol.33 no.81. (1955) 397.

⁶⁰ Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók–utazási irodalom a XVI–XVII. században. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricum* tom.10–11. (1971) 79.

⁶¹ A műfaj definíciós problémáiról lásd: Carl Thompson: *Travel Writing*. Routledge, London–New York 2011.; valamint Szász Géza: Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró? *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, Új évf. 3. (2018) 174–176.; Mihályi Dorottya: Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban. *Valóság* LXI. évf. 6. sz. (2018) 24–25.

⁶² Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest 2005. 17–23.; Joep Leerssen: History and Method. In: Manfred Beller – Joep Leerssen (eds.): *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam 2007. 17–32.

⁶³ Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára. ford.: Kármán Gábor. *Korall* 26. (2006) 14.

adott térségről, illetve népről kialakított véleménye, s ráadásul ennek a változásnak egyáltalán nyoma marad-e a beszámolóban is.⁶⁴

A 19. század folyamán a Balkánról kulturálisan létrehozott percepciók és sztereotípiák legjobb forrását a korabeli brit utazásirodalom nyújtja. A térség tudományos igényű leírása ebben az időszakban tulajdonképpen teljesen hiányzott Nagy-Britanniából, ezért az információátadás legfőbb közvetítő eszközévé ez az egyre nagyobb népszerűsége szert tevő műfaj vált.⁶⁵ A Byron nyomában a félszigetre utazó britek révén fennmaradt úti beszámolókról Andrew Hammond és Vesna Goldsworthy állapította meg, hogy az „elképzelt gyarmatosítás” regiszterében szólalnak meg, ami rá is mutat egyik legnagyobb hibájukra, azaz a szerző és a szövege tárgyát képező népesség aszimmetrikus hatalmi és kulturális relációjára.⁶⁶

Az Edward Said által inspirált kutatások egybehangzó véleménye, hogy a Balkán valamilyen furcsa köztes teret jelentett a 19. századi Európa és a Kelet között. Az európai politikai- és kultúrtörténetben az ókor óta dokumentálható felfogás, miszerint a kontinens kulturálisan egy északi és déli részre osztható, ami az antikvitásban a rómaiak saját civilizált mivoltuk és a birodalom határain kívül élő alacsonyabb rendűnek vélt barbárok közötti aszimmetrikus viszonyt érzékeltette, a felvilágosodás idején tengelyt változtatott.⁶⁷ A 18. században az észak-déli dichotómiát felváltotta a saját kulturális és politikai identitását a „fény századának” eszméi és az európai globális expanzió mentén újrafogalmazó Nyugat és az annak abszolút ellenpontjaként tekintett Kelet elképzelt szembenállása.⁶⁸ A középkori keresztény nemzetek közössége helyén egy szűkebb értelmű és normatív erejű Európa-fogalom bontakozott ki, amelynek nem kulturális, politikai vagy földrajzi, hanem civilizációs határa (sőt *frontier*-je) volt.⁶⁹ A Nyugat tehát a Keletnek tulajdonított attribútókkal szemben fogalmazta

⁶⁴ Kéri Katalin: Életképek a 18. századi Törökországból. *Világtörténet* 27. évf. ősz-tél (2005) 56.

⁶⁵ Wendy Bracewell: Opinion-makers: The Balkans in British Popular Literature, 1856–1876. In: *Yugoslav-British Relations. Reports from the Round Table held from 23–25th September 1987 in Kragujevac on Occasion of 150 years of the Arrival of the first British Consul to Serbia*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1988. 92–94.

⁶⁶ Andrew Hammond: *Imagined Colonialism: Victorian Travellers in South-East Europe. Nineteenth-Century Contexts*. vol. 28. no. 2. 2006. 89., 91.; Vesna Goldsworthy: *Inventing Ruritania. The Imperialism of Imagination*. Hurst & Co. London 2013.

⁶⁷ Bo Stråth: Insiders and Outsiders: Borders in nineteenth-century Europe. In: Stefan Berger (ed.): *A Companion to Nineteenth-century Europe 1789–1914*. Blackwell, h.n. 2006. 5–7.; A probléma komplexitására – miszerint a képalkotás kölcsönös, egymásra ható folyamat – hívják fel a figyelmet: Mark Hewitson – Jan Vermeiren: Introduction: Europe and the East – Self and Other in the History of the European Idea. In: Uők (eds.): *Europe and the East. Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789–1989*. Routledge, London–New York 2023. 1–30.

⁶⁸ Larry Wolf: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford 1994. 5., 13.;

⁶⁹ Alexander Vezenkov: History against Geography: Should we always think of the Balkans as part of Europe? Elérhető: <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxi/alexander-vezenkov/> (letöltés: 2019. szeptember 13.)

meg saját formálódó identitását.⁷⁰ Ebben a gondolati sémában a földrajzilag az európai kontinensen fekvő Balkán-félsziget⁷¹ az „Oriens” teljesértékű része volt mindaddig, amíg az Oszmán Birodalom jelen volt a terület nagyrészén, miközben a 19. században kialakult és 1878 után emancipálódott balkáni államok egy köztes mentális zónába kerültek, amely ugyan európai, de ami egyúttal mégis „más”.⁷²

Közismert Metternich – több változatban is felbukkanó – mondása, miszerint „Ázsia a *Landstraße* után következik”. A korabeli nyugat-európai utazók és értelmiségiek számára az igazi határátlépést ezen az elképzelt civilizációs „frontier-területen” való átkelés jelentette, ami visszatérő eleme beszámolóiknak. A 19. században nagy népszerűségnek örvendő útleírásban, az *Eothen*ben Alexander W. Kinglake (1809–1891) azt írja, amikor Zimonynál átlépte a Habsburg–oszmán határt, úgy érezte, egy teljesen más civilizáció területére ért, „maga mögött hagyta Európát”.⁷³ Kinglake korántsem egyedi megállapítását a későbbi útleírások is rendre reprodukálták a Balkán határhelyzet létét illetően. A Balkán Bizottság macedóniai humanitárius akciójában részt vevő Edith Durham és Noel Buxton is úgy érezték, hogy a „Közel-Keletre” érkeztek a Monarchia és a Szerbia közötti határ átlépésével.⁷⁴ „Három napnyi utazással elhagyhatjuk Európát és beléphetünk a Keletre, míg egy hat hetes szabadság lehetővé teszi, hogy felkeressük Albániát, ami éppoly ismeretlen, mint Afganisztán.”⁷⁵ A britek tehát a tágabb régiót a korabeli „Közel-Kelet” fogalmukkal írták le, amelyen belül a Balkán egy sajátos köztes helyet foglalt el: egyszerre volt az európai centrum perifériája és a „közel-keleti politika” középpontja.⁷⁶

⁷⁰ Reinhart Koselleck: *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest 1997. 27.

⁷¹ A régió elnevezésének történetére lásd: Todorova, 2009. 21–38., 89–139.; Alex Drace-Francis: *The Prehistory of a Neologism: South-Eastern Europe*. *Balkanologie* vol. 3. no. 2. (1999) <https://doi.org/10.4000/balkanologie.751>

⁷² Csaplár-Degovics Krisztián: A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. *A new imperial history és a birodalmi életrajz*. *Aetas* 35. évf. 4. sz. 2020. 155.

⁷³ Alexander W. Kinglake: *Eothen*. John Ollivier, London 1845. 1.: „Elérkeztem hát ennek a kerekéken gördülő Európának a végére, s most szemeim meglátják a Kelet tündöklését és kuszaságát.” vö. a munkát ugyanakkor Said erőteljesen értékeli: „Kinglake érdemtelenül elhíresült és nagy népszerűsége szert tett könyve a túlbujánzó etnocentrizmus szánalmas emlékműve és egy Keleten járt angol utazó kalandjainak unalmas és érdektelen leírása.” Said, 2000. 333.

⁷⁴ Edith Durham: *The Burden of the Balkans*. E. Arnold, London 1905. 110.: „A lány szerb akcentus ismerősen csengett, Nyugat-Európa tovatűnt akár egy álom, és fejest ugrottam a Közel-Keletre és a nemzetközi politika örvényeibe.”

⁷⁵ Noel Buxton: *Freedom and Servitude in the Balkans*. *Westminster Review* vol. 159. no. 5. (1903. május) 481. vö. „Az átkelés a török határon mindig eseményszámba ment. Az európai civilizáció határát jelezte.” Noel Buxton: *Travels and Reflections*. George Allen & Unwin, London 1929. 54.

⁷⁶ Ryan Gingeras: *Between the Cracks: Macedonia and the 'Mental Map' of Europe*. *Canadian Slavonic Papers* vol. 50 no. 3–4. (2008) 342.

A határátlépésnek és a régió „másként” való leírásának érzékelhetően volt egy az időbeliségre reflektáló dimenziója is. Az iparosodott és városias Nyugat-Európából érkező utazók szemében az európai értékek ellenpólusát jelentő Kelet, és a többévszázados „ázsiai uralmat” elszenvedő Balkán nem lépett be a modernitásba. Mivel a Keletet általában a 19. században mozdulatlanak, stagnálóknak, s ezért időtlennek tartották, ezért a Közel-Kelet részét képező Balkánt a nyugatiak olyan területnek tekintették, ahol az oszmán hódítás következtében megállt az idő múlása. A Balkán Bizottság egyik titkára, William Arthur Moore (1880–1962) szerint a rigómezei csata (1389. június 28.) után „A kardok a [földre] hulltak, az óra megállt. Az idő hömpölygött tovább Európában, de nem a Balkánon. Ha valaki a középkorba óhajtja képzelni magát, nem kell átküzdenie magát Sir Walter Scotton vagy megemésztenie H. G. Wellst. Az Orient Expressz három nap alatt odarepíti.”⁷⁷ Noel Buxton a két világháború között megjelent utazásait megörökítő könyvében is arra biztatja olvasóit, hogy még most utazzanak a Balkánra, ahol „még kiélvezhetik a középkor megannyi báját”.⁷⁸ Maria Todorova a balkáni nacionalizmusok megkésettségét elfogadó historiográfiai konszenzust kritizálva írja, hogy a nyugat-európai kommentátorok szemében a balkáni (és a posztkoloniális) országokban lezajlott nemzeti ébredések „megkésettségének” hangsúlyozása, s ezáltal „éretlen, fiatal, [és] irányíthatatlan” mivoltuk kiemelése azt a célt szolgálja, hogy rámutassanak, hogy az általuk leírt fejlődési folyamatba nem illeszkedő (nyugati) formák utánzásával összességében más időrendbe kerülnek: a fejlődésben a Nyugat modern jelene mögötti időbe.⁷⁹ A nyugat-európai modernitással szembeállított keleti stagnálás és változatlanság nem csak az európai múltba helyezte a régió jelenét, de egyúttal időtlenített a térségre jellemzőnek tartott karakterjegyeket (különösen az etnikai csoportok közötti feszültség és erőszakra vonatkozóan), amelyek bizonyos esetekben szívósan tartják magukat napjainkban is és kauzális kapcsolatot teremtenek a Balkán múltja és jelene között.⁸⁰ A Balkán Bizottság fentebb idézett tagjaihoz képest Henry Noel Brailsford (1873–1958) némileg találóbban érzékeltette ezt a temporális határátlépést, amikor úgy fogalmazott, hogy a Balkánon az évszázadok nem egymást követik, hanem egyszerre jelen vannak.⁸¹

⁷⁷ W. A. Moore: A Note on the Balkan Countries and the Origin of the „Balkan States Exhibition, 1907”. In: *The Balkan States Exhibition 1907 Earl’s Court, London S.W., Official Programme, Guide and Catalogue*. Gale & Polden, London 1907. 16.

⁷⁸ Buxton, 1929. 49–50.

⁷⁹ Maria Todorova: The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism. *Slavic Review* vol.64. no.1. (2005) 145.

⁸⁰ Enika Abazi – Albert Doja: Time and narrative: Temporality, memory, and instant history of Balkan wars. *Time & Society* vol.27. no. 2. (2018) 241., 247.; Patrick Pasture: Europe’s Many Easts. Why One Orient is not the Other. Hewitson – Vermeiren, i. m., 2023. 45.

⁸¹ H. N. Brailsford: *Macedonia. Its races and their future*. Meuthen & Co, London 1906.

1.2. BRITEK A GÖRÖGÖK, TÖRÖKÖK ÉS SZLÁVOK VONZÁSÁBAN

A 19. század folyamán a keleti kérdésben elfoglalt brit pozíciók és olvasatok változása szerint három nagyobb korszakot különíthetünk el, amelyek meghatározóak voltak a brit Balkán-percepciók fejlődésére nézve. A kezdeti kapcsolatok kialakulását a Brit Birodalom tengeri hatalom jellege határozta meg. Ez nem csupán a félszigetre és a tágabb régióba való eljutás módját határozta meg, hanem behatárolta azon népek körét is, amelyekkel a britek először felvehették a kapcsolatot. A 16. században az Oszmán Birodalommal kialakított brit kereskedelmi kapcsolatok többnyire a fontosabb kikötővárosokra korlátozódtak, ahol a tényleges kereskedelmi és kulturális tranzakciók zajlottak, ami miatt az odaérkező britek csak elvétve kerültek kapcsolatba ezen pontok hátországával.

A napóleoni háborúk (1799–1815) nemcsak a Földközi-tenger keleti medencéjében erősítette meg Nagy-Britannia jelenlétét, de a Balkán nyugati részével is kapcsolatba hozta (pl. a Ión-szigetek brit protektorátus alá kerülésével).⁸² A politikai szükségszerűség mellett legalább ilyen fontos tényezőnek bizonyult a térség felfedezésében a 18–19. század fordulóján a klasszikus antik örökség iránti lelkesedés által inspirált utazások, amely során a brit arisztokrácia ifjú tagjai tanulmányaik kiegészítése céljából (az ún. *Grand Tour*⁸³ során) felkeresték az európai civilizáció szempontjából fontosnak tartott itáliai és görög helyszíneket. Az ókori történelem és földrajz a korabeli brit oktatási rendszer kurrikulumaiban kiemelt szerepet kapott, aminek két hosszú távon tartós hatása lett a brit képzelet fejlődésére nézve. Egyrészt a régió földrajzi viszonyainak leírásában szinte teljesen figyelmenkívül hagyták a létező oszmán közigazgatási vagy földrajzi elnevezéseket, amelyek helyett az antik stúdiumokon megtanult ókori megnevezéseket részesítették előnyben.⁸⁴ Sőt, tulajdonképpen a 19. század utolsó harmadáig a britek számára a régió földrajzi viszonyairól tudósító

⁸² C. Brad Faught: Gladstone and the Ionian Islands. In: Roland Quinault – Roger Swift – Ruth Clayton Windscheffel (eds.): *William Gladstone. New Studies and Perspectives*. Ashgate h.n. 2012. 219–234.

⁸³ Az utazások útvonalairól és célállomásairól lásd: Jeremy Black: *The British and The Grand Tour*. Croom Helm, London–Sydney 2011. 1–25.

⁸⁴ Például a 19. század jó részében magát a Balkán-hegységet is Haemusként ismerték a nyugat-európai utazók, de a neves régész Arthur Evans hozta vissza a köztudatba az ókori Dardánia kifejezést, aminek területe Sztrabón nyomán a korabeli Szerbia keleti részét, Koszovó északi részét és a monasztiri vilajet északnyugati felét foglalta magában. Todorova, 2009. 22–25.; Arthur J. Evans: Some Observations on the present state of Dardania, or Turkish Serbia (including the Vilayet of Kossova and part of the Vilayet of Monastir). 1883. közli: Bejtullah D. Destani (ed.): *Albania & Kosovo. Political and Ethnic Boundaries, 1867–1946. Documents and Maps*. Archive Editions, Slough 1999. 257–265.; Georgios Giannakopoulos: Re-staging the ‘Eastern Question’: Arthur J. Evans and the search for the origins of European civilization in the Balkans, *History of European Ideas* DOI: 10.1080/01916599.2020.1746081, 2020. 5., 8., 10.

információk legfontosabb forrása a korábbi utazók mellett Sztrabón *Geographikája* maradt.⁸⁵ Másrészt, ahogy Andrew Hammond rámutatott, a keletre tartó brit ifjúság előzetes elképzeléseiben a klasszikus tanulmányaiból megismert jó, művelt és erényes görögökkel és a rossz keleti despotikus satrapákkal való találkozás várakozásával indult útnak, hogy felfedezzék maguknak a régió társadalmi és politikai viszonyait.⁸⁶ A 19. század folyamán három nagyobb percepció-korszakot különíthetünk el a brit közvéleményben, azzal a kikötéssel, hogy az ezeknek a középpontjában álló népek iránti érdeklődés és lelkesedés a 20. század felé haladva párhuzamosan egymás mellett jelen maradt, és amelyek egyszerre voltak egymásra épülő és egymással rivalizáló narratívák kifejeződései. A politikai és társadalmi nézőpontokat tükröző képalkotási sémák periodizációja abban az értelemben is jelzésértékű, hogy az adott politikai és kulturális környezetben melyiknek sikerült a leginkább exponálnia saját magát a brit nyilvánosságban.

A 19. század elején az ünnepezt romantikus költő Lord George Gordon Byron (1788–1824) *Grand Tourja* alkalmával Spanyolország, Málta és az Oszmán Birodalom kisázsiai részei mellett beutazta Albánia és Görögország a partvidéktől távolabb eső részeit is, aminek köszönhetően az első brit romantikus ábrázolást nyújtotta az albánokról a korszakban.⁸⁷ Byron hatása azonban sokkal nagyobb volt a görög szabadságharc (1821–1829) idején játszott szerepével. A görögök felkelése iránti szimpátia Európa szerte filhellén mozgalmakat hívott életre, amelyek a görögök ellen elkövetett atrocitások nyomán nyertek nagyobb lendületet.⁸⁸ A filhellének komoly politikai lobbi-tevékenységet fejtettek ki annak érdekében, hogy kormányaik közbe avatkozzanak a görögök védelmében. Az események filhellének által megtestesített olvasta olyan kulturális referencia-rendszert teremtett Európában, amely a „jó” és a „zsarnok” küzdelmeként abszolutizálta a keresztény görögök és a muszlim törökök közötti küzdelmet.⁸⁹ Az európai irodalom olyan óriásai, mint Goethe, Shelley, Puskin vagy az említett Byron műveikkel és az ügy melletti kiállásukkal nem csak a minél szélesebb társadalmi támogatást biztosították, de hosszú távon kialakították a régióról való gondolkodás kulturális kereteit is. Az irodalmi művek mellett – többek között – Eugène Delacroix *A khiósi mészárlás* című orientalista motívumokkal megalkotott festményéhez (1824) hasonló alkotások vizuálisan is átélhetővé tették a keresztény és európai görögöket ért gyötrelmeket, amit a nem-keresztény,

⁸⁵ *A Handbook for Travellers in Turkey. Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia.* 3rd ed., John Murray, London 1854. 5.

⁸⁶ Hammond, 2006. 88.

⁸⁷ Byron albániai élményeit irodalmi igénnyel a *Childe Harold zárándokútja* című elbeszélő költeményében örökítette meg.

⁸⁸ A magyar vonatkozásról lásd: Horváth Endre: *Az újgörögök.* Magyar Szemle Társaság, Budapest 1943. 10–13.

⁸⁹ Goldsworthy, 2013. 45.

barbár keletiek követtek el velük szemben.⁹⁰ Közel nyolcvan évvel később a Balkán-utazó Edith Durham némileg cinikusan jegyezte meg az egyoldalú európai érdeklődés kapcsán, hogy:

„Az nem számít, ha egy muszlim megöl egy muszlimot. Ha egy keresztény megöl egy muszlimot, az egy jogos cselekedet. Ha egy keresztény meggyilkol egy [másik] keresztényt arról [...] jobb nem beszélni. Viszont, ha egy muszlim megöl egy keresztényt [...] az maga a borzalom.”⁹¹

Mindezzel együtt a filhellének várakozásai a 19. századi görögök és az ókori görögök közötti közvetlen erkölcsi és nemzeti kapcsolatot illetően sok esetben nem egyeztek a helyszínen megtapasztaltakkal. A filhellének a görögökhöz olyan értékeket társítottak, mint a tanulásra és kereskedelemre való hajlandóság, ami a Nyugat-Európában lévő polgárosodott görög kolóniákról származott elsősorban, amit kivetítettek az újkori Görögország lakóira is.⁹² Ami miatt Görögország a korabeli Európa szemében valójában fontosnak számított, az a kontinens önidentifikációjában és mentális határainak kialakításában játszott szerepe volt.⁹³

A görög szabadságharcot követő időszak a Balkán-félszigeten nemzetközi szempontból viszonylag nyugodt periódust hozott, amelyet csak a krími háború (1853–1856) szakított félbe. Az oszmán viszonylatban kiegyensúlyozott időszak kedvezett a brit gazdasági behatolás megerősödésének, s alapvetően ez határozta meg e szűkebb periódus brit szemléletét is, ami összekapcsolódott azzal, hogy az Oszmán Birodalom az orosz előrenyomulással szemben stratégiai tényezővé vált a brit birodalomi politikai gondolkodásban.⁹⁴

Az oszmánokról a korszakban kialakított brit percepciók évszázados európai kulturális mintákra támaszkodtak. A kora újkori Európában megjelenő oszmán fenyegetés hatására a kortársak számára felértékelődtek azok az információk, amelyek a törökök vallásáról, „furcsa szokásairól” vagy kormányzatáról tájékoztatták az olvasókat.⁹⁵ A beszámolók hangvétele a

⁹⁰ Balogh Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből (a szabadságharctól napjainkig)*. Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete Csongrád Megyei Helyi Csoport, Szeged 2013. 25.

⁹¹ Durham, 1905. 81.

⁹² Margarita Miliari: Ambiguous Partisanship. Philhellenism, Turkophilia and Balkanology in XIXth century Britain. *Balkanologie* 2002/1-2. 133.

⁹³ Leslie Rogne Schumacher: The Eastern Question as a Europe Question: Viewing the ascent of 'Europe' through the lens of Ottoman decline. *Journal of European Studies* vol. 44 no. 1 (2014) 67–68.

⁹⁴ A szemléletet tükröző munkára a korszakból lásd: David Urquhart: *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*. London 1833. Nagy-Britannia 1838-ban szerzett különösen kedvező gazdasági jogokat (kapituláció) az Oszmán Birodalomban.

⁹⁵ A kora újkori európai oszmán-képről lásd: Mustafa Soykut: *Image of the „Turk” in Italy. A History of the „Other” in Early Modern Europe: 1453–1683*. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2001. 15–45.; Aslı Çırakman: *From the „Terror of the World” to the „Sick Man of Europe”*. *European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth*. Peter Lang, New York–Frankfurt am Main 2005. 35–212.; Gerald MacLean: *Looking East. English Writing and the Ottoman Empire before 1800*. Palgrave Macmillan, London–New York 2007.

vallási szembenállástól, a kereskedő társaságok viszonylag tárgyilagos kézikönyvein át az abszolutista monarchia ideológusainak elismeréséig terjedtek.⁹⁶ Mindenesetre a kora újkori oszmán percepciók a törököket az Európával (és értékeivel) episztemológiailag szemben álló „Másik” archetipusává avatták, amely szókészlettel a koloniális időszak kezdetén az európaiak nem csak az abszolút ellenpólusnak tartott törököket jellemezték, de ezek alapján írták le és képzeltek el az addig ismeretlen Európán kívüli népeket, például az észak-amerikai kontinensen.⁹⁷

A 18. századi európai felvilágosult gondolkodók szemében az oszmánok 17. század végi katonai veresége a Habsburgok vezette Szent Ligával szemben azt a formálódó elképzelést erősítette meg, hogy immáron az abszolút hatalommal bíró uralkodó nem jelenthet hatékony alternatívát az alkotmányosság és a törvények uralmával szemben. Egyúttal a korszakban „a török” megszűnt veszélyes ellenség lenni: a korábban félelmetes és fenyegető ellenség helyébe az egzotikus, a kéjsóvár, a csodálatraméltó lépett, akinek egyenes, bátor és vendégszerető jellemét gyakran méltatták a kortárs, elsősorban az arisztokrácia társadalmi osztályához tartozó útleírók.⁹⁸ A 19. századra a törökök és az Oszmán Birodalom a britek számára nem csupán az egzotikumot és egy fontos kereskedelmi célállomást jelentett, hanem a keleti kérdés miatt a nemzetközi politika miatt jelentőssé váló államalakulatot. Nagy-Britanniában a keleti kérdés belpolitikai lecsapódásai két egymással szembenálló oszmán-képet hívtak életre, amelyek az 1870-es évek Benjamin Disraeli konzervatív és William E. Gladstone liberális interpretációjának ütközésében jegecesedtek ki.

A napóleoni háborúk után megkerülhetetlen európai nagyhatalommá előlépett Oroszország a 17. század vége óta törekedett az oszmánok által birtokolt tengerszorosok és a Bizánci Birodalom egykori fővárosa, Konstantinápoly megszerzésére.⁹⁹ A görög szabadságharc alatti (és utáni) nagyhatalmi diplomáciai rivalizálás, illetve az 1828–1829-es orosz–török háború arról győzte meg a brit politikai döntéshozókat, hogy az orosz expanzió gátjaként a meggyengült birodalom fenntartása kívánatos a brit stratégiai érdekek szempontjából.¹⁰⁰ Ezen megfontolások mellé párosult az a fejlemény, hogy Oroszország

⁹⁶ Lásd: Noel Malcolm: *Useful Enemies. Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*. Oxford University Press, Oxford 2019.

⁹⁷ William O'Reilly: *Turks and Indians on the Margins of Europe. Belleten* vol. 65. no. 242. (2001) 244.

⁹⁸ Andrew Wheatcroft: *The Ottomans*. Viking, London 1993. 209.; Todorova, 2009. 91–92.; Nedret Kuran–Burçoğlu: A Glimpse at various stages of the Evolution of the Image of the Turk in Europe: 15th to 21st centuries. In: Mustafa Soykut (ed.): *Historical Image of the Turk in Europe, 15th Century to the Present. Political and Civilisational Aspects*. The Isis Press, Istanbul 2010. 29–33.

⁹⁹ Az orosz törekvésekre lásd: Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés és a fekete-tengeri szorosok geopolitikai és gazdasági aspektusai az orosz külpolitikában, 1774–1841. *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* XLIV 2017. 333–343.

¹⁰⁰ A brit–orosz rivalizálásról az Oszmán Birodalomban és a Balkánon lásd: Schrek, 2020. 73–149.

társadalmi megítélése Nagy-Britanniában különösen negatívvá vált az 1830-as években a cári rezsim lengyel-politikájának és magának az 1830-as lengyel felkelés leverésének köszönhetően. A brit orosz-ellenesség (*Russophobia*) így egyúttal a brit török-barátság (*Turcophilia*) fokmérőjévé is vált.

Az angol–oszmán vetélkedés az 1830-as években átmenetileg közös érdekévé tette az oszmán állam fennmaradását, amely nem csak a két nagyhatalom közötti ütközőzóna szerepét töltötte be, de a tágabb térségben egyre erősödő francia befolyás visszaszorításában is szerepet kapott.¹⁰¹ II. Mahmúd szultán (1808–1839) uralkodása végére a jelentős területi és presztízsveszteségek ellenére az oszmán állam határozottan megtette az első kísérleteket, hogy belső nehézségei és a külső kihívások elhárítása érdekében átfogó reformokat vezessen be a hadsereg, az oktatás és a közigazgatás területén. Az 1839-es ún. gülhanei szultáni rendelettel pedig hivatalosan is megkezdődött az a majdnem három évtizedes periódus, amelyet oszmán reformkorszakként, azaz a *Tanzimat*ként tartanak számon.¹⁰² Ez a törekvés a külső szemlélőket arról győzte meg, hogy a birodalom keresztény alattvalóinak helyzete jelentősen javulni fog, ami hosszú távon hozzájárulhat az oszmán állam stabilizálásához is.¹⁰³ A britek közül is sokan vélték úgy, hogy a reformok hosszú távúsága és morális alapja valóban pozitív változást hozhat.¹⁰⁴

A korszak egyik leghatásosabb közírója David Urquhart (1805–1877) volt. Ugyan elkötelezett filhellénként részt vett a görög szabadságharcban, azonban az 1830-as években az oszmán–török állam és civilizáció csodálójává vált, aki az orosz fenyegetés gátjaként tekintett az Oszmán Birodalomra. Urquhart nemcsak egyike volt a brit törökbarát-politika népszerű megalapozóinak, hanem írásaival minőségileg új precedenst teremtett a brit útleírók számára. Írásai nem csupán a szórakoztatás és információ-átadás funkcióját töltötték be, hanem kifejezetten a közvélemény és a kormányzat meggyőzésének szándékával íródtak, amely

¹⁰¹ 1838 augusztusában aláírt balta-limani angol–oszmán kereskedelmi szerződés nyomán a britek jelentős gazdasági előnyökhöz jutottak a birodalomban, ami révén Nagy-Britannia iparcikkeinek egyik fontos felvevő piacává vált a térség. Részletesen lásd: Şevket Pamuk – Jeffrey G. Williamson: Ottoman de-industrialization 1800–1913: assessing the magnitude, impact and response. *The Economic History Review* vol.64. no.1 (2011) 161–162.

¹⁰² Az oszmán reformkorszakról lásd: İlber Ortaylı: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő 2004.

¹⁰³ A korabeli oszmán politikai terminológiában a *tanzimat* nem reformot, hanem az oszmán államapparátus és infrastruktúrájának átszervezését jelentette. Az oszmán uralom alatt élő keresztények jogaira vonatkozó reformot az *islahat* szó jelölte. A fogalmi tisztázatlanság súlyos félreértéseket okozott az oszmánok és a nyugat-európai szemlélők között. Lásd: Gürpınar, 2012. 356–357.

¹⁰⁴ Uo. 349.

mintául szolgált a későbbi brit útleírók számára is, akik egy-egy balkáni nép vagy politikai probléma köré fűzve igyekeztek hatást elérni írásaikkal Nagy-Britanniában.¹⁰⁵

A krími háborút követően a Nagy-Britanniában végbement politikai, gazdasági és társadalmi változások hatással voltak az oszmánokról és a birodalomban élő más közösségekről alkotott kép alakulására is. Egyrészt az arisztokrata *Grand Tour*-utazók mellett a megerősödő polgári középosztály képviselői is egyre inkább megengedhették maguknak a térségbe való utazást köszönhetően a kor technológiai vívmányainak, ami révén a Keletre való utazás nemcsak olcsóbb, de lényegesen rövidebb időt is vett igénybe, mint Byron vagy Urquhart idején. Ennek révén egy szélesebb társadalmi osztály is közelebbi kapcsolatba került a Balkánnal és a Közel-Kelettel, akik a korábbi antikváriánus szemlélet helyett a térség népeinek és azok szokásainak rögzítését állították útleírásaik középpontjába.¹⁰⁶ Másrészt a korszak brit politikai gondolkodásában a 19. század közepére nagy hatással volt az a nézet, mely szerint az emberi társadalmak különböző fejlődési szakaszokon haladnak előre, és ebben a fejlődésben Nagy-Britannia érte el globálisan a legmagasabb szintet a haladás és tökéletesedés felé megtett úton, amit ugyan nem feltétlenül tekintettek kizárólagosan brit sajátosságnak, hanem sokkal inkább általános emberi lehetőségnek.¹⁰⁷ A haladás fogalmához társuló „civilizációs kívánalmak” révén a korszak gondolkodói egy képzeletbeli skálán helyezték el a világ országait és népeit azok civilizáltságának foka szerint, amely meghatározta azt a módot, ahogyan az adott országhoz vagy néphez viszonyultak. A korban nagyon homályosan definiált „civilizációs kívánalmaknak” általában (de nem kizárólagosan) azok az államok feleltek meg, akik garantálni tudták polgáraik számára az alapvető polgárjogokat (élethez, tulajdonhoz, méltósághoz való jog, vallás- és lelkiismereti szabadság) és akik területük teljes egészén korlátozások nélkül gyakorolni tudták szuverenitásukat. Ezeken túlmenően a „civilizált államok” a nemzetközi kapcsolatok terén elfogadták a nemzetközi jog alapelveit és egymás országaiban a reciprocitás elvén alapuló állandó diplomáciai képviseletet voltak képesek fenntartani, míg államaik belső életében alkalmazkodtak a civilizált társadalom normáihoz és gyakorlataihoz.¹⁰⁸ Az Oszmán Birodalommal szembeni politika e szerint többszörösen ellentmondásosnak bizonyult. Miközben a 19. század közepéig egyszerre volt az európai „Másik”, azaz a civilizálttal

¹⁰⁵ Daut Dauti: *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire 1876–1914*. PhD-tézis, The University of Leeds, 2018. 43.; Schrek, 2020. 183–201.

¹⁰⁶ Michail, 2013. 22.

¹⁰⁷ Tom Crook – Rebecca Gill – Bertand Taïthe: *Liberal Civilisation and Its Discontents: Evil, Barbarism and Empire*. In: Uő. (eds.): *Evil, Barbarism and Empire. Britain and Abroad, c. 1830–2000*. Palgrave Macmillan, London 2011. 15–16.; Peter Mandler: *Race’ and ’Nation’ in mid-Victorian Thought*. In: Stefan Collini – Richard Whitmore – Brian Young (eds.): *History, Religion and Culture. British Intellectual History 1750–1950*. Cambridge University Press, Cambridge 2000. 242–243.

¹⁰⁸ Heraclides – Dialla, 2015. 33.

szembenálló barbár archetípusa, az európai nagyhatalmak rivalizálása és az oszmán reformmozgalom, és az erre irányuló nyugat-európai akarat a krími háború végére mégis csak bevezette az európai civilizált államok sorába a birodalmat, amikor az 1856-os párizsi kongresszuson bekerült az európai nagyhatalmak koncertjébe.¹⁰⁹ Az 1839-es és 1856-os szultáni rendeletek és a központi kormányzat megerősítését célzó egyéb reformok, amelyek a birodalomban élő nem-muszlim csoportok jogi emancipációját is elősegítették, a brit liberális és konzervatív szemlélőknek egyaránt azt jelentették, hogy az oszmán állam képes a regenerációra. Az 1870-es évekre kifulladásos oszmán reform, sőt az államcsőd közeli állapotba kerülő birodalom fizetéseképtelensége viszont a nyugati hitelezők és a liberális értelmiségiek szemében az iszlám és az Oszmán Birodalom megreformálhatatlanságának bizonyítékként szolgált.¹¹⁰

Az ebben az időszakban lezajló közlekedési és kommunikációs fejlődés hatására a korábbi antikvárius és arisztokrata utazók mellett megjelentek a középosztályi és női utazók, akik teljesen más agendával érkeztek a térségbe, mint a korábbi társaik, aminek egyik következménye az lett, hogy a brit érdeklődés középpontjába a görögök és oszmánok után a délszlávok kerültek.¹¹¹ Ennek a percepciók cezúrájának a jól megragadható pontja a nagy keleti válság (1875–1878) időszaka. A válság idején kitört bolgár lázadást (ún. áprilisi felkelés, 1876) az oszmán katonaság és irreguláris csapatok (*bási-bazukok*) olyan kegyetlenséggel fojtották el, hogy a nyugat-európai közvélemény élénken tiltakozni kezdett ezek ellen. Nagy-Britanniában Gladstone az 1876-os *Bulgarian Horrors and the Question of the East* című pamfletjében fejtette ki ezzel kapcsolatos nézeteit, amivel lényegében a Disraeli-kormány törökbarát politikáját kárhoztatta és amely a viktoriánus Anglia legnagyobb társadalmi vitáját gerjesztette a külügyekről.¹¹² Az ő érdeme, hogy a szigetországban elkezdtek megkérdőjelezni azt a külpolitikai elvet, miszerint a brit érdekeket a térségben csak és kizárólag az oszmánokon keresztül lehet megvédeni.¹¹³ Gladstone keleti kérdés olvasata a tekintetben is új volt, hogy morális alapelveket épített bele, azaz, a nagyhatalmak erkölcsi felelősségének tekintette, hogy az oszmán uralom alatt élő keresztényeket felszabadítsák.

¹⁰⁹ Fikret Adanir: Turkey's Entry into the Concert of Europe. *European Review* vol. 13. no. 3. (2005) 408.

¹¹⁰ Lásd: Victoria Buxton: A History of Turkish Reforms since the Treaty of Berlin. In: Luigi Villari (ed.): *The Balkan Question. The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities*. E. P. Dutton & Co. New York 1905. 115–117.

¹¹¹ Todorova, 2009. 98.

¹¹² Michail, 2013. 4.; W. E. Gladstone: *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. John Murray, London 1876.

¹¹³ Vesna Drapac: *Constructing Yugoslavia. A Transnational History*. Routledge, London 2010. 32.

Habár a brit kormány hivatalosan nem változtatott törökbarát-politikáján, amely döntően továbbra is a brit-orosz viszony függvényében alakult, egyre több kételkedő hang merült fel a *Foreign Office*-on belül is az oszmánok hatékonyságával szemben.¹¹⁴ Másrészt nyilvánosságban megindult egy olyan diskurzus, amely a „törökök által elnyomott kis nemzetekkel” szimpatizált, s mind a közvéleményt, mind a politikai döntéshozatalt az érdekükben való fellépésről próbálta meggyőzni. A nagy keleti válság és az azt követő időszak döntő fontosságú volt a Balkan Bizottság tagjaira nézve, hiszen többségük ekkor és ebben a szellemi atmoszférában szocializálódott.

1878 után Délkelet-Európa politikai térképe mozaikszerű új entitásokat mutatott, amelyre a brit közvélemény korántsem egységesen és egyidejűleg reflektált. Egyrészt megindult az információgyűjtés újabb hulláma, új tudományos igényű munkák és útleírások születtek, amelyek immár nem az Európai Törökországhoz tartozó területeket, hanem az új politikai határok mentén létrejövő független államokat írták le. Ezek megjelölésére került be a közbeszédbe a Balkán, mint földrajzi terminus. Azonban a brit közgondolkodásban a Balkán, mint olyan, továbbra is a Kelet részét képezte, azon belüli külön entitás volt, olyan sajátos jegyekkel, mint a kegyetlenség, a durvaság vagy a kiszámíthatatlanság.¹¹⁵ Másrészt a britek többsége számára a Balkán továbbra is egy olyan színtér maradt, ahol csupán „törökök (mind muszlimok és rosszak) és macedóniaiak (keresztények és erényesek) laknak”.¹¹⁶

1.3. TÁRSADALMI REFORM ÉS A BALKÁN: NOEL BUXTON (1869–1946)

Jelen alfejezetben a Balkán Bizottságot megalapító Noel Buxton életútjának azon pontjait kíséreltem meg összefoglalni, amelyek alapján egyértelműen látszik, hogy a Buxton előtt álló családi hagyományok, a társadalmi reformok iránt való elkötelezettség képezik azon inspiráció forrását, amelyek az Oszmán Birodalomban élő keresztények sorsának megismerésére és

¹¹⁴ A konzervatív Lord Salisbury az 1885-ös bolgár válság után, amikor a bolgár-orosz viszony mélypontra került, arra a következtetésre jutott, hogy stabil nemzetállamok teremtése a Balkánon hatékonyabb gátja lehetne az orosz befolyás terjeszkedésének, mint a rogyadozó oszmán állam. Clayton, 1974. 181. Clayton megállapítását árnyalja David Steele: *Lord Salisbury. A Political Biography*. Routledge, London 2004. 244–250., aki munkájában Salisbury bolgárok iránti szimpátiáját az 1887-es földközi-tengeri egyezmények geostratégiai prizmáján keresztül értelmezi. A szerző szerint Salisbury célja Délkelet-Európában a stabilitás biztosítása volt, az Oszmán Birodalom összetartása addig a pontig, amíg el nem érkezik az idő területeinek békés felosztására.

¹¹⁵ Todorova, 2009. 119.

¹¹⁶ Durham, 1905. vii.

jobbítására sarkallták a 20. század fordulóján.¹¹⁷ Mindezek szemléltetésére a Buxtontól hátramaradt személyes irathagyatékot vizsgáltam meg, amelyből a rendkívül gazdag levelezés mellett egy kéziratban maradt önéletrajz, és az ahhoz írt jegyzetek, fogalmazványok adják jelen alfejezet gerincét. Az önéletrajzban Noel Buxton olyan témákra tér ki, amelyek életének inkább személyes aspektusait mutatják be, hiszen a politikai teljesítményét, emeli ki többször, más művekben már jól közreadták.¹¹⁸ Ennek ellenére a kézirat több ponton kitér a balkáni, illetve az angol–német megbékélést népszerűsítő tevékenységére, olyan adalékokat szolgáltatva, amelyek nem jelennek meg az utalt művekben. Ezeken túlmenően a családjáról és a családi örökségéről, az életére jelentős hatást tevő élményeiről és emberekről, politikai és társadalmi kérdésekről vetette papírra gondolatait, ami így a kiadatlan önéletrajzot Buxton életpályájának megrajzolásához szükséges források egyik legfontosabb darabjává avatja. Először megkísérlem összefoglalni azokat a családi és fiatalkori hatásokat, amelyek meghatározónak bizonyultak Buxton politikai jellemfejlődése szempontjából. Ezt követően rátérek Buxton Balkánhoz fűződő kapcsolatára, illetve a Balkán Bizottság megalakításának körülményeire.

Ormos Mária a politikai siker mibenlétéről szóló esszéjében a politikusok között három kategóriát állított fel aszerint, hogy azok milyen eszközökben vélték felfedezni a boldogulás feltételeit. Ezek közül az egyik olyan politikai szereplőket foglal magában, akik „minden energiájukat a társadalom életminősége javításának szentelték, és ebben olyan eredményeket értek el, amelyek egyszer s mindenkorra beépültek az életbe”.¹¹⁹ Noel Buxtont minden bizonnyal ebbe a kategóriába sorolhatjuk. Az „eredményeiről” szóló jegyzetében felelevenített egy beszélgetést fivérével, Charles Roden Buxtonnal, amelyben megpróbálták számba venni azokat a dolgokat, amelyekre büszkén tekinthettek vissza. Míg Charles úgy vélte, hogy képes volt cselekvésre bírni más embereket, Noel négy konkrét dolgot jegyzett fel ide: (1) az általa alapított közalapítvány¹²⁰; (2) a mezőgazdasági munkások bérezését rendező törvény; (3) az ősi Buxton birtok, Paycocks House visszavásárlása és felújítása; és (4) dédapja, Thomas Fowell Buxton emlékiratainak újrakiadása.¹²¹ Ez is mutatja, hogy az egyik legfontosabb formatív tényező Buxton életében a családi örökség volt.

¹¹⁷ Buxton erről így vall: „A nővéreim buzdítottak arra, hogy írjam meg a múltamról szóló emlékeimet, bár azt gondolom a közéleti nagyság nélküli emberek önéletírásai senki idejét sem érik meg.” NBP MS 951 C.8/5 Autobiography – Fragments 1

¹¹⁸ Uo.; Itt elsősorban Conwell-Evans, 1932. munkájára utalt Buxton.

¹¹⁹ Ormos Mária: *Múlt a jelenben*. Kossuth Kiadó, Budapest 2013. 61.

¹²⁰ Az alapítvány ma is működik, afrikai jótékonyági missziókat szervez, illetve Nagy-Britanniában családoknak és elítélteknek nyújtanak segítséget. Lásd: <http://www.noelbuxtontrust.org.uk/> (elérés: 2021. június 23.)

¹²¹ NBP MS 951 c.8/3 Autobiography – Achievements

Noel Buxton 1869. január 9-én született Thomas Fowell Buxton (1837–1915) és Lady Victoria Noel (1839–1916) tíz gyermeke közül harmadikként.¹²² Annak ellenére, hogy egy 1941-ben kelt levelében azt írta, „lehet, hogy nem fontos a származás, de úgy érzem érdekes lehet”¹²³, valójában bizonyos felmenők igenis meghatározó szerepet játszottak Buxton gondolkodásának alakításában. Közülök messze kimagaslik apai dédapja, Thomas Fowell Buxton (1786–1845), aki a brit abolitionista mozgalom vezető alakja lett, miután a rabszolga-kereskedelmet betiltó törvényt kilobbizó William Wilberforce (1759–1833) 1825-ben visszavonult a politikától. A Thomas Fowell közreműködésével létrehozott Brit és Külföldi Rabszolgaság-ellenes Társaság (*British and Foreign Anti-Slavery Society*) alkotta azt a politikai lobbít, amelynek eredményeképpen a rabszolgaság intézményét megszüntették az 1833-ban elfogadott törvénnyel, minek következtében Buxton dédapja a közvéleménytől elnyerte a „*Liberator*”, azaz felszabadító melléknevet.¹²⁴ Egyik húga, Victoria szerint Buxton minden jelentősebb politikai vita előtt felkereste a westminsteri apátságban a dédapjának állított emlékművet.¹²⁵

Noel Buxton anyai ágról is jelentős felmenőkkel rendelkezett, akik szintén tevékenyen részt vettek a brit birodalombeli rabszolgaság intézményének eltörlésében. Buxton több helyen büszkén emelte ki Charles Middleton (1726–1813), Barham első lordját, aki a francia forradalmi háborúk idején az Admirális első Lordja, és aki a trafalgari tengeri ütközet (1805) megtervezője volt.¹²⁶ A családi legendárium szerint Middleton felesége volt az, aki Wilberforce-t az abolitionizmus felé terelte, miután meghívta magához meghallgatni egy testoni lelkészt, aki korábban egy jamaikai missziót vezetett a Nyugat-Indiákon.¹²⁷ Buxton meg is jegyzi, hogy a szülei házassága „egyesítette a rabszolgaság-ellenes mozgalom kezdeteit”.¹²⁸ Életrajzírója, Mosa Anderson jellemzése szerint mindezek a hatások találkoztak és gazdagították Buxton személyiségét: „a Buxtonok puritán komolyságát és elhatározottságát mérsékelte a Noelek kritikus szemlélete, ami elvetette a dogmákat, és ami a szó filozófiai értelmében 'liberális' volt”.¹²⁹

¹²² A négy fiú és öt lány testvér születési sorrendben: Thomas Victor (Tor), Edith, Mary, Constance (Connie), Victoria, Charles Roden, Mabel, Harold, Leland

¹²³ NBP MS 951 c.8/9 On our Ancestors, levél Rufus Buxtonnak, 1941. június 4.

¹²⁴ A brit abolitionista mozgalomról lásd: Kenneth Morgan: *Slavery and the British Empire. From Africa to America*. Oxford University Press, Oxford 2008. 148–198.

¹²⁵ NBP MS 951 c.8/10. A Sister's Appreciation

¹²⁶ NBP MS 951 c.8/9 On our Ancestors

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Anderson, 1952. 21.

A buxtoni hagyományokhoz híven Noel először a korszak egyik neves elit fiúiskolájába, a Harrowba ment, majd 1886-ban a cambridge-i Trinity College-ben folytatta tanulmányait, ahol történelmet hallgatott. Az egyetemi évek alatt azonban döntően ifjú évei kedvenc sportjának, a lövészetnek hódolt, amely odavezetett, hogy az egyetem utolsó éveiben kénytelen volt történelemből saját tutort fogadni a sikeres vizsgák letételének érdekében.¹³⁰ 1889-ben, miután befejezte az egyetemet egyből munkába állt a családi tulajdonban lévő *Truman, Hanbury & Buxton's & Co.* spitalfields-i sörfőzdéjében, ahol nagybátyja, Edward Noel Buxton irányítása alatt igyekezett beletanulni a vállalat vezetésének mindennapi teendőibe. Már az egyetemi évek alatt megismerkedett a korszakban új lendületet kapó keresztény-szociális irányzatokkal, amelyek az industrializáció és urbanizáció árnyoldalait jelentő társadalmi problémák (lakhatás, oktatás, alkoholfogyasztás stb.) enyhítését, a politika számára láthatóvá tételét tűzték ki célul.¹³¹ Itt találkozott igazán azokkal a társadalmi reform iránt fogékony egyházi emberekkel, akiknek az önéletrajzában is megkülönböztetett szerepet tulajdonított. A Keresztény Szociális Uniót (*Christian Social Union*) megalapító Charles Gore-ral és Henry Scott-Hollanddel nagybátyján keresztül ismerkedett meg, és szinte azonnal bekapcsolódott a szervezet munkájába, hiszen mint visszaemlékezésében írja, mindig is össze akarta kapcsolni a filantróp tevékenységet a vallással.¹³² A következő években – ugyan rövidebb-hosszabb utazások által megszakítva – barátaival és rokonaival az East End-i valóság feltérképezésével töltötték az idejüket. Unokatestvérével, Conrad Noellel (1869–1945), akit később csak mint „a thaxtedi vörös plébános” emlegettek, továbbá Charles Roden Buxtonnal (1875–1942), Charles Mastermannal (1873–1927) és másokkal az estéiket a helyi kocsmákban beszélgetve, illetve alkalom adtán a nyilvános szállásokon (*common lodging-houses*) töltötték, hogy minél jobban megismerjék a nyomornegyed problémáit és magukat annak lakóit.¹³³ A Charles Masterman körül csoportosuló kör 1901-ben egy tanulmánykötetet jelentetett meg az angliai munkásnegyedekben általuk tapasztalt helyzetről. A *The Heart of the Empire* című kötetben olyan témákat érintenek a szerzők, mint a lakhatási kérdés, a gyerekek helyzete, a jótékonyság, vagy éppen az egyház szerepe mindezek kezelésében.¹³⁴ Masterman biztatására Buxton a kötetben, Walter Hoare-ral közösen, az alkohol-fogyasztás káros egészségügyi, társadalmi és

¹³⁰ NBP MS 951 c.8/6 Autobiography – Fragments 2

¹³¹ Anderson, 1952. 26–27.

¹³² NBP MS 951 c.8/6 Autobiography – Fragments 2, Influences; A Keresztény Szociális Unióról lásd: J. P. Tudesco: *The Christian Intellectual and Social Reform: Charles Gore and the Founding of the Christian Social Union.* *Journal of Church and State* vol.18. no.2 (1976) 273–288.

¹³³ Anderson, 1952. 27.; Vö. Buxton unokatestvérének – aki a ’thaxtedi vörös plébánosként’ híresült el később – visszaemlékezésével: Conrad Noel: *An Autobiography.* J. M. Dent & Sons, London 1945. 41.

¹³⁴ *The Heart of the Empire. Discussions of Problems of Modern City Life in England, with an essay on Imperialism.* T. Fisher Unwin, London 1902.

politikai vetületeit vette számba.¹³⁵ Mint egy nagy múltra visszatekintő sörfőzde igazgatótanácsának a tagja, nem meglepő, hogy közvetlen munkatársai nem lelkesedtek az írásáért, ami Buxton szerint is majdnem „egy lázadással felérő arcátlanság volt” tőle, de képtelen volt nemet mondani Masterman felkérésére.¹³⁶

Az ebben az időszakban megszerzett tapasztalatok rendkívüli hatással voltak rá, és alapvetően formálták politikai elképzeléseit és mentalitását. A Keresztény Szociális Unió munkatársaival eltöltött időszak azt a meggyőződést érlelte meg benne, hogy a jövedelmek közötti durva egyenlőtlenség valójában keresztényietlen, s az egyének az egyszerű életvitelre kell törekednie, és keményen kell dolgoznia a társadalmi változásért. Amikor 1890-ben belevágott a munkába, „alig tűnt valószínűnek, hogy a meghökkentő nyomornegyedi körülmények, a magas halálozási ráta, a részegesség” megváltoztathatóak, azonban a „szakszervezetiség és [...] olyan úttörők, mint Barnett kanonok” rá tudták venni a döntéshozókat a szükséges reformok bevezetésére.¹³⁷ Buxton politikai gondolkodásában a vallás és a társadalmi reformok mély összefonódása¹³⁸ ennek a London keleti negyedeiben eltöltött időszaknak az eredménye.

A családi örökség és az *East End*-en eltöltött idő tapasztalatai mellett Buxton világlátására a legnagyobb hatást az utazás tette. Noha kezdetben önmagáért az utazásért utazott, azonban ezek felkeltették bizonyos politikai kérdések iránt az érdeklődését, ami természetesen befolyásolta későbbi úticéljainak kiválasztásában.¹³⁹ Saját bevallása szerint az első nagyobb utazása előtt alapvetően konzervatív világgéppel rendelkezett, ami mélyen kötődött a „jószándékú földbirtokos osztály uralmának ideáljához”.¹⁴⁰ Az egyik korai útja során sikerült eljutnia Japánba, Kínába, Ausztráliába és Új-Zélandra, ami sok szempontból meghatározónak bizonyult számára.¹⁴¹ A brit domíniumokon tett utazása során tapasztalta azt az „örömteli újdonságot, hogy az emberek, például a vonaton, hajlandók és képesek is beszélgetni bárkivel [társadalmi státusztól függetlenül]. Itt döbbsentem rá, hogy milyen sajnálatra méltó, hogy Angliában a népesség egytizede el van vágva a többi kilenctizedtől, már

¹³⁵ Uo. 165–210.

¹³⁶ NBP MS 951 c.8/6 Autobiography – Fragments 2, Masterman

¹³⁷ NBP MS 951 c.8/3 Autobiography – Sundry, Social Progress

¹³⁸ Egy jegyzetében Buxton arról vall, hogy a 'Miatyánk' önmagában ismételve hajlamos csupán egy jelentés nélküli formává válni, így általában belefoglalta azokat a témákat is, amelyekért imádkozni kívánt. A „legyen meg a Te akaratod” részt követően „hozzáadom a fejlődést, és beemelek olyan különleges témákat, mint a béke, a gyengébb nemzetek [weaker races], a gyerekek stb.” NBP MS 951 c.8/3 Sundry, Lord's Prayer

¹³⁹ Buxton, 1929. 8.

¹⁴⁰ NBP MS 951 c.8/6 Autobiography – Fragments 2, Travel

¹⁴¹ Anderson, 1952. 28.; Buxton, 1929. 71–102.

ami a társadalmi életet illeti. Ez örvendetesen aláásta felettébb konzervatív nézeteim.”¹⁴² Ausztráliából, egy rövid hong kongi és kantoni kitérővel, Japánba utazott, ahol hat hetet töltött el. A modernizáció útjára lépett távol-keleti ország két szempontból is fontos benyomást tett Buxtonra. Egyrészt a hagyományos japán építészet és kertkultúra jelentős hatást gyakorolt a saját elmondása szerint az addig nem túlságosan kiforrott esztétikai érzékére, másrésztől megismerkedett a helyi buddhizmus tanításaival. Utóbbiak olyan mély hatást tettek rá, hogy ennek következtében kedvenc időtöltését, a lövészetet és a meglőfegyveres vadászatot is teljesen feladta.¹⁴³

Noel Buxton a Balkánra először 1899-ben látogatott el, amikor orvosa tanácsára egy torokfertőzést próbált kikúrálni a kelet-angliai klímánál naposabb területen. „A Riviéra unalmas lett volna, Olaszország ismerős. Láttam az újdonság lehetőségét.”¹⁴⁴ Az életének fontosabb eseményeit listaszerűen felsoroló kronológia tanúsága szerint 1899-ben egyből kétszer is a térségbe vezetett az útja. Februárban Rollo Meyerrel Görögország és „a Balkán”, majd októberben Cecil Harris-szel ismét a Balkán következett, sajnos az ott tapasztaltak vagy a megtett útvonal bemutatásának részletesebb magyarázata nélkül.¹⁴⁵ A félsziget belsejében tett utazás során lóháton keresztül szelte a századfordulón egyre gyakrabban az európai sajtó címlapjára kerülő Macedóniát, amely ekkor még a visszaszoruló Oszmán Birodalom európai periferiáját jelentette. Az ott tapasztalt állapotok arról győzték meg, hogy a macedóniai keresztény lakosság rendkívül nehéz helyzetben él az oszmán uralom alatt, amiért ráadásul a berlini kongresszuson folytatott brit politikát is felelősnek tartotta. A térség tanulmányozása után, illetve újabb utazásoktól inspirálva határozta el, hogy létrehoz egy olyan befolyásos emberekből álló csoportot, amely hitelesen tudja a macedóniai keresztények helyzetét a brit közvélemény elé tárni, és képes a brit kormányzatra valamelyes nyomást gyakorolni az ügy érdekében.

A Balkán Bizottság és a Balkán ezt követően Noel Buxton egyik legfontosabb tevékenységévé vált, olyannyira, hogy 1904-ben kénytelen volt lemondani a sörfőzdei igazgatótanácsi tagságáról, hogy minden idejét az akkor éppen akut szakaszba lépő macedóniai kérdésnek szentelhesse.¹⁴⁶ Az 1903-ban Macedóniában kitört Illés-napi felkelést követően, amely következtében a Bizottság politikailag és humanitárius akciókkal sokkal aktívabb

¹⁴² Idézi Anderson, 1952. 28. Máshol úgy ír, hogy a liberális párttal való kapcsolatfelvételre a búr-háború (1899–1902) készítette, azonban annak is csak a Henry Campbell-Bannerman vezette radikális szárnyával szimpatizált. NBP Autobiography – Fragments 2, Politics, MS 951 c.8/6

¹⁴³ NBP MS 951 c.8/6 Autobiography – Fragments 2, Travel vö. NBP MS 951 c.8/10A Sister’s Appreciation

¹⁴⁴ Buxton, 1929. 49.

¹⁴⁵ NBP N.B. Biographical Documents, ‘Chronology’, MS 951 c.8/11

¹⁴⁶ NBP MS 951 c.8/6 Autobiography – Fragments 2, Masterman

szakaszába került, Buxton tíz éven keresztül minden ősszel a Balkánon töltötte a szabadságát, amikor a parlamenti munka vagy a választási kampányok nem akadályozták ebben.¹⁴⁷ A kéziratban maradt önéletrajz írásának idejéből visszatekintve, Buxton a Balkánban bizonyos metaforát és egyfajta pótléket¹⁴⁸ is látott. Az első világháború idején a brit kabinet egy része arra sarkallta (főleg az akkor tárcanélküli miniszter Masterman sugallatára), hogy utazzon a félszigetre és a semleges balkáni államokat az antant melletti hadbalépés, de legalább a jóindulatú semlegesség irányába terelje. A sikertelen bulgáriai tárgyalásokat követően, fivérével Charles Rodennel, rövid látogatást tettek Bukarestben is, ahol azonban 1914 októberében egy végül sikertelennek bizonyuló merényletet követett el ellenük egy ifjútörök szimpatizáns.¹⁴⁹ A kórházban lábadozó Buxton egy a feleségének szánt, de el nem küldött levélben akarta összefoglalni „arra az esetre, ha már a létezés ebben a stádiumában nem látnánk újra egymást, hogy miért tartottam érdemesnek kockáztatni [az életemet] egy merénylettel szemben.”¹⁵⁰ A gondolatmenetet folytatva később kifejti, hogy „ami az élet kockáztatását illeti, a török uralom szörnyűségei olyanok, hogy a saját életem veszélyeztetése bőven megéri, ha [azokat a borzalmakat] mérsékelni tudom”. Innen Buxton áttér a „szükségtelenül nyomorúságos hazai szociális állapotokra”, amelyből azt a következtetést vonja le, hogy ha egy jó ügy kockázatot rejt is magában, a jó cél érdekében vállalni kell azt.¹⁵¹ 1914 decemberében már Athénban tartózkodva egy újabb levélben folytatta az előzőekben kifejtett gondolatait a társadalmi reform kapcsán. Mint ekkor írja, „nos az a véleményem, hogy azok, akik biztonságos és kényelmes életet élnek, azok számalomra méltóan el vannak vágva a valóságtól. Ha Krisztus vezérfonalul szolgál, akkor minden embert értékesnek kell tekintenünk, és mindenkivel törődnünk kell. A balkáni utazás egy másik módja annak, hogy közelebb kerüljünk a valósághoz: az éhség és hideg, a veszély, a sebek, halál, lázadás, áldozat.”¹⁵² Immáron útban haza Nagy-Britanniába, Rómában vetett még néhány sort ezekhez a gondolatokhoz, amikor azt fejtegeti, hogy a szegénység és az emberek osztályainak tömegeinek „demoralizációja” a hanyagságnak köszönhető, és felszámolható lenne a vagyonos és hatalommal bíró osztályok segítségével,¹⁵³ „Visszatérve a Balkánhoz, ez is egy jó okot ad az odautazáshoz. Találkozol az élet ezen egyszerű elemeivel és kevésbé válsz parazitává.”¹⁵⁴

¹⁴⁷ NBP MS 951 c.8/2 Autobiography – Balkan Reform

¹⁴⁸ Egy helyen azt írja, hogy ha nem adja fel a lövészetet, akkor lehet nem jut el a Balkánra, ami ugyanakkor három napnyi út megtételével igazi kemény utazást és kalandokat kínált számára. NBP MS 951 c.8/2 Balkans

¹⁴⁹ Az esetet leírja: Conwell-Evans, 1932. 95–97.; Anderson, 1952. 66–67.

¹⁵⁰ NBP 'On Risks', MS 951 c.8/8 1914. október 27.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Uo. 1914. december 20.

¹⁵³ Uo. 1914. december 30.

¹⁵⁴ Uo.

1.4. A BALKÁN BIZOTTSÁG LÉTREJÖTTE ÉS TAGSÁGA

Gyakori tévedés a Bizottságról szóló szakirodalomban, hogy az 1903. augusztus 2-án megindult Illés-napi felkelés következményeként tekint annak létrejöttére. Buxton 1899 után a félszigeten tett látogatásai következtében bizonyíthatóan már 1901-ben komolyan foglalkozott egy a balkáni kérdéssel foglalkozó szervezet megalapításával, viszont egyik munkatársa, a Byron Társaság elnöki pozícióját betöltő Francis Seymour Stevenson (1862–1938) időszerűtlennek tartotta egy ilyen csoport megalakítását. Mint írta „amíg a dél-afrikai háború tart, reménytelen lenne széleskörű érdeklődést kiváltani a Közel-Kelet ügyei iránt Angliában, és jelenleg csak inkább ártana [az ügynek] egy nyilvános agitáció.”¹⁵⁵ A következő évben „A macedóniai kérdés” címmel azonban már megjelent egy rövidebb füzet, ahol újraközölték Gladstone a Byron Társaságnak írt 1897-es levelét, amelyben a később sokat idézett „Macedónia a macedóniaiaknak” frázis is szerepelt.¹⁵⁶ A kiadványhoz írt bevezetőjében Seymour megállapította, hogy a helyzet Macedóniában

„abba a szakaszba érkezett, amikor a fenyegetések, ígéretek és a tünetek tompítása többé már nem használnak. A nagyhatalmaknak szembe kell nézniük annak szükségével, hogy [olyan] drasztikus megoldást alkalmazzanak, hogy teljesen eltöröljék a korrupció, az elnyomás és a hivatali visszaélés gennyedző sebeit, amelyek beették magukat Délkelet-Európa legszebb tartományaiba.”¹⁵⁷

A füzetbe Steveson írása mellett közölték a 19. századi francia jogtudós Édouard Engelhardt (1828–1916) a Macedóniában alkalmazott reformok történetéről szóló tanulmányát francia nyelven, valamint Noel Buxton vélhetően első Balkánról íródott publikált írását, amely az előző években tett utazásainak tapasztalatait és a macedóniai kérdésre adott reflexióit összegzi. Buxton ezen írása azért is érdekes, mert felhívja a figyelmet, hogy a brit közvélemény felkészületlen, hogy megértse egy esetleges felkelés esetén a Balkán összetett viszonyait:

¹⁵⁵ NBP MS 951 c.24/1, Balkan Committee – 1903–1910, F. S. Stevenson to Noel Buxton, 1901. október 29.

¹⁵⁶ „Az oszmán kormányzat mellett semmi sem lehet olyan szánalomra méltó és elítélendő, mint a görögök és szlávok közötti féltékenység, [illetve] a már létező államok tervei más területek kisajátítására. Miért nem [lehet] Macedónia a macedóniaiaké, ahogy Bulgária a bolgároké és Szerbia a szerbeké?” In: *The Macedonian Question. With and Introduction by Francis Seymour Stevenson M. P. (Chairman of the Council of the Byron Society)*. Harrison and Sons, London 1902. 3.

¹⁵⁷ Uo. 6.

„a balkáni keresztényekkel, s különösen Bulgáriával szemben homályos előítéletek merültek fel [...]. A szabadság barátainak lesz a feladata emlékeztetni a világot, hogy a [macedóniai] felszabadítási mozgalom képviseli azt a szellemet, amit valójában az angolok elsőként üdvözölnének. A szabadság olyan haladással párosult, hogy csupán 20 év alatt Bulgária – még egy diplomata szavai szerint is – „nem 20, hanem 200 évvel” került Törökország elé.”¹⁵⁸

Összességében itt most elegendő annyit rögzítenünk, hogy Buxton ebben az írásában már nagyvonalakban felvázolta azokat az alapelveket, amelyek később a Balkán Bizottság működésében is érvényesültek. Ezek a közvélemény tájékoztatásának szükségessége, Nagy-Britannia felelősségének kérdése és a macedóniai probléma nemzetközi rendezésének lehetőségeinek számbavétele voltak.

Sajnos a források nem igazítanak el abban a kérdésben, hogy Noel Buxton és társai pontosan mikor döntöttek a szervezet megalakításáról, de egy korabeli évkönyv tudósítása szerint „1903. június 16-án, amikor a macedóniai szabadságért tett erőfeszítéseket a brutalitás minden fajtájával büntették, négy férfi találkozott egy londoni klubban azzal a céllal, hogy létrehozzanak egy angol bizottságot, amely kitartóan törekszik arra, hogy valamilyen elfogadható kormányzatot biztosítsanak Macedóniának.”¹⁵⁹ Egyik hűga, Victoria (1874–1957) Charles Roden Buxton emlékének állított munkájában úgy emlékezik vissza, hogy a Balkán Bizottságot Noel és Charles Roden, P. W. Wilson és az ő jelenlétében hozták létre a londoni Nemzeti Liberális Klubban 1902-ben.¹⁶⁰ A Buxton-hagyatékában visszamaradt különböző fogalmazványok némileg ellentmondásosak a kérdésben. Az 1902-es dátumot alátámasztani látszik egy 1944-ből visszamaradt kiáltvány, aminek előszavában Buxton a „Balkán Bizottság negyvenkét évnyi történetéről” ír.¹⁶¹ Ezzel szemben egy előadás pizkozatában Buxton a megalakítás idejét 1903-ra teszi.¹⁶² A sajtóforrásokat áttekintve a Bizottság első említésével a Daily News 1903. június 29-ei számában találkozhatunk, ahol a külügyi rovat hírei között tudósítanak arról, hogy elindult egy mozgalom egy bizottság létrehozására.¹⁶³ A Bizottság elnöki posztját 1907-ig betöltő James Bryce 1903. július 6-ai levelében ért egyet Buxtonnal egy

¹⁵⁸ Uo. 36.

¹⁵⁹ *The Reformer's Yearbook*, joint eds.: F. W. Pethick-Lawrence – Joseph Edwards. vol. 11. 1905. 181.

¹⁶⁰ Victoria de Bunsen: *Charles Roden Buxton. A Memoir*. George Allen & Unwin, London 1948. 54–55.

¹⁶¹ NBP MS 951 c.24/3 Balkan Committee 1918–1946, Noel Buxton által javasolt előszó a Balkán Bizottság kiáltványához (1944)

¹⁶² NBP MS 951 c.24/3 Balkan Committee 1918–1946, „Őszi előadás”, pizkozat (1931)

¹⁶³ *Daily News*, 1903. június 29. 'World Week by Week' 7.

olyan bizottság létrehozásának szükségességéről, amely figyeli a macedóniai események alakulását.¹⁶⁴ Buxton még a parlamenti időszak lezárulta előtt a nyilvánosság elé akarta tárni a Bizottság létrejöttét, aminek megalakulását a sajtóban jelentették be 1903. július 28-án.¹⁶⁵

A megalakulásról szóló tudósításokban „a közel-keleti helyzet fokozódásával” indokolták a Bizottság életrehívását, valamint bemutatták a legfontosabb tagokat és a szervezet kitűzött céljait, amely szerint „a Balkán Bizottság fő célja, hogy elősegítse Európai-Törökország jelenlegi viszonyainak valódi megértését, és hogy újra felébressze [azt] a közérdeklődést a balkáni népek sorsa iránt, amit megkövetel a humánus és az a felelősség, amelyet országunk a berlini szerződésben magára vállalt.”¹⁶⁶ Az érdeklődés felkeltését előadások tartásával, pamfletok kiadásával, a sajtó és parlamenti kérdések segítségével kívánták elérni, amivel nemcsak a macedóniai lakosság mindennapos szenvedéseit akarták bemutatni, hanem egyúttal fel akarták hívni a figyelmet, hogy a török kormányzattól teljesen hiábavaló valódi reformok végrehajtását várni.¹⁶⁷ A csoport lobbi-erejét azzal is erősíteni akarták, hogy fontosnak tartották hasonló francia és olasz szervezetekkel az együttműködés kialakítását:

„Gondosan figyelve az események menetét minden tőlük telhetőt megtesznek [a Bizottság tagjai], hogy semmilyen lehetőséget ne szalasszanak el a balkáni népek sorsának jobbítására, valamint, ha Anglia befolyásával a közel-keleti kérdés bármilyen rendezésében részt venne, befolyását ne a reakció oldalán vesse be, mint 1878-ban.”¹⁶⁸

A Balkán Bizottsággal kapcsolatos másik felderítetlen területnek a tagság létszámának és összetételére vonatkozó adatok tartoznak. Robert Vogel a Bizottság egyik erősségének tartotta, hogy a különböző kiadványaik fejlécén magas rangú egyházi emberek, politikusok újságírók, akadémikusok és üzletemberek nevei bukkanak rendre fel, azonban a szakirodalom ritkán fordított kellő figyelmet arra, hogy ezen túlmenően megválaszoljon bizonyos felmerülő kérdéseket.¹⁶⁹ James Perkins az egyetlen olyan kutató, aki részeredményekkel szolgált arra vonatkozóan, hogy mekkora és milyen politikai és társadalmi háttérrel rendelkező tagság állt a csoport mögött, illetve aki említés szintjén foglalkozott a szervezet toborzási hálózataival is.¹⁷⁰ A tagság létszámát illetően általában a publikált anyagokban szereplő támogatói névsor

¹⁶⁴ NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Buxtonnak, 1903. július 6.

¹⁶⁵ NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Buxtonnak, 1903. július 20.

¹⁶⁶ *Manchester Guardian*, 1903. július 28. Turkish Misrule in Macedonia. An English Balkan Committee. 5.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Vogel, 1990. 138.

¹⁷⁰ Perkins, 2014. 104–110.

(funkciót betöltők, tanács és általános bizottság tagjai), illetve a Buxton-hagyatékban található két, a személyi összetétel alapján inkább a két világháború közötti időszakra vonatkozó taglisták igazítanak el minket.¹⁷¹ A tagság rekonstrálásában kimondottan hasznosnak bizonyult a korabeli sajtó anyagainak áttekintése, amely az a különböző bizottsági rendezvényekről adott tudósításaiban rendszerint megnevezte a fontosabbnak ítélt jelenlévőket is. Mindezt összegezve is bőven száz alatt maradt azon személyek száma, akik azonosíthatóan a Bizottság tagjai voltak. Mindazonáltal a források arra látszanak utalni, hogy ehhez a számhoz képest nagyságrendekkel nagyobb taglétszámmal számolhatunk az 1914 előtti időszakban. Egy 1905-ben megjelent évkönyv információja szerint a Balkán Bizottság tagsága a megalakulás után gyorsan növekedésnek indult és 1904 folyamán 1400 főre nőtt azok száma, akik rendszeres kapcsolatban álltak vele.¹⁷² Az ifjútörök forradalom után a Bizottság által követendő politika kialakításáról szóló cikkében a szervezet második elnöke, a nemzetközi jogász John Westlake (1828–1913) 2000 olyan bizottsági tagról beszél, aki közvetlenül kötődött a csoporthoz.¹⁷³

A tagság létszámát és összetételét illetően számos bizonytalanság áll fenn, aminek hátterében az elegendő adat hiánya és az ismertebb személyek esetében is tapasztalható fluktuáció jelenti az elsődleges nehézségeket. A megalakulást hírül adó sajtónyilatkozat kiemelte Hereford és Worcester püspökei, Lord Edmond Fitzmaurice, Herbert Gladstone, James Bryce, Charles Trevelyan, Hugh Law, Samuel Barnett, Henry Scott Holland, Dr. John Clifford, George Cadbury, Charles Buxton, Noel Buxton, F. W. Lawrence, Henry Noel Brailsford és Henry W. Nevinson nevét.¹⁷⁴ Már ebből a néhány névből is viszonylag nagy bizonyossággal megállapítható, hogy a három legfontosabb hálózat, ami a Balkán Bizottság tagságának toborzásakor szerepet játszott a liberális politikai szervezetek, az anglikán és nonkonformista egyházak társadalmi reform iránt fogékony gyülekezetei, valamint a belföldi és birodalmi ügyekért kiálló radikális, többnyire újságírással foglalkozó fiatalabb generáció voltak. Perkins vizsgálatai arra hívják fel a figyelmet, hogy a legfontosabb hálózat a Liberális Párt különböző szervezetei voltak, amibe Buxtonék sikeresen beintegrálták a Bizottság törekvéseit.¹⁷⁵ Ez az infrastrukturális lehetőség, amelyen keresztül a Bizottság országosan közvetíthette a macedóniai kérdésben elfoglalt álláspontját bizonyos korlátokat is felállított.

¹⁷¹ NBP MS 951 c.24/2 Balkan Committee 1911–1915, 'A Balkán Bizottság – tagok'; illetve 'A Balkán Bizottság – Taglista'

¹⁷² *The Reformer's Yearbook*, 1905. 181.

¹⁷³ *The Times*, 1908. szeptember 5. The Balkan Committee and the Turkish Revolution, 8.

¹⁷⁴ *Manchester Guardian*, 1903. július 28. 5.

¹⁷⁵ Perkins, 2014. 104.; Egy brit történész szerint az 1906-os parlamenti választásokon igazán a Gladstone-i hagyományok (*Gladstonianism*) győzedelmeskedtek, aminek az örököseként a Bizottság lépett fel. Henry Pelling: *A Short History of the Labour Party*. Macmillan, London 1961. 16.

Mielőtt elfogadta volna a csoport elnöki székét, James Bryce Noel Buxtonnak azt javasolta, hogy szerencsésebb lenne, ha a Bizottság még nem hozná nyilvánosságra túlságosan kidolgozott formában az álláspontját.

„Mindketten [Bryce és Edmond Fitzmaurice] oly szilárdan állítjuk, amennyire csak lehetséges, hogy a török uralom megszüntetése Macedóniában képezi az egyetlen kielégítő és végleges megoldást. Személy szerint én a törökök uralmának teljes eltörlését szeretném látni, épp úgy Ázsiában, mint ahogy Európában is, és minél hamarabb, annál jobb. Azonban, ha ezeket a nézeteket nyilvánosságra hozzuk, mint a Bizottság tagjai, akkor esetleg kellemetlen helyzetbe hozhatjuk a parlamenti kollégáinkat, és ami talán még fontosabb, kellemetlen helyzetbe hozhatunk bármely kormányt, amelynek esetleg a tagjai lehetnénk. [...] Ennek fényében azt gondoljuk, hogy vagy jobb, ha nem csatlakozunk a Bizottsághoz, vagy a Bizottság kinyilvánított céljait jelenleg az információszerzésre és terjesztésére korlátozzuk, [amivel] felkeltjük az érdeklődést a téma iránt, olyan átgondolt lépéseket támogatva, amelyek biztosítják a békét és véget vetnek az elnyomásnak, a vérontásnak és a kegyetlenségnek. Mindezt anélkül, hogy közvetlenül provokálnánk akármelyik nagyhatalmat, amivel egy liberális kormánynak foglalkoznia kellene.”¹⁷⁶

Az 1906-os liberális választási győzelem következtében számos olyan politikus került le a Bizottság támogatóinak listáiról, akik vezető szerepet töltöttek be a megalakuló új kormányzatban, mint például Henry Campbell-Bannerman (1836–1908) miniszterelnök, annak 1908-as halála után a kabinet élére kerülő Herbert H. Asquith (1852–1928), de előtűnik a dokumentumokon az 1906-tól a külügyi tárcát vezető Sir Edward Grey (1862–1933) és a hadügyet vivő Richard B. Haldane (1856–1928) is.¹⁷⁷ Gladstone gyermekeinek – Herbert és Stephen – megnyerése is valószínűleg nemcsak a szimbolikus kapcsolatot volt hivatott megteremteni az 1870-es évek végi agitációval, hanem a Liberális Párt választási győzelmének elősegítésére tett politikai alkuként is értelmezhető. A parlamenti képviselőként tevékenykedő Herbert Gladstone az 1903 és 1908 közötti időszakban egyetlen egyszer sem interpellált a macedóniai eseményeket és az arra adott brit kormányzati válaszokat illetően.¹⁷⁸ Nehezíti a

¹⁷⁶ NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Buxtonnak, 1903. július 13.

¹⁷⁷ *Evening Standard*, 1903. szeptember 30. The Situation in Macedonia, 3.; *Balkanskiat komitet v London (1903-1946)*. ed.: I. Ilchev, Sofia 2003. 329.

¹⁷⁸ Chandler, 1967. 12.

tisztánlátást az aktív tagok létszámával kapcsolatban, hogy előfordulhatott akár nem egy esetben az is, amit az osztrák Simon Loidl a Monarchiában a századfordulón működő Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság (*Österreichisch–Ungarische Kolonialgesellschaft*) kapcsán írt, hogy a csoportba feliratkozó politikusok, tudósok, újságírók zöme olyan sok különböző klubba, szervezetbe és egyesületbe iratkozott fel támogatóként, amelyeknek gyakran nem is követték ténylegesen a tevékenységét.¹⁷⁹

A másik fontos hálózat, amelyre a Balkán Bizottság támaszkodhatott a csoport növekedése során az alapítóinak a családi, baráti és professzionális kapcsolatai voltak, amelyekre részben Noel Buxton esetében már utaltam az előző alfejezetben. Buxton a Keresztény Szociális Unió munkájába bekapcsolódva és az *East Enden* eltöltött időszak alatt olyan emberekkel ismerkedett meg, akik nemcsak, hogy osztoztak politikai és társadalmi nézeteikben, de egyúttal lehetővé tették azt is, hogy újabb társasági körökkel erősítse meg a csoport működését. Samuel Barnett és Charles Gore szerepe egyértelműen fontosnak látszik az anglikán és nonkonformista egyházak támogatásának biztosításában, ami fontos hasonlóságot mutatott az 1876-os bolgár agitációhoz. James Bryce, akit Buxton „a politikai apjának tekintett”, nemcsak a Gladstone-i időszakhoz jelentette a közvetlen szimbolikus kapcsolatot, de a bolgár és örmény agitációkban szerzett tapasztalata és a Liberális Pártban betöltött pozíciója révén szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezett. Kapcsolathálóját mozgósítva könnyen meggyőzhetett sokakat a balkáni keresztények helyzetének javításáért megalakult csoport támogatására.¹⁸⁰ Mindazonáltal éppen Bryce volt az, aki elégedetlenségének adott hangot a tagságot illetően Arthur Evansnek írt levelében, amikor arról ír, hogy:

„Hol vannak azok az emberek, akik velünk működtették a Keleti Kérdés Társaságot [Eastern Question Association] 1876 és 1880 között? Ők már nincsenek jelen a Képviselőházban. [...] A N. Buxton által összegyűjtött

¹⁷⁹ A Bizottság titkári posztját 1910-től betöltő Arthur G. Symonds például Leonard G. Hobhouse kapcsán jegyezte meg, hogy az gyakorlatilag soha nem látogatta a szervezet gyűléseit. NBP MS 951 c. c.24/2 Balkan Committee 1911–1915, Symonds levele Buxtonnak, 1913. január 9., vö. Simon Loidl: *Colonialism through Emigration: Publications and Activities of the Österreichisch–Ungarische Kolonialgesellschaft (1894–1918)*. *Austrian Studies* 20. (2012) 166.

¹⁸⁰ NBP MS 951 c.8/6 Autobiography – Fragments 2, Benefactors – Bryce; Buxton iratai alapján Bryce javasolta Henry Nevinsont, Brailsfordot és Luigi Villarit a szervezetbe. A középkorász William Millert (1864–1945), „aki egy Balkánról szóló könyv szerzője”, a források alapján Buxtonéknak nem sikerült meggyőzniük a Bizottságba való belépésről. NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Buxtonnak, 1903. július 20.

emberek közül sokan ragyogóak, azonban nem rendelkeznek kellő tapasztalattal az ilyen munkában, és ahogy mondod, nagyrészüket újságíró.”¹⁸¹

Bryce és Evans láthatóan a nyomásgyakorló-csoport valódi erejét a parlamenti képviselők politikai befolyásával azonosították,¹⁸² ami viszont némiképp szembement az Edward-kori radikálisok azon eszményével, amely a közvéleménynek sokkal nagyobb szerepet szánt a brit külpolitika formálásában és ellenőrzésében.¹⁸³

1.5. A BALKÁN ÉS A BRITK A 20. SZÁZAD ELEJÉN: A BALKÁN BIZOTTSÁG SZEREPE A BALKÁN-KÉP FEJLŐDÉSÉBEN

A 19. század utolsó évtizedében Nagy-Britannia számára a Balkán és Anatólia alig játszott szerepet a birodalom kereskedelmi és stratégiai érdekei szempontjából. Előbbit tekintve a szaloniki vagy izmiri kikötők forgalmát leszámítva európai Törökországban elhanyagolható mértékű brit befektetésről tudunk, míg Anatóliában a francia pénzügyi hegemoniával és az erősödő német befolyással szemben jócskán alulmaradt a brit gazdasági aktivitás volumene.¹⁸⁴ A brit külpolitikai érdekek és célok ekkor elsősorban a franciákkal való gyarmati vetélkedésben és a legfőbb ellenlábasnak tartott Oroszországgal szembeni pozíciótartásra összpontosultak. Az Oszmán Birodalom európai részein a brit hivatalos politika alapvetően elfogadta a Monarchia és Oroszország elsőségét a helyi kérdések rendezésében mindaddig, amíg az nem vezetett az európai hatalmi egyensúly kedvezőtlen eltolódásához. Az 1878-ban és a századfordulóig többé-kevésbé konzekvensen képviselt törökbarát konzervatív külpolitikai irány az 1890-es évek végére komolyan veszített fenntarthatóságából. Ciprus (1878) és Egyiptom (1882) brit kézre kerülése komoly tüskét hagyott az oszmán–brit kapcsolatokon, valamint az 1885-ös

¹⁸¹ School of Slavic and East European Studies Archive, Arthur Evans hagyaték, SSEESA-EVA/1/3/6. James Bryce leve Arthur Evansnek 1903. október 17.

¹⁸² A tagságról szóló elemzések is elsősorban a parlamenti képviselőkre fókuszáltak eddig: James Perkins 64 képviselőt említ egy 1906-os irat kapcsán Perkins, 2014. 106.; A török Ebru Boyar kutatásai szerint a londoni oszmán nagykövetség egy 1907-es irata a Bizottság 78 tagját tartotta számon, akik közül tizenketten voltak parlamenti képviselők. Ebru Boyar: *Ottomans, Turks and the Balkans. Empire Lost, Relations Altered*. Tauris Academic Studies, London–New York 2007. 101.

¹⁸³ NBP MS 951 c. 19/1 Items on the Liberal Foreign Affairs Group, Liberals and Foreign Affairs: „Elterjedt nézet, hogy a Parlament érvénytelenítette funkcióit a külföldi ügyekkel kapcsolatban, ami egyáltalán nincs összhangban a demokrácia doktrínájával. Ennél fogva a liberálisoknak reagálnia kellene a nyilvánosság és a pártokhoz kötődő lapok által kifejezett jelentősen megnőtt érdeklődésre.”

¹⁸⁴ Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Általános rész és Bulgária*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2014. 104–143.; Dina Danon: *The Jews of Ottoman Izmir. A modern history*. Stanford University Press, Stanford 2020. 8–9.; Noel Buxton több helyen is hangsúlyozta, hogy a Macedóniával folytatott külkereskedelem döntő többsége brit, ezért is szükséges a briteknek nagyobb szerepet vállalniuk a térség bajainak megoldásában. Buxton állítását a vonatkozó gazdaságtörténeti munkák azonban nem látszanak alátámasztani.

Battenberg-válságból azt a következtetést is levonták a szigetország politikusai, hogy az orosz szatellit-országnak tekintett Bulgária akár a Konstantinápolyra áhító orosz előrenyomulásátjaként is szolgálhat a Balkán-félszigeten.¹⁸⁵ A század utolsó évtizedében az örmény és a krétai kérdés napirendre kerülése véglegesítette a britek és Abdul Hamid szultán közötti kapcsolatok elhidegülését.¹⁸⁶ Az 1895–1896 során elkövetett örmények elleni atrocitások Európa szerte felháborodást váltottak ki, azonban ez nem vonta maga után a nagyhatalmak humanitárius indíttatású beavatkozását, míg az 1896–1897-es krétai válság igen.¹⁸⁷ A két eset mindazonáltal komoly politikai muníciót adott a Gladstone-i alapelveket valló liberális-radikális közszereplőknek, hogy tematizálják a brit belpolitikai közbeszédet, és formatív élményt adott jó néhány olyan személynek, akik vagy már a bolgár agitációs kampányban is részt vettek (mint James Bryce vagy Arthur Evans) vagy éppen ekkor szerezték első igazi benyomásaikat a Balkánról, mint például Henry Noel Brailsford, aki önkéntesként érkezett először a félszigetre a krétai válság nyomán kitört görög–török háborúba.¹⁸⁸

Az 1890-es évek elején Arden Hulme Beaman (1857–1929) a keleti kérdés akkoriban leginkább fenyegető és legkevésbé megértett alkérdésének a macedóniai kérdést tartotta.¹⁸⁹ A berlini rendezést követően a Balkánon kulturális és politikai síkon az „európai beteg ember” örökségéért meginduló vetélkedés ekkorra láthatóvá vált a brit megfigyelők számára is. A macedóniai, örmény és krétai kérdések a századfordulóhoz érve az utazók egy olyan új generációját hozták el, akik nemcsak az utazás során szerzett tapasztalataikat vetették papírra, hanem egy-egy probléma felkarolásával szakértőként igyekeztek fellépni a közvélemény előtt, akiknek a Balkánon kialakult helyzetről alkotott véleményét joggal kellene tekintetbe vennie a brit külpolitikát formáló tisztviselőknek is. Mivel kifejezetten a Balkán megismerésére irányuló kutatóhely a 20. század fordulóján még nem létezett Nagy-Britanniában, sok esetben ezek a szerzők voltak azok, akik földrajzi, néprajzi, történelmi és gazdasági relevanciájú ismereteket közvetítettek a brit társadalom felé. Ennek ellenére a szerzőknek több problémával is meg kellett küzdeniük, hogy ismereteiket a döntéshozók és szélesebb közvélemény elé tárhassák. A külügyminisztérium alapvetően ellenséges hozzáállása mellett, amely csak illetéktelen

¹⁸⁵ Frances A. Radovich: Britain's Macedonian Reform Policy, 1903–1905. *The Historian* 43. 1981. 502.

¹⁸⁶ Clayton, 1974. 183.

¹⁸⁷ Ümit Kurt: Reform and Violence in the Hamidian Era: The Political Context of the 1895 Armenian Massacres in Aintab. *Holocaust and Genocide Studies* vol. 32. no.3. (2018) 404–423.; Goretzky Tamás: Egy görög–török konfliktus története a 19. századból – az 1896–1897-es krétai válság az osztrák–magyar diplomáciai iratok tükrében. *Ót Kontinens* 2013/1. 167–174.

¹⁸⁸ F. M. Leventhal: *The Last Dissenter. H. N. Brailsford and His World*. Clarendon Press, Oxford 1985. 29–42.

¹⁸⁹ A. Hulme Beaman: The Macedonian Question (1893). In: Robert Elsie–Bejtullah Destani (eds.): *The Macedonian Question in the Eyes of British Journalists (1899–1919)*. Centre for Albanian Studies, London 2015. 15.

belekontárskodásként értékelte sok esetben a szakértők tevékenységét, a brit társadalom döntő többségének a Balkán teljesen érdektelen területet jelentett, amely csak ideig-óráig vonzotta a közvélemény figyelmét. Mary Edith Durham, aki 1900-ban járt először a félszigeten Montenegró meglátogatása alkalmával, visszatérését követően első könyvét alig tudta megjelentetni, mert szerinte Angliában akkoriban a leghalványabb érdeklődést sem mutattak a balkáni kérdések iránt.¹⁹⁰ Ezen felül a balkáni helyzetről adott információkat két további tényező tette megkérdőjelezhetővé: egyrészt, hogy a brit Balkán-szakértők szinte kivétel nélkül az otthoni belpolitikai küzdelmekre is reflektálva szemlélték érdeklődésük tárgyát, ami sok esetben azt eredményezte, hogy saját politikai krédójuknak megfelelően szélsőségesen ítélték meg bizonyos jelenségeket.¹⁹¹ Másfelől, ahogy a macedóniai kérdés kapcsán a balkáni államok egymással rivalizáltak, úgy önkéntes brit védnökeik is hajlamosak voltak arra, hogy egyik vagy másik nép érdekét előbbre helyezték a másikkal szemben pusztán a szimpátiára alapozva. Henry Nevinson újságíró és a Balkán Bizottság tagja 1925-ben találóan ezt úgy foglalta össze, hogy „igen szerencsétlen, hogy minden angol, aki bármit is tud a Balkánról, egyik vagy másik balkáni fajt saját házi kedvencének tekinti.”¹⁹²

Az érdektelenség problémájával a Balkán Bizottságnak is meg kellett küzdenie, és meg kellett találnia, hogy milyen módon tudja fenntartani a macedóniai események iránt kezdetben megnyilvánuló nagy érdeklődést Nagy-Britanniában. A megoldást abban találták meg, ha a macedóniai helyzetet a keleti kérdés olyan részének mutatják be – csak úgy, mint a fentebb idézett Beaman –, amelyre, ha nem találnak megoldást, egy általános európai háború kitörésének veszélyét hordozza magában.¹⁹³ A Balkán-kérdés korabeli állásáról szóló tanulmánygyűjtemény előszavában a szerkesztő Luigi Villari ezzel összefüggésben arra hívja fel az olvasók figyelmét, hogy „pontosan ezért kell megismertetni a brit közvéleménnyel a keleti kérdés valós természetét”, amiért jobbnak látták több szerzőre rábízni az egyes fejezetek megírását, ezzel biztosítva, hogy „a szakértői vélemények gyűjteménye” legyen a kiadvány.¹⁹⁴ A Bizottság akkori elnöke a kötetbe írt bevezetőjében arra figyelmeztet, hogy nagyon kevés angol érti valójában a helyzetet, amit viszont minden olyan személynek értenie kellene, aki ésszerű véleményt akar formálni a követendő brit politikáról.¹⁹⁵ James Bryce nem mulasztotta

¹⁹⁰ M. Edith Durham: *Twenty Years of Balkan Tangle*. George Allen & Unwin, London 1920. 74.

¹⁹¹ Diana Mishkova: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. Routledge, London–New York 2018. 18., 23.

¹⁹² Idézi: Destani – Tomas, 2011. xx.

¹⁹³ *The Macedonian Crisis, The Balkan Committee presents the following summary of the situation in the Near East*, London 1903. 7–8.

¹⁹⁴ Luigi Villari: Preface. In: Villari: i. m., 1905. ix.

¹⁹⁵ James Bryce: Introduction. In: Villari, 1905. 1–2.

el hangsúlyozni, hogy „mindenegyik szerző első kézből ismeri a kérdést. Mindegyikük beutazta a vidéket, és eltöprengett a probléma nehézségein”, de ami még fontosabb, hogy saját szakértői pozíciójukat egyfajta megerősítve kiemelte, hogy az általuk közölt „tanulmányok tartalmazzák az összes szükséges információt, amely a téma elsajátításához szükséges, és az angol olvasó számára az információk olyan tömegét adják”, amelyet „nem fog megtalálni sehol máshol ilyen érthetően, tömören, körültekintően és ilyen méltányosan előadva.”¹⁹⁶

A Balkán Bizottság nem csupán egy volt a hosszú 19. század során színre lépő brit lobbicsoportok közül, hanem az első igazi olyan kísérlet, amely pozitív irányba igyekezett befolyásolni a brit társadalomban élő Balkán-képet.¹⁹⁷ Sőt, Eugene Michail némileg talán túlzó véleménye szerint a Bizottság tevékenysége nélkül a 20. század első évtizedében a Balkánt teljesen szem elől tévesztette volna a brit közvélemény.¹⁹⁸ Ugyanakkor a Bizottság abban az értelemben is újdonságot jelentett a brit–balkáni viszonylatban, hogy nem csak a politikai események kommentátoraként kívánt fellépni, hanem konkrét tudást is akart közvetíteni a félsziget etnográfiai és földrajzi viszonyairól. Az információ terjesztését illetően a Bizottság olyan különböző stratégiákat alkalmazott, hogy a lehető legszélesebb közönséghez el tudja juttatni a macedóniai kérdés kapcsán megfogalmazott gondolatait, amelyek több ponton is hasonlóságot mutatnak a 19. századi közép-afrikai felfedezések során alkalmazott reprezentációs módszerekkel.¹⁹⁹ A szimpátiát vagy éppen felháborodást keltő sajtókampányokra alapozott stratégia a Bizottság *modus operandijában* is fontos szerepet játszott, azonban fontos különbség a fentebb említett példáktól, hogy teljesen civil finanszírozásból (tagdíjak, adományok) végezte a tevékenységét, amit nem támogatott tudományos vagy kormányzati intézmény.

A Bizottság alapvetően két nagyobb cirkulációs hálózatra támaszkodott mondanivalójának terjesztése érdekében. Egyrészt a William Gladstone által 1882-ben életre hívott Nemzeti Liberális Klubok – ahol egyébként magát a Bizottságot is megalapították – jelentették azt az országos kiterjedtségű szervezetet, amin keresztül nem csak információt tudtak továbbítani, de tagtoborzási és logisztikai szempontból (pl. vidéki rendezvények megszervezése) is komoly jelentőséggel bírt a Balkán Bizottság tevékenysége számára. A Noel Buxtonék által létrehozott társaság szoros kapcsolatokat ápolt (legalábbis egyéni szinten) nemcsak az anglikán egyház különböző szintű tagjaival, de a különböző nonkonformista

¹⁹⁶ Bryce, 1905. 2.

¹⁹⁷ Michail, 2013. 11–12.

¹⁹⁸ Uo. 14.

¹⁹⁹ Kapil Raj: *Relocating Modern Science. Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900*. Palgrave-Macmillan, New York 2007. 207–208.

egyházak és az ezekre épülő keresztény munkásszervezetek képviselőivel is. Egy Macedóniáról szóló pamflet kiadásáról és terjesztéséről szóló levél arról tudósít, hogy a kiadvány 6342 példányát a különböző egyházi szervezetek és a liberális klubok osztották szét, míg további 7000 példányt egyéb keresztény munkásegyleteken keresztül akartak eljuttatni a kívánt közönséghez.²⁰⁰ Ezeknek a földrajzilag kiterjedt és társadalmilag mély hálózatoknak köszönhetően a Bizottság törekvéseinek köszönhetően a Balkán – azon belül is Macedónia – ismerős területté vált, lakóinak helyzetével pedig azonosulni tudott a brit társadalom egy olyan szelete is, ami máskülönben valószínűleg teljesen közömbös maradt volna a térség eseményeit illetően. Az 1903-as macedóniai felkelést követően számos egyesület és társaság részben a Bizottság ösztökélésére petíciót küldött a brit külügyminiszternek, hogy a brit kormány lépésekre sarkallja a macedóniai keresztény felkelők megsegítése érdekében.²⁰¹ Annak ellenére, hogy a csoport tagjai szüntelenül igyekeztek magukat a térség komplex problémáit értő szakértőként meghatározni és ezért a tagságban is megjelenő elődszervezetekre jellemző vallási retorikát háttérbe szorítani, a Bizottság igenis rájátszott közönségük vallásos szimpátiáira, amivel nem csak a Gladstone-i kampány örököse lett, de alapvetően nem sokban különbözött a hosszú 19. század folyamán működő más külpolitikai lobbicsoportok reprezentációs stratégiáitól, akik a brit társadalom erkölcsi iránytűjére gyakorolt hatással igyekeztek politikai aktivizmusra sarkallni az egyébként közömbös tömegeket. Másrészt a Balkán Bizottság folyamatos törekvése, hogy belpolitikai és birodalmi ügyekre rezonálva mutassa be a macedóniai helyzetet, lehetővé tette számára, hogy a brit társadalom különböző rétegei kivetítsék arra saját maguk számára fontos témákat, legyen szó akár a nagypolitikáról, vallási együttérzésről, az önkormányzatiságról vagy a női emancipáció kérdéseiről.²⁰² Mindezek ellenére a Bizottság lehetőségeit meghaladta, hogy a macedóniai kérdés kapcsán éveken keresztül fenntartsák a figyelmet. James Perkins és H. N. Fieldhouse szerint a Bizottság gyengeségét éppen az jelentette, hogy nem tudta, illetve nem volt hajlandó jobban beintegrálni az egyébként a kérdésre nyitott szakszervezeteket és vallási egyesületeket akcióikba. Buxton és a Bizottság a „már egyébként is befolyásos” csoportok befolyásolását akarták elérni, ennél

²⁰⁰ NBP MS 951 c.24/4 Balkan Committee 1903–1910, G. D. O'Donnel levele Buxtonnak, 1908. augusztus 15. Az alábbi egyesületeket és egyházakat nevesítették a levélben: Working Men's Club, Young Men's Christian Association, Baptist Association, Church of England Men's Societies, a kongregacionalista és szabadegyházak titkárai, és az ún. Pleasant Sunday Afternoon társaságok.

²⁰¹ A londoni nemzeti levéltárban egy egész doboz ilyen petíciót őriznek, amelyet 1903 kora őszi munkás- és egyházi szervezetek küldtek Lord Lansdowne külügyminiszternek. FO 96/183. A Bizottság ezek elküldésében játszott szerepe annyiban tisztázatlan, hogy a sajtóból tudjuk, hogy ebben a kezdeti időszakban megfogalmazódtak kritikai hangok is vele szemben. A *Daily News* hasábjain arról írtak, hogy a Balkán Bizottságnak többet kellene tennie, mint időközönként egy-egy nyíltlevél megírása vagy tömegdemonstráció szervezése, azonban a cikk szerzője nem fejtette ki, hogy pontosan mit várna a szervezettől. *Daily News*, 1903. szeptember 12. 6.

²⁰² Perkins, 2014. 110.

fogva a nagyobb tömegdemonstrációkat leszámítva a Bizottság által írt memorandumok, jelentések csak egy nagyon szűk kört érintettek, amitől csak egy lépés eltávolodást jelentettek a sajtóban rendszeresen közölt írások, amelyek a nagy napilapok mellett olyan folyóiratokban jelentek meg, amiket csak a műveltebb rétegek fogyasztottak.²⁰³ Tovább nehezítette a tömegtámogatás megnyerését az a tény, hogy a macedóniai kérdés egyszerűen túl bonyolult volt ahhoz, hogy hosszú ideig képes legyen fenntartani a közérdeklődést. Már az 1908-as annexiós válság idején a *The Times* külügyi főszerkesztője Valentine Chirol (1852–1929) a szentpétervári brit követnek írta felháborodva, hogy „ebben az országban az embereknek általában véve elégük van a közel-keleti válságból, mivel kevesen értik, és még kevesebben vannak, akik belátják, hogy amögött [valójában] az európai hatalmi egyensúly sokkal nagyobb kérdései állnak.”²⁰⁴

A Balkán Bizottság által – ilyenek például az éves jelentéseikben adott összefoglalók – köröztetett információk és politikai helyzetértékelések mellett bizonyos kérdésekben a tudás sokkal hagyományosabb intézményei is érdeklődésüket fejezték ki a csoport tagjai által gyűjtött tapasztalatokról, amelyekre elsősorban a brit földrajzi társaságok mutatkoztak fogékonynak. Noel Buxton a Királyi Földrajzi Társaság (*Royal Geographical Society*) előtt számolt be a Rodope-hegység földrajzi jellemzőiről, kitérve annak növény- és állatvilágára, közlekedési viszonyaira, a csúcsok magasságára és a területre jellemző gazdasági és néprajzi viszonyokra is.²⁰⁵ Buxton ebben azzal támasztotta alá előadása szükségességét, hogy noha „a Balkán-félsziget egykor a civilizáció középpontja volt, ma többnyire felfedezetlen terület [terra incognita]” és földrajzi közelsége ellenére „Afrika hegyeit gyakrabban utazták be, mint Albániáét.”²⁰⁶ Prezentációjában a Bizottság vezetőjének a célja nem csak a tér fizikai bemutatása volt, hanem hogy a földrajzi társaságon keresztül a tágabb régióra irányítsa a brit befektetők figyelmét. Az elérhető nyersanyagok és a vasútépítés lehetőségének felvetése mellett a Balkánban rejlő turisztikai lehetőségekre is felhívta a figyelmet, amivel egyértelműen a térség pozitív képének formálására apellált:

„A festői látványosságok közül, amelyek a közeli jövőben a Balkánt egy új és még kedveltebb Svájcá fogják tenni, talán a tavai lesznek a legnépszerűbbek. Bizonyosan nincs Európában jelenleg megkapóbb

²⁰³ Perkins, 2014. 154.; Fieldhouse, 1966. 186.

²⁰⁴ Idézi: Keith Wilson: The Foreign Office and the 'Education' of Public Opinion before the First World War. *The Historical Journal* vol. 26 no. 2 (1983) 404.

²⁰⁵ Noel Buxton: Balkan Geography and Balkan Railways. *The Geographical Journal* vol. 32. no. 3. (1908) 217–234.

²⁰⁶ Uo. 217–218.

[természeti szépség], mint az Ohridi-tó, ahol minden, ami egy zsúfolt városban a Rivérán vonzó lehet, párosul a tó fölé tornyosuló hegységgel, amit a középkori erőd [maradványai] koronáznak meg.”²⁰⁷

A Balkán Bizottság egyik legnagyobb vállalkozása a Balkánról alkotott brit kép pozitív irányú formálására az 1907-ben megrendezett Balkáni Államok Kiállítás (*Balkan States Exhibition*) volt, amit a londoni *Earl's Court*-ban létrehozott kiállítási központban valósítottak meg. A rendezvény ötlete a Bizottság egyes tagjaitól eredt, azonban a szervezési feladatokban már külső segítséget is igénybe kellett venniük egy ilyen nagyszabású rendezvény lebonyolításához.²⁰⁸ Az előzetes tárgyalások lezárultával végül három ország döntött a kiállításon való részvétéről. Szerbia, Bulgária és Montenegró mellett a szervezők Romániát is szerették volna a kiállítók között tudni, azonban a tárgyalások nem jártak sikerrel, aminek az oka az érdektelenség mellett a romániai belpolitikai–társadalmi válság is lehetett, amely az 1907 tavaszán kitört romániai parasztfelkelésben csúcsondott ki.²⁰⁹ A görögök távolmaradása valószínűleg annak tudható be, hogy alapvetően Buxton és a Balkán Bizottság korántsem örvendett nagy népszerűségnek Athénban, amely bennük a macedóniai görög célok akadályozóit látták.

A kiállítással a Bizottság kimondott célja nemcsak az volt, hogy a „londoniak számára ismeretlen és megkapó tablót” mutassanak be a Balkánról, hanem hogy kimondottan információval lássák el a potenciális brit befektetőket és vállalkozásokat a kiállító országokban rejlő gazdasági lehetőségekről.²¹⁰ Noel Buxton és társai őszintén hitték, hogy a szorosabb gazdasági kapcsolatok előbb-utóbb a politikai szimpátiákra is hatással lesznek, ami révén megerősödhet a britek befolyása a félsziget sorsának alakulásában.²¹¹

²⁰⁷ Uo. 220.

²⁰⁸ W. A. Moore: A Note on the Balkan Countries and the Origin of the „Balkan States Exhibition, 1907”. In: *The Balkan States Exhibition 1907 Earl's Court, London S. W. Official Programme, Guide and Catalogue*, Gale & Polden, London 1907. 16.; A kiállítás technikai részét a London Exhibition Company bonyolította le. Jill Steward: „The Balkans in London”: Political Culture and the Cultural Politics of Exhibition at Earl's Court 1906–1908. *Études balkaniques* vol. 44. no. 4. (2008) 64.; Edith Durham is úgy emlékezett vissza, hogy Montenegrót egy „Earl Court-i ügynök” hívta meg a kiállításra. Durham, 1920. 168.; Durham szerepéről lásd: Balatoni Balázs: Tudás, antropológia és a keleti kérdés: Mary Edith Durham balkáni útjai. *Aetas* 38. évf. 1. sz. (2023) 134–147.

²⁰⁹ Haines, 1998. 32.; Az 1907-es romániai parasztfelkelésről lásd: L. S. Stavrianos: *The Balkans since 1453*. Rineheart & Co, New York 1958. 488–490.

²¹⁰ Moore, 1907. 17.

²¹¹ NBP MS 951 c.24/11 Balkan Letters, 1916–1919, Buxton levélfogalmazványa Lord Crewe-nak, 1919. július 21. vö. Tatjana Koprivica: Montenegro and International Exhibitions in the second half of the 19th and early 20th century. In: *130 years of Established Diplomatic Relations between Montenegro and Great Powers after it gained Independence in 1878. Paper Collection*. Historical Institute of Montenegro – NIG Pobjeda A.D., Podgorica 2011. 260.

A kiállító országok természetesen remek lehetőséget láttak a rendezvényben, hogy jobb fényben tűnjenek fel az európai közvélemény előtt, amely révén valójában saját balkáni ambícióiknak szerettek volna nyugati támogatást szerezni. A szerbek számára különösen jó lehetőséget nyújtott a kiállítás, hiszen az 1903. júniusi királygyilkosság („májusi puccs”) következtében nemcsak erkölcsileg, de diplomáciailag is elszigetelődtek Nagy-Britanniától egészen a hivatalos kapcsolatok 1906-os helyreállításáig.²¹² Ahogy arra már korábban is utaltam, a britek a 19. század utolsó harmadában a különböző balkáni népeket egyfajta erkölcsi hierarchiába rendezték, amiben az egyes népek helyét a rájuk projektált nemzetkarakterológiai jellemzők²¹³ és a brit (liberális) értékekhez való vélt viszonyuk határozta meg, mint például a fejlődés iránti elköteleződés vagy alkotmányosság. Bulgária a Gladstone-i agitáció és az 1885-ös Battenberg-válság következtében egyértelműen ennek a hierarchiának a tetejére kerültek.²¹⁴ A bolgárok 1878 után az állam által szubvencionált propaganda-tevékenységbe fogtak Nyugat-Európában, aminek a középpontjában nemcsak az állt, hogy elérjék, hogy Macedónia lakóit etnikai értelemben bolgárnak tekintsék, hanem hogy kvalitásaikat hangsúlyozva rámutassanak, mekkora utat tettek meg a nyugati mintákra épülő modernizációban a fejedelemség létrejötte óta. Ezzel azt a képességüket is demonstrálni tudták, hogy a nyugati civilizációs sztenderdek szerint Bulgária lenne a legalkalmasabb a térség kormányzására.²¹⁵ A kiállítás katalógusában is azt hangsúlyozta a fejedelemségről szóló leíró részt jegyző szerző, hogy:

„A bolgár kormány azzal a szándékkal döntött a most Londonban zajló Balkáni Államok Kiállításán való részvétel mellett, hogy lehetőséget adjon az angol közvéleménynek, hogy saját maga ítélje meg azt a haladást, amit a kivételes nehézségekkel szemben Bulgária kevesebb, mint harminc esztendő leforgása alatt elért. Ezen szándékában a kiállítás bolgár szekciója az ország

²¹² Slobodan G. Markovich: *British Perceptions of the Balkan Christian Countries and their Identities until 1918*. In: S. G. Markovich – E. B. Weaver – V. Palovic (eds.): *Problems of Identities in the Balkans*. Dosije Press, Belgrade 2006. 120.

²¹³ Példaként lásd Noel Buxton leírását: „A Balkán kevert fajú vidék. Ott vannak az albánok, akik mindenütt hűségükről és hazaszeretetükről ismeretesek, és hogy jobban szeretnek más emberek munkájának gyümölcséből élni, a maguk érdekes nyelvvel és jellemükkel. Európai-Törökország rég volt napjaiban a görögök és szlávok mohamedán áttérők, törökök lettek. Azonban az albán muszlim hű maradt nemzete reményeihez, noha gyakran találhattuk a legrátermettebb török kormányzók között. Ott vannak a görögök, okosak és aktívak, és kiváló kereskedők és politikusok. Ott vannak a szerbek, tele költészettel és történettel, akiket egy régi birodalom emlékéből táplálkozó nacionalizmus fűt. Ott vannak a bolgárok, akik szorgalmas földművesként és különösen csökönyös derűlátásukról ismertek.” Buxton, 1929. 114.

²¹⁴ Vesna Drapac szerint a bolgárok és a montenegróiak jócskán a 19. század vége előtt elveszítették favorit szerepüket a délszlávok között a külföldi közvélemény szemében. Drapacal szemben úgy gondolom, hogy a Balkán Bizottság létrejötte éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Drapac, 2010. 52.

²¹⁵ Ivan Ilchev: *My Country – Right or Wrong! The International Propaganda of the Balkan States in Europe and the United States 1821–1923*. *Bulgarian Historical Review* 3. (1995) 41.

gazdasági és szellemi életének kivonata, ami magába foglalja a különböző nemzeti iparágak és tevékenységek mintáit is.”²¹⁶

A montenegrói pavilon összeállítása azért is külön érdekes, mert felkért szakértője az az Edith Durham lett, aki 1903–1904 telén a Balkán Bizottság megbízásából végzett humanitárius munkát a monasztiri vilajetben, illetve ekkora elismert szerző volt, akinek a véleményét nem csak balkáni politikusok, de az ott állomásozó konzuli megbízottak is rendszeresen kikérték. A montenegrói kormány belügyminisztere, Petar Plamenac nem mutatott különösebb érdeklődést a pavilon gyakorlati összeállításának kérdései iránt, amiben így Durhamnek teljesen önállóan kellett döntenie.²¹⁷ A montenegrói katalógus bevezetőjében Durham elsősorban a kis fejedelemség természeti és folklór kincseit mutatta be az olvasóknak, hiszen Montenegro – mint írta – „a távoli múlt kutatója a legendák és folklór bő tárházát” találhatja ott. „És azoknak, akik a modern fejlődést – egy faj evolúcióját – tanulmányozzák, azoknak megfigyelési lehetőséget kínál.”²¹⁸ Mivel semmilyen lényegi útmutatást nem kapott, Durham a montenegrói pavilont elsősorban olyan kiállítási tárgyakkal töltötte meg, ami iránt maga is kifejezetten érdeklődött, mint antropológus: népviseletek, hímzések, amulettek és más mindennapi használati tárgyak kerültek a fejedelmi család relikviái mellé.²¹⁹

A Balkáni Államok Kiállítás végül 1907. május 4-ei megnyitásától kezdve egészen október végéig várta az érdeklődőket.²²⁰ Noha a balkáni államok, különösen Bulgária célja az volt, hogy megmutassák a nyugat-európai közvéleménynek Londonban, hogy a berlini kongresszus óta eltelt majdnem harminc évben milyen ütemben modernizálódtak, ehhez képest a kiállítás közepén egy „tipikus” balkáni falut rendeztek be, amelyben a paraszti élet autentikusságát és a modern, ipari társadalommal szemben egészséges, erkölcsös és demokratikus elveken működő és önkormányzatisággal rendelkező közösséget mutattak be. Mindez éles kontrasztban állt mind a korabeli Balkánon, mind a Nagy-Britanniában uralkodó viszonyokkal.²²¹ Abban az értelemben anakronizmussal is van dolgunk, hogy a romantizált délszláv faluközösségek és az angolszász helyi autonómia közötti párhuzam a Gladstone-i bolgár agitációs kampányban is megjelent, mint a despotikusnak lefestett oszmán–török politikai berendezkedéssel szemben pozicionált idealizált alternatíva. A Balkán Bizottság

²¹⁶ Bulgaria. In: *The Balkan States Exhibition*, 1907. 101.

²¹⁷ Durham, 1920. 168–169.; Marcus Tanner: *Albania's Mountain Queen. Edith Durham and the Balkans*. I. B. Tauris, London–New York 2014. 107.

²¹⁸ Edith Durham – Pierre Plamenatz: Montenegro. In: *The Balkan States Exhibition*, 1907. 105.

²¹⁹ Durham – Plamenatz, 1907. 112–115.

²²⁰ *Daily News*, 1907. április 29. 1.; *Westminster Gazette*, 1907. október 7. 6.

²²¹ Perkins, 2014. 132.

ebben az értelemben is az 1870-es évek mozgalmának intellektuális örököse, ami ezeket a szóképeket nemcsak átvette, de képes volt saját korának társadalmi kérdéseivel felfrissíteni azokat. Az erős, önálló és autonóm szláv földműves idealizált képe elképzeléseikben nem csak az industrializáció és urbanizáció árnyoldalaitól szenvedő angol munkásosztály problémáit állította párhuzamba, hanem az évtizedben kiéleződő földkérdés ideális megoldásáról vallott nézeteikről is árulkodott, míg az önkormányzatiság és a demokratikus társadalom ideái a liberális-radikális politikai szimpatizánsok gondolkodásában a brit belpolitika nehéz poggyászára, az ír 'Home Rule'-kérdésre reflektált.²²² A kiállítás tematikájában az autentikus paraszti világ előtérbe helyezése így összességében szándékában sokkal inkább állt összhangban a korszak brit identitásának útkereséseivel, mint a balkáni államok társadalmi, gazdasági és művészeti életének bemutatásával.²²³

A Bizottság tagjai minden szimpátiájuk ellenére a félszigetet, különösen annak még az oszmán uralom alatt álló területeit egy különleges átmeneti zónának tekintették, ami ugyan földrajzilag európai, de leírható koloniális félperifériaként,²²⁴ egyfajta belső 'Másikként' is. A század folyamán a félszigetről szóló politikai és kulturális diskurzus elemeit a Bizottság – és általában a Balkánról író szerzők – is átvette és felhasználta reprezentációs stratégiái kialakításakor. Ugyanakkor szemben a korábbi időszakokkal, a Bizottság retorikájában a szabadság és a nemzetiség koncepciói némileg háttérbe szorultak a társadalmi stabilitás és a civilizációs feladatok ellátásának a képességének a javára, ami közel sem meglepő egy globális birodalom alattvalóitól. James Bryce egy íráson belül hívta a „keleti nemzetiségek” ügyének megsegítésére azokat, akik egykor lelkesedtek az olaszok, a magyarok és a lengyelek ügye iránt, miközben amellet érvel, hogy még a legkevésbé progresszív európai kormányzatok is biztosítják az élet- és tulajdonbiztonságot, és lehetővé teszik a polgáraik vagyongyarapodását és oktatását: „Egyiptom virágzik az angol kormányzat alatt, ahogy Bosznia is az osztrák

²²² Foster, 2021. 28.; Perkins, 2017. 58., 62. Az ír-kérdés és a Balkán analógiája nem csak a liberális brit gondolkodók, de maguknak az ír nacionalistáknak is szellemi inspirációt jelentett, aminek egyes epizódjait a szakirodalom kielégítően feldolgozta: Stephanie Prévost: Irish Home Rule and British imperialism: a view through the prism of the Bulgarian question (1876–1886). *Cultures of the Commonwealth* 18. (2012) 29–41.; Neval Berber: The Irish Paradigm in the 19th century British Discourse on Bosnia-Herzegovina. In: Steven G. Ellis – Lud'a Klusáková (eds.): *Imagining Frontiers, contesting identities*. Pisa University Press, Pisa 2007. 319–339.; Florian Keisinger: *Unzivilisierte Kriege im zivilisierten Europa? Die Balkankriege and die öffentliche Meinung in Deutschland, England und Irland 1876–1913*. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München 2008. 141–171.

²²³ James Perkins azt is hangsúlyozza, hogy a brit liberálisok nagy hányada nem csak a balkáni (ekkor elsősorban macedóniai szláv) parasztságot jelenítette meg idealizálva, hanem korábban az orosz földművesekre, és különösen a búr-háború idején a búr farmerekre tekintett úgy, mint akik erkölcsileg magasabb rendűek a modern városok lakosságával szemben. Perkins, 2014. 133.

²²⁴ Ebben az értelemben sokatmondónak tűnik az a körülmény, hogy a Balkáni Államok Kiállítás mögé felkért tiszteletbeli tanácsadók között – még akkor is, ha egyelőre keveset tudunk tényleges szerepükről – feltűnően sok volt és korabeli gyarmati tisztviselő neve szerepel. 'Honorary Advisory Committee'. In: *The Balkan States Exhibition*, 1907. 8–9.

alatt”.²²⁵ A Bizottság olasz tagja, Luigi Villari pedig azzal a Mill-i gondolattal támadta az oszmán uralmat 1905-ben megjelent esszéjében, miszerint:

„Egy civilizált nép barbárok feletti uralkodása, még ha kisebbségben van is, kívánatos és természetes. Azonban az, hogy egy fejlődésre képtelen barbár faj hegemoniája alatt éljen egy olyan többségben lévő nép, amely még ha nem is a nyugati mércével civilizált, de mérhetetlenül jobb, mint a törökök, és akik saját maguk bizonyították: ha esélyt kapnak rá, rendkívüli haladásra képesek. [Ez a helyzet] az igazság legalapvetőbb princípiumaival látszik ellentétesnek.”²²⁶

A hosszú oszmán uralom által lezüllesztett, ám egyébként eredendően jónak, erkölcsösnek és demokratikusnak tartott balkáni népek a haladás útján európai iránymutatásra szorúlnak, mivel még éretlenek az önállóságra. Buxton a két világháború között íródott visszaemlékezéseiben úgy fogalmazott, hogy „a [nagy] Háború előtt a balkáni fajok felszabadult részei [...] hosszú ideig rabszolga sorba tartva, de részben már szabadon úgy játszottak új alkotmányaikkal, mint a gyerekek a játékaikkal – és a játék el is törött.”²²⁷ A *The Times* balkáni tudósítója, James David Bouchier is úgy vélte, hogy „a fiatal és féktelen demokráciák még nem érték el a politikai érettség azon szakaszát, ahol a kompromisszumok lehetővé válnak és a *do ut des* alapelvét elfogadják. Még Európa gyámsága alatt kell maradniuk. Reméljük, hogy Európa ráébred kötelezettségeire ezekkel az akaratos gyerekekkel szemben.”²²⁸

1.6. KONKLÚZIÓ

Összességében elmondható, hogy a Balkán Bizottság a Balkánról felhalmozható tudás gyűjtője, feldolgozója és előállító „kurátora” volt. Noha a Bizottság által a nyilvánosságnak bemutatott tudás politikai, kulturális és mediális szűrőkön és torzító közegeken jutott át, és sokszor valójában információk, tapasztalatok, elvárások és hitek keveréke volt, a Bizottság közvetítésével a keleti kérdést és a Balkán problémáit jelentős számú, máskülönben valószínűleg közömbös brittel ismertette meg.

A 18. századi brit festő, Joshua Reynolds (1723–1792) úgy vélte, hogy aki meg akarja festeni egy király portréját, annak esetvonásait a királyság koncepciójának kell mozgatnia.²²⁹

²²⁵ Bryce, 1905. 14.; 10.

²²⁶ Luigi Villari: Races, religions, and propaganda. In: Villari, 1905. 135.

²²⁷ Buxton, 1929. 50.

²²⁸ J. D. Bouchier: The Balkan States – their attitude towards the Macedonian Question. In: Villari, 1905. 88–89.

²²⁹ Isaiah Berlin: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Szerk. Henry Hardy, Ford. Pap Mária, Európa Könyvkiadó, Budapest 1996. 65.

Ez igaznak tűnik a Balkánról írott brit útleírások és más – nem akadémiai minőségű – szövegek megalkotói esetében is, akik az elképzelt Kelet részeként tartották számon a térséget, ennek minden kulturális és közvetett politikai következményével. Azonban a Balkán Bizottság (és általában a liberális-radikálisok) esetében arra lehetünk figyelmesek, hogy a szövegekben egyébként jelenlevő keresztény–muszlim oppozíciók valójában sokkal árnyaltabban jelennek meg, hiszen a Bizottság elsősorban a macedóniai parasztságot állította piederasztálra, sokszor morálisan szembeállítva őket a helyi városi elemekkel. Ez a macedóniai viszonyok értelmében egyrészt azt jelentette, hogy a többnyire görög, zsidó és török városi lakossággal szemben a vidéki szláv (bolgár) társadalom lett az, aki a Balkán Bizottság támogatását élvezte.²³⁰

A Balkán számos ponton alliterált a 20. század első évtizedének iparosodott és urbanizált Nagy-Britanniájával, ami akkor is adekvát a Balkán Bizottság esetében, ha a források alapján nem bizonyítható ok-okozati összefüggés Noel Buxton és közeli barátai századfordulón végzett szociális tevékenysége és a balkáni nyomásgyakorló csoport megalapításának gondolata között. Azonban ahogy a későbbi fejezetekben bemutatott tevékenységek illusztrálják, az önkormányzatiság, a mezőgazdasági munkával foglalkozók helyzete, az alkotmányosság, a külpolitikai döntéshozatal demokratikus ellenőrzése mind olyan témák, amelyek élénken foglalkoztatták a korszak liberális aktivistáit és amelyekhez a Balkán megfelelő metaforaként szolgált.

²³⁰ Perkins, 2017. 65.

2. FEJEZET: A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS A MACEDÓNIAI REFORMOK (1903–1908)*

„Macédoine – E név különféle zöldségek vagy gyümölcsök keverékére utal, amelyeket melegen vagy hidegen készítenek el.”
(Larousse gastronomique, 1938)

Noel és Charles Roden Buxton az első világháború idején megjelent *The War and the Balkans* című munkájukban találóan rámutattak, hogy ha az első világháború előtti évtizedekben a Balkán volt Európa puskaforos hordója, akkor a Balkáné pedig egyértelműen Macedónia.²³² A 'Macedónia' elnevezés mögötti tényleges terület azonban az antikvitástól a 19. század utolsó negyedéig számos jelentésváltozáson esett át.²³³ Politikai értelemben II. Philipposz és Nagy Sándor birodalmának egykori központi részét alkotta, majd a hellenisztikus kori utódállam területén a Kr. e. 2. századi római hódítást követően a félsziget középső részeit magába foglaló provinciát szerveztek meg ezen a néven, amelyen végigvonult a még a modernkorban is jelentős *Via Egnatia*, amely az Adriai-tengert kötötte össze az Égei-tengerrel. A bizánci korszakban az egykori makedóniai provinciát több ún. *themára* (közigazgatási-katonai egység) osztották fel, amelyek közül Makedónia csupán az egyik volt, ráadásul a korábbi értelmezéseknél jóval kisebb területi kiterjedéssel. Tulajdonképpen innentől kezdve a fogalom tényleges politikai entitásként nem létezett egészen 1944-ig, amikor a Josip Broz Tito (1892–1980) vezette Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ) 1943-ban Jajcében határozott a föderatív berendezkedésű új jugoszláv állam létrehozásáról, amelyben Macedónia

* A fejezet megírásakor nagyban támaszkodtam Balatoni Balázs: Bajkeverők. A Balkan Committee és a macedóniai reformok (1903–1908). *Világtörténet* 5. évf. (37) 3. sz. (2015) 437–460. című tanulmányomra.

²³² Noel Buxton – Charles Roden Buxton: *The War and the Balkans*. George Allen & Unwin, London 1915. 11.

²³³ A Macedónia-fogalom történeti változásához lásd a sok tekintetben a mai napig meg nem haladott: H. R. Wilkinson: *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool University Press, Liverpool 1951.

is önálló tagköztársasági rangot kapott.²³⁴ Politikai értelemben a „második Ilindenként” 1944. augusztus 2-án kiáltották ki az önálló macedón tagköztársaság létrejöttét.²³⁵

A politikai-közigazgatási értelemmel szemben a földrajzi Macedónia/Makedónia fogalom az átmeneti felejtés után a reneszánsz humanistáinak köszönhetően tért vissza a köztudatba, akik Ptolemaiosz Kr. u. 2. századi térképének újrakiadásával rögzítették az európai mentális térképre, aminek köszönhetően a latin alak került be a nyugat-európai mindennapi nyelvhasználatba. Az *Encyclopaedia Britannica* 1911-es kiadásában több a Balkánnal kapcsolatos szócikket is jegyző *The Times*-tudósító (és a Balkán Bizottsághoz is közel álló) James David Bouchier (1850–1920) a 'Macedónia' szócikkben a következőképpen határolta le a területet:

„általában ezt a nevet Európai Törökország azon részének tulajdonítják, amelyet északról a Kara Dag [ma: Skopska Crna Gora] hegylánc és a bolgár határ, keleten a Meszta folyó, délen az Égei-tenger és Görögország határa, és nyugaton az a nem jól meghatározható vonal [határol], amely egybevág a Šar (az antik *Scardus*), a Grammus és a Pindosz hegység láncával.”

Bouchier e földrajzi jellegű lehatárolása mellett megad egy közigazgatási egységekre építő definíciót is. Eszerint az újkori Macedónia magába foglalja a szaloniki vilajetet teljes egészében, a monasztiri vilajet keleti és nagyobbik felét (a monasztiri és szerviai – törökül: Selfije – szandzsákokat) és a koszovói vilajet délkeleti részét, amelynek a központja az üszkübi (szkopjei) szandzsák.²³⁶

A „hosszú” 19. század utolsó harmadában ennek a területnek és lakosságának a sorsa körül forgott a macedóniai kérdés. A szakirodalomban szimbolikusan kétféle periodizáció létezik a macedóniai (illetve macedón) kérdés korszakolására. A 19. század első felében meginduló folyamatok elemzése mellett a kérdés kezdetének vagy az 1870-es vagy az 1878-as esztendő szokás megadni kiindulópontként. Előbbi dátumot az indokolja, hogy a konstantinápolyi ökumenikus patriachátussal folytatott több évtizedes küzdelmet követően az oszmánok szultáni fermánban rendelkeztek egy bolgár exarchátus létrehozásáról, amelynek

²³⁴ Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Gondolat Kiadó, Budapest 2010. 107.

²³⁵ Zsebők Csaba: Macedónkérdés a XX. században. *Kisebbségkutatás* 11. évf. 1. sz. (2002) 121–130.; Stefan Troebst: Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között. *Regio* 1992/4. 39–60.

²³⁶ 'Macedonia' by J.D.B. *Encyclopaedia Britannica*, 11th ed. (1911) vol. XVII. 216. vö. Dakin lehatárolásával, aki Macedónia alatt a nyugatról az Ohridi- és Preszpa-tó, északról a Šar-hegység és a Crna Gora, északkeletről a Rila-hegység és a Rodope, keleten a Meszta [Nesztosz] folyó, délről pedig az Égei-tenger, az Olümposz és a Pindosz hegységek által határolt területet érti. Douglas Dakin: *The Greek Struggle in Macedonia, 1897–1913*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1993. 3.

értelmében minden olyan közösség csatlakozhatott az exarchátushoz, ahol a lakosság kétharmados többsége támogatta ezt.²³⁷ A szakirodalom egy része szerint a görög és bolgár nemzeti elképzelések ütközése ebben a konfliktusban intézményesült, így ennek nyomán a térségben felmerülő oktatási és vallási kérdéseket ebben a nemzeti antagonizmusban értelmezi.²³⁸

Az 1878-as dátum a nagy keleti válság lezárását jelentő berlini rendezést teszi meg az események origójának, amelynek során a balkáni népek nemzeti aspirációi a nagyhatalmi koncert döntésétől súlyos arculcsapást szenvedtek el. Abban viszont többnyire egységes a történeti irodalom, hogy a macedóniai kérdés első szakasza a második Balkán-háborút lezáró bukaresti békéig (1913. augusztus 10.) terjed. Ezt követően többféle periodizációt alkalmaznak a kérdés további alakulását illetően, amelyben viszont már egyre hangsúlyosabban szerepet kap a térséget lakó szláv lakosság identitásának megállapíthatóságának a kérdése, illetve az állam- és nemzetalapítás körülményei, amelyek a hidegháború éveiben is komoly feszültséget okoztak a rivális bolgár, macedón és görög történetírások között.²³⁹ Az 1989-es kelet-európai rendszerváltozásokat és Jugoszlávia felbomlását követően az önálló macedón állam létrejöttével a macedóniai kérdés a legutóbbi szakaszába került, amelyet látszólag a 2018-ban megkötött ún. Preszpa-egyezmény zárt le, melynek eredményeképpen az egykori jugoszláv tagköztársaság hivatalos neve Észak-Macedóniára változott, és amely technikailag elhárította az elsősorban a görögök által támasztott akadályokat az ország szorosabb euro-atlanti integrációja elől.²⁴⁰

Jelen fejezetben a macedóniai kérdés első szakaszának a végén jelentkező fejleményeket járom körbe a Balkán Bizottság tevékenységének vizsgálatával. A 19. század utolsó éveiben erőteljesebben jelentkező macedóniai kérdés egyre gyakrabban keltette fel az európai közvélemény érdeklődését, illetve közvetlenül a Balkán Bizottság megalakulásához vezetett. A brit újságíró Arden George Hulme-Beaman 1891-ben figyelmeztetett, hogy „a nagy keleti kérdés megannyi elágazása közül a jelenleg Macedóniában tapasztalható problémák a

²³⁷ Horváth Krisztián: *Szultáni fermán a bolgár exarchátus megalapításáról (1870. február 28.)*. Documenta Historica 35. Szeged 1998. 15.

²³⁸ Vemund Aarbakke: *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia 1870–1913*. Boulder 2003.; Heraclides, 2021.

²³⁹ Lásd: Troebst, 1992.; Ulf Brunnbauer: *Serving the Nation: Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism*. *Historein* 4. (2004) 161–182.

²⁴⁰ Heraclides, 2021. ix–x.; A macedóniai kérdés legújabb szakaszáról lásd: Victor Roudometof: *Collective Memory, National Identity and Ethnic Conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*. Praeger, Westport 2002. 29–82.; Balogh Ádám: A görög külpolitika „újjászületése” a macedón kérdésben. *Világtörténet* 1. (33.) évf. 3–4. sz. (2011) 203–211.; Biljana Vankovska: Geopolitics of the Prespa Agreement: Background and After-Effects. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* vol.22. no.3. (2020) 343–371.

legveszélyesebbek és a legkevésbé érthetőek.”²⁴¹ Ez alatt a kortárs megnyilatkozók általában a szóban forgó terület népességének rendkívüli sokszínűségét és azok keveredését, illetve az oszmán Porta kormányzóképtelenségét értették, ami mindig a háttérben lebegtetette a külső beavatkozás lehetőségét és az ennek nyomán kialakuló európai konfliktus rémképét.

A fejezet elején röviden felvázolom a korabeli Macedónia-probléma politikai és társadalmi dimenzióit, amelyekre reflektáltak a brit közírók és a szervezet tagjai is. A terület népességének összetételére vonatkozóan a szakirodalomra támaszkodva bemutatom az identitás megválasztása mögött meghúzódó befolyásoló tényezőket, amelyeket a brit kortársak többnyire csak elvétve érzékelték a nemzeti és vallási csoportosításokon túlmenően. Ezt követően rátérek a történeti macedóniai kérdés 1878 utáni történetének vázlatos áttekintésére, amelyben sorra veszem a területtel szomszédos államok célkitűzéseit, illetve a 20. század fordulója körüli eseményeket, amelyek a Balkán Bizottság megalakulását vonták maguk után.

A fejezet második felében a Balkán Bizottság tevékenységén keresztül bemutatom az 1903 és 1908 közötti macedóniai nemzetközi reformáció tevékenységét, ami a Bizottság fellépésének középpontjában állt ebben az időszakban. A Bizottság megoldási javaslatainak bemutatása során amellettt érvelek, hogy a Bizottság a tágabb korszak nemzetközi jogi precedenseire hivatkozva a terület pacifikálását az európai nagyhatalmak humanitárius alapokon (is) nyugvó beavatkozásától várta megvalósulni, és Macedóniára olyan területként tekintett, ahol az európai felügyelet alatt gyakorolt önkormányzatiság jelentheti a térség stabilizálásának kulcsát.

2.1. MACEDÓNIA NÉPESSÉGE A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az Oszmán Birodalom a 19. század fordulóján mind területi, mind népességszám tekintetében jelentős államalakulatnak számított. A Habsburg Birodalom déli határaitól Mezopotámiáig, a Kaukázustól az észak-afrikai oszmán fennhatóságú területekig rengeteg különböző etnikumú és vallási hovatartozású népesség élt együtt az oszmán szultánok uralma alatt.²⁴² Ez a sokszínűség a birodalom ruméliai, azaz délkelet-európai felén is érzékelhető volt, amit elsősorban három oknak lehet tulajdonítani. Egyrészt a félsziget történetében lezajlott különböző indíttatású népességmozgások jelentősen elmosták, illetve földrajzilag eltolták az

²⁴¹ Hulme-Beaman, 2015. 15.

²⁴² Şükrü M Hanioglu: *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2008. 24–26.

egy-egy etnikumok közötti éles határokat, másrészt a földrajzi tér rendkívüli tagoltsága lehetővé tette, hogy egy-egy népcsoport egy adott területen enklávészerűen is megmaradjon.²⁴³ A harmadik nem elhanyagolható tényező maga az oszmán birodalmi kontextus. A szárazföldi birodalmak általános jegye, hogy számos etnikumot foglalnak magukba, amelyeknek a mobilitását nem gátolják belső határok, így viszonylag könnyen vándorolnak életmódjuk (pl. transzhumáló állattartók, vándor- illetve idénymunkások) vagy egzisztenciális helyzetük (pl. városokba áramlás a tímár-birtokok *de facto* magánosítása miatt a 18. század végén) megváltozásával. Az iszlám civilizációjú oszmán társadalomszerveződés tükröződött a többnyelvű, multietnikus, de vallási hovatartozás szerint városnegyedekbe (*mahalle*) rendeződő urbánus központok esetén is.

A Balkán-félsziget nagyobb részét magába foglaló „európai Törökország” társadalmi térszerkezete is az oszmán világ konfesszionális alapon szerveződő jellegét tükrözte. A különböző etnikai származású szláv, görög, török, albán stb. nyelvű csoportok közötti társadalmi határokat a 19. századig szinte kizárólag az adott vallási közösséghez való tartozás szabta meg, aminek intézményi kereteit az oszmánok által kialakított ún. millet-rendszer képezte.²⁴⁴ Ugyanakkor az utóbbi néhány évtized kutatása arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyes etnonímiák sok esetben nem csupán egy-egy *ethnos* megkülönböztetését szolgálták, hanem bennük kifejezésre jutott a vallási, foglalkozási és a társadalmi hierarchiában betöltött hely szerinti identitás vagy a csoportra vonatkoztatott külső megnevezés is.²⁴⁵ A görög megnevezés a nemzeti ideológiák kora előtt egyszerre jelölt vallási hovatartozást, foglalkozást, városi lakost és az ezt a nyelvet beszélő személyt is. Ezzel szemben a bolgár egyes vélemények szerint egyszerűen szláv földművest, vidékit, műveletlent.²⁴⁶ Többek között ennek a többrétegű jelentéstartalom ismeretének hiánya állhat annak a problémának a hátterében, hogy a nyugati

²⁴³ Romsics Ignác: A nemzetállamiság történeti dilemmái Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. In: *Uő.: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Budapest 2004. 14–15.

²⁴⁴ A 19. század elején három nem-muszlim millet létezett a birodalomban: az ortodox (*rum*), az örmény és a zsidó, ám a birodalom végnapjaiban immár 12 különböző keresztény közösséget (milletet) ismertek el. Az egyes milletek egyházi vezetőjük révén nagy fokú belső autonómiával rendelkeztek a vallási ügyek, a családjog és az oktatás terén. Bruce Masters: Millet. In: Gábor Ágoston – Bruce Masters (eds.): *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Facts On File, New York 2009. 383–384.; Dimitris Stamatopoulos: From Millets to Minorities in the 19th-century Ottoman Empire: An Ambiguous Modernization. In: S. G. Ellis – G. Hálfadanarson – A. K. Isaacs (eds.): *Citizenship in Historical Perspective*. Pisa University Press, Pisa 2006. 253–273.

²⁴⁵ Raymond Detrez: Pre-Modern Identities in the Balkans. In: Roumen Daskalov – Tchavdar Marinov (eds.): *Entangled Histories of the Balkans. Vol.1.: National Ideologies and Language Policies*. Brill, Leiden–Boston 2013. 42.

²⁴⁶ További példákat hoz még: Uo. vö. Paul Garde: *Balkáni beszéd (szavakról és emberekről)*. Kairosz Kiadó, h. n. 2008. 107–135., 153–158.

szerzők által 1878 előtt készített térképeken, amelyek a Balkán etnikai viszonyait voltak hivatottak bemutatni, a görög vagy a bolgár elem abszolút többségét látszanak reprezentálni.²⁴⁷

A birodalom európai perifériáin a 19. század folyamán autonómiát szerző és az 1878-as berlini kongresszust követően függetlenné váló államok nemzeti területeik egyesítését tűzték ki célul. Az egyes balkáni nemzeti ideológiák által kijelölt területek²⁴⁸ metszéspontjában feküdt Macedónia, amelyet egy kortárs magyar történétíró is úgy jellemezett, mint ahol „a nyelvi és vallási összekeveredésnek olyan bábeli zűrzavara uralkodik, melynek mását hiába keresnök Európában”.²⁴⁹ A páratlan etnikai sokszínűség némileg leegyszerűsített ábrázolásaként a szakirodalomban gyakran megjelenik az a térszerkezeti felosztás, miszerint az urbánus és az Égei-tenger menti területek népességét jellemzően görögnek és muszlimnak, míg a rurális területek lakosságát szlávnak ábrázolja, említés szinten megemlékezve a Szalonikiben tömörülő valóban jelentős számú szefárd zsidóságról, az elszórtan élő vlach (más néven: arumán, macedo-román, cincár) népekről, valamint a jellemzésekben többnyire differenciálatlanul maradó muszlim vallású népcsoportokról (pomákok, torbesek, törökök, stb.).²⁵⁰ Problémát jelent a térség lakosságára vonatkozó adatok értelmezése is. A 19. század második felében a Balkán-félsziget etnikai viszonyait bemutatni szándékozó térképek és statisztikai adatok rendszerint rendkívül pontatlanok és tendenciózus túlzásoktól terhesek, és inkább tükrözték a készítő nemzeti preferenciáinak térbeli kivetüléseit, semmint a térség valós társadalmi viszonyait.²⁵¹

²⁴⁷ A Balkánról elérhető oszmán és más adatok nyugati értelmezéséről és interpretációjáról: Demeter Gábor–Bottlik Zsolt: *Maps in the Service of the Nation: The Role of Ethnic-Mapping in Nation-Building and its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914)*. Frank & Timme, Regensburg 2021. 53–132.

²⁴⁸ A 19. század második felére a balkáni nemzeti értelmiségi csoportok többé-kevésbé már programszerűen megfogalmazták azoknak a területeknek a megszerzésének az igényét, amelyeket saját nemzeti kiteljesedésükhöz elengedhetetlennek tartottak. A felhasznált történeti előképek mindegyike az oszmán hódítás előtti időszakban átmenetileg fennhatósága alá vona a Balkán-félsziget nagyrészét. Ennek következtében a 19. századi nemzeti programok egymással rivalizáló hagyományokra építve alakították ki nemzeti aspirációikat, amit csak tovább bonyolítottak a térségbe beavatkozó nagyhatalmak döntései. Lásd: Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1976. 192–195.; Szajcsán Éva: Načertanije. *Acta Historica* CXI. 2001. 86–87.; Balogh, 2012. 26–34.; Dessislava Lilova: The Homeland as Terra Incognita. *Geography and Bulgarian National Identity, 1830s–1870s*. In: Timothy Snyder – Katherine Younger (eds.): *The Balkans as Europe, 1821–1914*. University of Rochester Press, Rochester 2018. 31–53.

²⁴⁹ Balanyi, 1920. 164.

²⁵⁰ Mark Mazower: *A Balkán*. Európa Könyvkiadó, Budapest 2004. 147–148.

²⁵¹ İpek Yosmaoğlu: *Blood Ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*. Cornell University Press, Ithaca–London 2014. 130.; Hüszsein Hilmi pasa, Macedónia főfelügyelője, a reformok kidolgozásához végeztetett el egy népesség összeírást 1904-ben. Az eredményei alapján a terület népessége a következőképp alakult: 1 508 507 muszlim, 896 497 exarchátusbeli, 307 000 patriarchátusbeli, 100 717 szerb és 99 000 aromán. Mehmet Hacısalihoglu: *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918)*. De Gruyter, München 2003. 43. Az 1912–13-as Balkán-háborúk után vizsgálódó Carnegie-jelentés is közöl népességstatisztikákat, amelyeket főleg a környező országok tudósai készítettek. Lásd: *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conducts of the Balkan Wars*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. 1914. 28., 30.

A macedóniai vilajetek problémáját nemcsak az adta, hogy a 19. század utolsó negyedétől a szomszédos államok rivalizálásának a terepévé váltak, hanem az is, hogy népességüket tekintve rendkívül sokszínű, egymástól éles etnikai tömbökben nem elkülöníthető területet alkottak. További nehézséget okozott, hogy a terület lakosságának nagy része nem kötődött egy jól körülírható nemzeti identitáshoz, hanem az oszmán korszakban kiformalódott több rétegű lojalitások jellemezték, amelyekben a felekezetiesség volt a domináns meghatározó elem. Ezt az identitásában képlékeny tömeget igyekeztek az egyes nemzetállami propagandák és fegyveres csoportok (cseták, komitádszik, illetve kleftiszek) megnyerni saját nemzeti programjuknak. Az utóbbi évtizedek kutatása több alkalommal igyekezett a nemzeti történetírások adta látószög helyett dekonstruálni a macedóniai közösségek identitásválasztási mechanizmusai mögötti mozgatórugókat. Miközben a 19. század végén szinte alapvetésnek számított a nemzeti identitás innátus jellege, és hogy a nemzet jelenti a társadalomszerveződés végső állomását, a kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy a térségben (is!)²⁵² az identitás megválasztásában valójában társadalmi, gazdasági és politikai szempontok egyaránt szerepet játszottak.²⁵³

Basil C. Gounaris görög történész szerint a macedóniai probléma megértésének kulcsát nem az etnicitás fogalmában érdemes keresünk, mert az sok esetben félrevezető és csak elmélyíti a kérdés körül már egyébként is jelenlévő zűrzavart.²⁵⁴ A fentebb már említett elnevezések körül forgó problémák mellett számos kutató arra hívta fel a figyelmet, hogy a késő oszmánkori macedóniai (és tágabban a még a 20. század fordulóján oszmán fennhatóságú Balkánon élő) népesség csoportválasztási stratégiáit a helyi társadalmi törésvonalak befolyásolták, amelyek fokozatosan vallási szembenállásban, majd végül nemzeti elkülönülésben fejeződtek ki.²⁵⁵ A premodern időszakban kialakult porózus kulturális határok a nemzetté válás időszakában a térségben érdekelt nacionalista csoportoknak problémát, a

²⁵² A kérdésre lásd az *Austrian History Yearbook* vol. 43. (2012) tematikus számát, valamint Maarten Van Ginderachter–Jon Fox (eds.): *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Routledge, London–New York 2019.

²⁵³ Yosmaoğlu, 2014. 112–113.; Basil Gounaris: Social Cleavages and National „Awakening” in Ottoman Macedonia. *East European Quarterly* XXIX. no. 4. 1996. 409–426.; Anastasia N. Karakasidou: *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870–1990*. The University of Chicago Press, Chicago–London 1997.; Keith Brown: *Loyal unto Death. Trust and Terror in Revolutionary Macedonia*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2013. 41–69.; Detrez, 2013. 13–66. Módszertani szempontból izgalmas analógiát szolgáltat Tara Zahra: Imagined noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* vol. 69. no. 1. (2010) 93–119.

²⁵⁴ Basil C. Gounaris: Macedonian questions. *Southeast European and Black Sea Studies* vol. 2. no. 3. (2002) 65.

²⁵⁵ Gounaris szerint jóval a nemzeti propagandák megjelenése előtt a paraszti társadalmakat mélyen megosztották a különböző társadalmi csoportok – földbirtokosok bérlők, hegyi pásztorok–földművesek, a közösség vezetése feletti viták stb. – közötti feszülő érdekellentétek, amelyek a sajátos oszmán társadalmi struktúrában etnicizálódtak. Gounaris, 1996. 415. vö. Mazower, 2004. 124.

nyugat-európai szemlélők számára pedig furcsa anomáliát jelentett. Henry Brailsford 1903–1904 folyamán tett macedóniai útja során helyi gyerekektől érdeklődött, hogy vajon melyik nemzetiség építette az ohridi várat: „Ki építette?” – „Szabad emberek.” – válaszolták neki. „De kik voltak ők?” – „Az őseink.”; „Igen, de szerbek, bolgárok vagy görögök voltak, vagy törökök?” „Nem törökök voltak, keresztények voltak.”²⁵⁶ Mary Edith Durham több olyan esetet is megörökít a munkáiban, ami a balkáni mindennapi élet szintjén bemutatja ezeket a kulturális szinkretizmusokat. A Brailsford által említett példához hasonlít Durham azon közlése is miszerint találkozott egy férfival „aki görögnek mondta magát, de Bulgáriában született, az apja szerb volt és a gyermekei montenegróiak.”²⁵⁷ A sajátos mindennapi életben alkalmazott stratégiák tetten érhetőek olyan szituációkban is, hogy a család tagjai eltérő vallást gyakorolnak, ami lehetővé tette számukra például a fegyverviselést, vagy hogy bizonyos adók alól mentességet biztosítsanak maguknak. Egy albán férfi kapcsán jegyezte fel Durham, hogy „Szolimán vagyok a törököknek, de Konstantinnak kereszteltek.”²⁵⁸ A vallásilag, nyelvileg és törzsi kötődések mentén is megosztott albán területeken a misztikus bektási rendnek is köszönhetően különösen gyakoriak voltak a kortárs nyugat-európaiaknak anomáliának tűnő jelenségek. Szintén Durham jegyezte fel, hogy a skodrai vilajetben található Kruja városa feletti hegyekben kialakítottak egy bektási sírhelyet (tekke) a rend egyik dervisének (Sarı Salih), akinek a testét átcsempészték Korfu szigetére, ahol „nagy becsben tartják Szent Szpiridon néven.”²⁵⁹

A nemzeti propagandákat terjesztő, a szomszédos államok által szubvencionált gerillabandák megjelenése új elemet hozott a térségben lakók identitásáért folyó versenyben: a politikai erőszak mindennapossá válását. A deklarált céljait tekintve az autonóm Macedóniáért küzdő Belső Macedóniai Forradalmi Szervezet (*Vatresna Makedonszka Revoljuciona Organizacija*, a továbbiakban VMRO) egyfajta „állam az államban” szerepkörben működött, ami egyrészt elrettentés gyanánt és példastatuálásként követett el politikai gyilkosságokat, illetve hajtott végre emberrablásokat, hogy a váltságdíjakkól befolyó összegekből finanszírozzák a szervezet tevékenységét. A főleg az 1897-es görög–török háború nyomán meginduló bolgár–görög vetélkedés felerősödése, ami az 1904 és 1908 közötti időszakban érte el a csúcspontját, már arra kényszerítette – elsősorban – a macedóniai falvak lakosságát, hogy nemcsak az oszmánokkal szemben, hanem a rivális keresztény nemzeti identitások egyike vagy

²⁵⁶ Brailsford, 1906. 99.

²⁵⁷ Durham, 1905. 59.

²⁵⁸ Durham 1905. 291.

²⁵⁹ Uo. 304.; A balkáni kulturális szinkretizmusokról lásd: Mazower, 2004. 110.

másika mellett is elköteleződjenek. A különböző nemzeti identitások iránt közömbös vagy azt nem elsődleges fontosságúnak ítéelő közösségek gyakran „váltogatták” nemzeti identitásukat, hogy elkerüljék az őket érő esetleges retorziókat.²⁶⁰ Általában az erőszak elsősorban a közösségek szellemi vezetőit (papok és tanítók) vette célkeresztbe, mint akik a nemzeti ideológia elsődleges forrásai lehettek egy adott közösségen belül, azonban nem hagyta érintetlenül a paraszti társadalmat sem. İpek Yosmaoğlu szerint az oszmán katonaság és a gerillabandák által elkövetett erőszak nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a terület lakosságának tudatába a nemzeti identitás gyökeret vert, ami végsősoron ténylegesen a népesség nemzeti alapú differenciálódásához vezetett.²⁶¹ A politikai erőszak nemcsak azt érte el, hogy ellehetetlenítette az eddig a nemzeti ideológiára nem különösebben fogékony népesség kívülmaradását, de egyúttal a mindennapi élet szempontjából lehetséges kockázatot is rejtett immáron számukra az identitás megválasztása, ami tovább nehezítette az európai megfigyelők számára, hogy eligazodjanak a térség etnikai viszonyaiban.²⁶²

2.2. A MACEDÓNIAI KÉRDÉS (1878–1903)

Az 1875–1878-as nagy keleti válságot lezáró berlini kongresszus (1878. június 13.–július 13.) rendelkezései mérföldkőnek számítottak a balkáni kisállamok történetében. A nagyhatalmak megegyezése szerint Szerbia, Montenegró és Románia független állam lett, valamint létrejött egy autonóm Bolgár Fejedelemség is. Azonban ezen államalakulatok határai korántsem estek egybe azok nemzeti elképzeléseikkel. A kongresszuson a kisállamok képviselői nem vehettek részt, a nagyhatalmak gyors és egyértelmű megoldást akartak a kérdésre, azonban így számos problémát figyelmen kívül hagytak, ami végeredményben már akkor azt jelentette, hogy a berlini rendezés nem lehet végleges.²⁶³ Berlinben a nagyhatalmak felülírták a korábban az oroszok által San Stefanóban megkötött előzetes béke rendelkezéseit: az 1878 márciusában megkötött egyezményben egy független Nagy-Bulgária létrehozását körvonalazták az oroszok, amely a félsziget hatalmi egyensúlyát merőben megváltoztatta volna. A Monarchia és Nagy-Britannia érdekei nem engedhették meg egy ilyen nagy méretű és joggal orosz-

²⁶⁰ Gounaris, 1996. 414–415.

²⁶¹ Yosmaoğlu, 2014. 217

²⁶² Csaplár-Degovics Krisztián–Demeter Gábor: Társadalmi konfliktusok a Szkopjei szandzsák területén. Mindennapi erőszak az oszmán uralom végnapjaiban (1900–1912). *Világtörténet* 2012/3–4. 205.; A fizikai erőszak tipologizálására lásd Tomka Béla: Az erőszak és története. In: Margittai Linda–Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak. A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi szegedi konferenciájának tanulmánykötetete*. Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, Szeged 2021. 9–41.

²⁶³ Clayton, 1971. 146.

szatellitországként tekintett létrehozását. A san stefanói Bulgária szétzúzása tulajdonképpen a macedóniai-kérdés indulópontja politikatörténeti szempontból.²⁶⁴

A vetélkedés elsősorban a bolgárok és a görögök között zajlott, főleg miután az oszmánok létrehozták 1870-ben az autokefál bolgár Exarchátust, amivel a Macedóniában élő bolgárok kikerültek a görög Patriarchátus joghatósága alól.²⁶⁵ Mivel a Monarchia 1878-ban okkupálta Bosznia-Hercegovinát, Szerbia is erre a területre irányította figyelmét és bekapcsolódott a versenybe Macedóniáért. A 19. század utolsó harmadában ez a verseny „a lelkek meghódításáért” nagyobb részt kimerült a kulturális propaganda tevékenységében: iskola-alapításokban, agitációban, újságterjesztésben. A szerbek a Szent Száva Társaságon (1886), a bolgárok pedig a Cirill és Metód Társaságon (1884) keresztül koordinálták a macedóniai propagandájukat. Ugyanakkor a helyi nemzetiségeket olyannyira szembeállította ez a tevékenység, hogy az élet legalapvetőbb színterein is megjelent a vetélkedés és a gyűlölködés.²⁶⁶ Összességében a kulturális propaganda által elért eredmények a bolgárok és a görögök követeléseit erősítette, a szerb tevékenység hozzájuk képest csak szerényebb sikereket tudott felmutatni.²⁶⁷

A századfordulóhoz közeledve a forradalmi-terrorizmus megjelenésével azonban a vetélkedés egyre erőszakosabb formát öltött. 1893-ban Szalonikiben fiatal macedóniai értelmiségiek létrehozták a Belső Macedóniai (és Odrini) Forradalmi Szervezetet (VMRO), amelynek célja a macedóniai keresztények helyzetének javítása volt, ami tulajdonképpen az autonómia megszerzését jelentette.²⁶⁸ Bulgáriában 1895-ben megalakult az ún. Legfelsőbb Bizottság, amely az országban tevékenykedő különböző „macedóniai” szervezeteket akarta koordinálni, s amely a VMRO-ra is szeretne volna kiterjeszteni a befolyását. A két szervezet viszonyára, egy kisebb időszakot leszámítva, a feszültség volt jellemző. A múltbeli tapasztalatokra apellálva a VMRO vezetősége felismerte, hogy céljukat legeredményesebben

²⁶⁴ A San Stefano-i Bulgáriát végül a nagyhatalmak három részre osztották fel: a Balkán-hegységtől északra fekvő Bolgár Fejedelemségre, az autonóm tartományi státuszt kapó Kelet-Ruméliára és végül Macedóniára, amely visszakerült a szultán közvetlen uralma alá.

²⁶⁵ Lásd: Horváth, 2000.

²⁶⁶ Az egyik ilyen színtér a temetkezés volt. Az eddig közösen használt ortodox temetőt sok esetben egyik vagy másik fél kisajátította és megakadályozta, hogy a rivális ortodox felekezet odatemetkezhesse, ahova eddig elődei temetkeztek. Számos esetben a vilájet válójának kellett közbeavatkoznia, hogy a helyzet ne mérgesedjen el még jobban. Lásd: Vančo Gjorgiev: *A Battle for the Graves: the Absurdity of the Propaganda in Macedonia*. *Macedonian Historical Review* 2011/2. 159–160.

²⁶⁷ Nadine Lange-Akhund: *The Macedonian Question 1893-1908. From Western Sources*. Boulder 1998. 61.

²⁶⁸ A Macedóniában létrejött forradalmi szervezet számos néven működött, ami sokáig heves vitákat okozott a szófiai és a szkopjei történészek között. Duncan Perry a következő névváltozatokat közli: Macedóniai Központi Forradalmi Bizottság, Bolgár-Macedóniai-Drinápolyi Forradalmi Szervezet, Titkos Macedóniai-Drinápolyi Forradalmi Szervezet és Belső Macedóniai Forradalmi Szervezet. Duncan M. Perry: *The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements, 1893–1903*. Duke University Press, Durham–London 1988. 40–41. vö. Aarbakke, 2003. 98.

csak nagyhatalmi intervencióval érhetik el, koncepciójuk így egy felkelés kirobbantása volt, amit az oszmán hatóságok vérbe fojtanak, s ami majd kiprovokálja a nagyhatalmi beavatkozást. Az 1896/1897-es krétai felkelés forгатókönyve arról győzte meg őket, hogy ez járható út.²⁶⁹ A felkelés jellegéről is ellentétesen vélekedett a két csoport: az VMRO egy általános macedóniai felkelést szeretett volna kirobbantani, amelynek a magját az ott élő parasztság adja. A szófiai „verhovisták” alapvetően szkeptikusak voltak ezzel kapcsolatban, s véleményük szerint csak egy szervezett, bolgár tisztek által vezetett felkelés lehetett volna sikeres.²⁷⁰

A felkelés előkészületeihez a VMRO különböző forrásokat használt, kezdetben felajánlásokból és a gazdagabb oszmán földbirtokosok kirablásából fedezte költségeit. Miután azonban a szervezet célja nyilvánvalóvá vált az oszmán hatóságok előtt is (ún. Vinica-affér²⁷¹), egyre nehezebben tudtak pénzt és fegyvereket szerezni.²⁷² Számosan útonállásra adták a fejüket, s bevételeiket emberrablásokból származó váltságdíjakból szerezték, amivel tele volt a századfordulós európai, sőt az amerikai sajtó is.²⁷³ Természetesen a forradalmi szervezetek és az oszmán hatóságok közti egyre szaporodó összecsapások egyre feszültebbé tették Bulgária és Törökország viszonyát is. A nagyhatalmak nem engedhették, hogy a konfliktus háborúvá eszkalálódjon, ezért a térségben két leginkább érdekelt hatalom, a Monarchia és Oroszország nyomást kezdett gyakorolni mind a bolgár, mind az oszmán kormányzatra. A két nagyhatalom az 1897-es Goluchowski-Muravjov paktumban „jégre tette a Balkánt”, azaz megegyeztek, hogy politikájukkal a *status quo* fogják erősíteni, mivel mindkét fél érdekei aktuálisan ezt kívánták.²⁷⁴ A macedóniai helyzet megoldásaként reformok kidolgozását tűzték ki célul. A két nagyhatalom erőteljesen követelte a Bulgáriában működő macedóniai szervezetek feloszlását is. Az osztrák-magyar–oroszl nyilatkozat átmenetileg csillapította a kedélyeket a térségben, azonban az oszmán katonaság sűrűsödő incidensei a helyi lakossággal, valamint az VMRO bandák tevékenysége 1902 nyarára ismét kiélezte a helyzetet.²⁷⁵

²⁶⁹ Aarbakke, 2003. 100–101.

²⁷⁰ Perry, 1988. 87.

²⁷¹ Az oszmán hatóságok valószínűleg tudtak a szervezet működéséről az esetet megelőzően is, azonban azt hitték, hogy az alapvetően jelentéktelen és a görög előretörés ellensúlyozására jött létre. A Vinica-affér világitott rá számukra az ellenkezőjére. Egy házkutatás során robbanóanyagot és fegyvereket találtak egy macedóniai szláv paraszt házában, aki a vállatása során beismerte az VMRO létezését és valódi célját. Perry, 1988. 78.

²⁷² Érdekes adalék, hogy Noel Buxton öccse, Leland Buxton (1884–1967) egyik közös balkáni útjuk során csatlakozott egy bolgár komitádzi alakulathoz, akikkel fegyvert csempészett az Oszmán Birodalomba. NBP MS 951 c.8/2 Autobiography – Balkan Reform

²⁷³ Az egyik leghíresebb a Miss Ellen Stone eset volt. Az amerikai misszionáriusnő 6 hónapig volt Jane Sandanski bandájának fogságában, amelyről szabadulása után folytatásos cikksorozatban számolt be. Lásd: Teresa Carpenter: *The Miss Stone Affair. America's First Modern Hostage Crisis*. Simon Schuster, New York 2004.

²⁷⁴ Részletesen lásd: Palotás, 1972.

²⁷⁵ H. W. Steed: *Through Thirty Years 1892-1922*. Vol.1. London 1924. 198.

A nagyhatalmak különféle eszközökkel próbáltak nyomást gyakorolni. Az 1902 tavaszán Szentpéterváron tárgyaló bolgár delegáció hitelkérelmét elutasították, és feltételül a Bulgáriában tevékenykedő macedóniai szervezetek betiltását szabták meg.²⁷⁶ Ebben a helyzetben lépésenként került a Legfelsőbb Bizottság: megindultak egy felkelés kiobbantásának előkészületei. A verhovisták a felkelés területének a bolgár határhoz közel eső Dzsumaja-körzetet tették meg, míg az időpontot Sipka-szorosért folytatott csata 25. évfordulója alkalmából rendezett bulgáriai ünnepekhez igazították, annak reményében, hogy a felkelés híre felszítja a bulgáriai kedélyeket.²⁷⁷ Az ún. gorna dzsumajai (ma Blagoevgrad) felkelés 1902. szeptember 23-án kezdődött meg Ivan Concsev tábornok vezetésével, amikor közel 300-400 ember átlépte a határt. Az akcióba azonban a helyi lakosság csak igen korlátozottan vett részt, sőt az VMRO egyenesen ellenezte azt. Főleg ennek eredményeképp az oszmán csapatok november közepére teljesen felszámolták a mozgalmat.

Az események hatására a két leginkább érdekelt hatalom, a Monarchia és Oroszország tárgyalásokba kezdtek a Portával a vilajetekben megvalósítandó reformokról. II. Abdulhamid szultán (1876–1909) attól tartva, hogy a nagyhatalmak túlzottan beavatkoznak a birodalom belügyeibe, 1902 decemberében szervezeti reformokat jelentett be, amelynek során a három vilajet élére egy közös főkormányzót nevezett ki Hüszsein Hilmi pasa (1855–1922) személyében. Ezzel a lépésével ideig-óráig el tudta ódázni a nagyhatalmi beavatkozást, hiszen Macedónia közigazgatási centralizációján kívül nem történt érdemi változás, a helyi adminisztráció változatlan maradt, a forradalmi bandák tovább működtek. Ennek fényében megindult egy osztrák-magyar–oroszm reformjavaslat kidolgozása a többi nagyhatalom támogatásával. A brit külügyminiszter, Lord Lansdowne (1900–1905) a bécsi brit konzulnak küldött táviratában elismerte a két fél különleges érdekeit a térségben és a reformok támogatásáról biztosította őket.²⁷⁸ Az ún. bécsi pontokat (*Wiener Punktation*) a britek február 17-én vehették kézbe, amelyben ismertették a javasolt reformprogramot.²⁷⁹ A szultán február 23-án elfogadta a javasolt reformokat, mert az osztrák–oroszm lépésben a konzervatív *status quo* politikát látta, amivel hatalmát fenntarthatja a vilajetek felett.²⁸⁰ Megindult a macedóniai reformok első szakasza.

²⁷⁶ R. J. Crampton: *A Short History of Modern Bulgaria*. Cambridge 1989. 46. A macedóniai szervezetek betiltására végül 1903 márciusában került sor Bulgáriában.

²⁷⁷ Aarbakke, 2003. 106.

²⁷⁸ G.P. Gooch – H. Temperley: *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*. V. London 1928. [továbbiakban BD] Lansdowne to F. Plunkett 1903. január 6.

²⁷⁹ BD. Project for Reforms in Macedonia. 1903. február 17.

²⁸⁰ Steven W. Sowards: *Austria's Policy of Macedonian Reform*. Boulder 1989. 26.

A sikertelen gorna dzsumajai felkelés után az VMRO is válaszut elé érkezett a jövőt illetően, noha a szervezet vezetése korántsem volt egységes. Az VMRO radikálisabb tagjai ráadásul azt a következtetést vonták le a sikertelen felkelésből, valamint a nagyhatalmi beavatkozás elmaradásából, hogy céljaikat csak szélsőségesebb eszközökkel érhetik el, azaz, az európai tulajdonú célpontok elleni merényletek elkövetésével provokálhatják ki az intervenciót.²⁸¹ 1903 tavaszán több támadást is intéztek különböző kulcsfontosságú pontok ellen, de a legnagyobb visszhangot az áprilisi szaloniki merényletsorozat váltotta ki.²⁸²

A terrorakciókkal párhuzamosan a vilajetek albán lakossága a bevezetendő reformok ellen lázadott, mivel azok bizonyos privilégiumaik megszüntetésével jártak volna együtt. A Mitrovicába küldött új orosz konzul érkezésekor, akinek a reformok kihirdetése volt a feladata, albán bandák ütöttek rajta az oszmán helyőrségen, amelynek során az új konzul is halálos sebet kapott.²⁸³

Az oszmánok a Macedóniában állomásozó katonaság létszámának megemelésével próbáltak úrrá lenni az albán lázadásokon és a bolgár bandák akcióin. A hadsereg és a helyi lakosság kapcsolata korántsem volt súrlódásmentes, a kihallgatások, letartóztatások egyre nagyobb társadalmi feszültséget okoztak Macedóniában. A bécsi pontokkal kihirdetett amnesztia-rendelet pedig csak a bandák létszámát növelte jelentősen. Mindezek ellenére a nagyhatalmak képviselői a nyár közepén nem tekintettek olyan reménytelenül a helyzetre. Pjotr Kapnist (1839–1904) bécsi orosz nagykövét szerint a bandák anyagi helyzete megrendülőben volt, s amennyiben nem kapnak külső segítséget, hamarosan felbomlanak és a reformokat könnyedén folytatni lehet.²⁸⁴ Az VMRO fokozottabb mozgolódásának azonban egyre nyilvánvalóbb jelei mutatkoztak július folyamán. Nicholas O’Conor jelentésében beszámolt arról, hogy habár „a Bizottságnak [a VMRO-nak] nem sikerült még a bolgár falusiakat egy általános felkelésben való részvételre kényszerítenie”, ám problémák várhatók a távirat dátumától számított tíz napon belül: július utolsó napjaiban vagy augusztus 1-jén.²⁸⁵

²⁸¹ Mark Mazower: *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430–1950*. Harper Perennial, London–New York–Toronto 2005. 265.

²⁸² A szaloniki kikötőben horgonyzó *Guadalquivir* francia gőzöst sikerült is felrobbantaniuk, továbbá az Oszmán Bank helyi fiókja ellen is megpróbáltak elkövetni egy merényletet, azonban végül a pokolgép a szemközti kávézóban robbant fel. A tervek között az is szerepelt, hogy a pénteki ima idején felrobbantanak egy mecsetet, ami zavargásokhoz vezetne a városban és valószínűleg jelentős európai figyelmet kapna.

²⁸³ BD. O’Conor to Lansdowne 1903. április 4.; Noel Malcolm: *Kosovo. A Short History*. Macmillan, London 1998. 234.; Pár hónappal később Alekszandar Rosztovszkij monasztiri orosz konzul is gyilkosság áldozata lett, amikor 1903. augusztus 8-án az egyik albán származású oszmán katona lelőtte. Az esetről részletesen: Duncan M. Perry: *Death of a Russian Consul: Macedonia 1903. Russian History/Histoire russe* vol. 7. no. 1–2. (1980) 201–212.

²⁸⁴ FO 881/8274/55 Johnstone távirata Lansdowne-nak, 1903. július 10.

²⁸⁵ FO 881/8274/111 O’Conor távirata Lansdowne-nak, 1903. július 29.

A VMRO végül 1903. augusztus 2-án robbantotta ki az ún. Illés-napi felkelést (Ilinden) a monasztiri vilajetben. A kezdeti sikereket követően a felkelőket az oszmán csapatok fokozatosan visszaszorították és szeptember végére az oszmán katonaság gyakorlatilag felszámolta a mozgalmat. A brit konzulok jelentéseiből jól látható, hogy a felkelés nagyon korlátozott lehetőségekkel bírt. Plunkett bécsi brit követ információi szerint a felkelők erőforrásai kimerülőben vannak, s csupán „az utolsó őrjöngő próbálkozásnak vagyunk szemtanúi az összeomlás előtt”.²⁸⁶ A felkelés egyik központjának számító Kruševót, ahol egy rövid „köztársaság” is létrejött, 47 augusztus 12-én az oszmán csapatok elfoglalták. O’Conor konstantinápolyi brit követ erről szóló táviratában már látszik, hogy az oszmán hadsereg, valamint a hozzájuk csatlakozó irreguláris alakulatok hatalmas pusztítást végezve szerzik vissza a várost, ami általánosnak volt mondható a felkelés által érintett területeken. „366 házat, 263 boltot, templomokat raboltak ki és égettek le a csapatok a [város] patriarchista negyedében – a bolgár negyedet és lakóit megkímélték, vesztegetést gyanítanak” – írta jelentésében.²⁸⁷ A Macedóniából érkező hírek a nyugat-európai sajtóban egyre gyakrabban számoltak be a felkelést leverő katonaság kegyetlenségeiről, elkövetett atrocitásairól, amire a nyugati közvélemény hagyományosan érzékeny volt. A nyugati sajtó napi szinten beszámolt az eseményekről, azonban a hírek megbízhatósága sokszor megkérdőjelezhető volt. A Porta sokszor nem engedélyezte a tudósítók beutazását az országba, valamint a felkelést igyekezett úgy feltüntetni előttük, mint néhány bolgár terrorista elszigetelt kísérletét.²⁸⁸ Összességében az Illés-napi felkelés katasztrófális eredménnyel járt a VMRO szempontjából nézve, hiszen nem csupán arról volt szó, hogy a mozgalmukra vereséget mértek az oszmánok, hanem egyfelől saját szervezeti egységük is megbomlott. A harcokban elesett fontosabb szereplők okozta hiányt tetézte, hogy frakciókra szakadt a szervezet, aminek éppen szembe kellett néznie a harcba bekapcsolódó más nemzetiségek fegyveres csapataival is, akik saját pozíciójukra nézve kihívásként értékelték az 1903-as felkelés eseményeit.²⁸⁹ Az európai sajtó, tartva egy esetleges eszkalációtól, azonban napirenden tartotta az eseményeket, amely ideális környezet teremtett a Balkán Bizottság nyilvánosság elé lépésének is.

2.3. A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS A MACEDÓNIAI REFORMOK (1903–1908)

²⁸⁶ FO 881/8274/189 Sir F. Plunkett távirata Lansdowne-nak, 1903. augusztus 12.

²⁸⁷ FO 881/8274/221 Sir N. O’Conor távirata Lansdowne-nak, 1903. augusztus 19.

²⁸⁸ Lange-Akhund, 1998. 131.

²⁸⁹ Perry, 1988. 139.

Az Illés-napi felkelés eseményei jelentős lökést adtak a Balkán Bizottság tényleges megindulásának. Ahogy Noel Buxton később visszaemlékezett erről az időszakról a Bizottság tagjaival „augusztus végétől nyakig voltunk a teendőkkal. Szereztünk egy nagy, folyóra néző helyiséget Bernard Shaw házában az *Adelphi Terrace*-on,²⁹⁰ ahol gyűléseket szerveztünk és szórólapokat gyártottunk, ami parányi számunk ellenére aránytalanul nagy közfigyelmet váltott ki idehaza és külföldön egyaránt.”²⁹¹ A következő időszakban a Bizottság előtt álló legfontosabb teendők, így a macedóniai események minél szélesebb körben való megismertetése, valamint a fennálló helyzetre adandó valamilyen válasz megfogalmazása lett. Az osztrák-magyar–orosz reformprogram ismertté válását követően pedig ennek kéréseketlen kritikája, valamint a morális felelősségre alapozott brit kezdeményezés sürgetésére terelődött a hangsúly.

1903 őszétől a Balkán Bizottság különböző kommunikációs csatornákon keresztül igen aktív munkához látott. Ebben az időszakban a legfontosabb kérdések egyrészt a már említett adománygyűjtő-akció, valamint a segélyalap megszervezése volt, másrészt az osztrák-magyar–orosz reformséma folytonos kritikázálása. A Bizottság ekkoriban volt képes a legszélesebbre kiterjeszteni hálózatát, mind a sajtóban, mind a parlamentben, és ekkor a legaktívabb a tagok tevékenysége. A macedóniai reformok központi témája ebben az időszakban három fontosabb pontra korlátozódott: a megreformálandó terület nagysága, a csendőrség újjászervezése és 1904–1905 fordulójától a vilajetek pénzügyi reformja került előtérbe.

A műrzstegi pontok nyilvánosságra kerülése után a Bizottság is kifejtette álláspontját a kérdésben. Véleményük szerint a reformokat hatékonyan csak egy olyan európai kormányzó vezényelheti le sikeresen, aki csak és kizárólag a nagyhatalmaknak felelős. Egy a *The Times*-ban megjelent Arthur Evans és Noel Buxton által jegyzett cikkben azt fejtegették, hogy Európa legreakciósabb és leginkább a saját érdekeiket néző hatalmainak vezető szerepe a reformokban nem lehet célravezető.²⁹² A Bizottság érvelésében a vizsgált időszakban mindvégig erőteljesen jelen volt az a motívum, miszerint Nagy-Britanniának morális felelőssége a macedóniai helyzet javítása, hiszen a berlini rendezésben ő maga kardoskodott amellet, hogy a terület ne kerüljön akkor Bulgáriához. Ennél fogva a szervezet különböző kiadványaiban rendre olyan javaslatokat olvashatunk, hogy a britek lépjenek fel kezdeményezőként a kérdésben, s vegyék rá a többi

²⁹⁰ Adelphi (görögül fivérek) London Westminster részének egy körzete volt. A területen lévő épületeket, így az Adelphi Terrace-on említett helyiséget az 1920-as években lebontották.

²⁹¹ NBP MS 951 c.8/2 „Autobiography – Balkan Reform” (1944 környékéről)

²⁹² *The Times* 1903. november 3.

hatalmat, hogy olyan reformsémát fogadjanak el, amivel a vilajetek borzasztó helyzetén valóban javítani lehet.²⁹³ Érdekes az is, hogy milyen hatalmakra utalnak ezek az írások. A Bizottság előtt a „valódi liberális hatalmak” egyfajta hármasszövetségének képe lebegett, azaz egy természetes és magától értetődő együttműködést vizionáltak Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország között.²⁹⁴ Már a *Manchester Guardian* 1903. július 28-ai számában közölt programbeszédben tetten érhető az a szándék, hogy a „Franciaországban és Olaszországban működő hasonló célú bizottságokkal” felvegyék a kapcsolatokat.²⁹⁵ Végül létre is jött egy valódi együttműködés, amely eredményeképpen a három országban működő szervezetek prominensebb tagjai egy közös esszékötetet jelentettek meg, amiben a Macedóniával kapcsolatos nézeteiket vették számba.²⁹⁶ A vizsgált időszak alatt a szervezet általában csak kisebb, pár oldalas pamfleteket adott ki, amelyeket valószínűleg olcsóbban és szélesebb körben tudtak terjeszteni. Egy Arthur Evansnek írt levél tanúskodik arról, hogy a szerzőknek egy-egy ilyen kiadványban kb. 1450-1500 szóban kellett összefoglalniuk álláspontjukat.²⁹⁷

A másik fontos platform, ahol a Bizottság igyekezett hallatni a hangját a parlament volt. Az Arthur Balfour által vezetett konzervatív kormány és főként Lansdowne külügyminiszter a macedóniai reformok kivitelezését elsősorban a Monarchiára és Oroszországra kívánta bízni, természetesen kiegészítő javaslatok megtételével és alapvetően az európai koncert konfliktuskezelő mechanizmusain keresztül. Mindketten tudták, hogy a brit közvélemény, főleg a döntően liberális Bizottság révén, nem fogja hagyni, hogy a britek tétlenek maradjanak a kérdésben. Maga Balfour egyébként nem ellenezte Macedónia kiválását az Oszmán Birodalomból (és a Bulgáriával való egyesülését), de csak a megfelelő feltételek teljesülése esetén tartotta azt elképzelhetőnek.²⁹⁸ A Bizottság szerint Lansdowne-t a valódi lépések megtételétől éppen Balfour tartotta vissza.²⁹⁹

A műrzstegi pontok alapján a nagyhatalmak hozzákezdtek a macedóniai csendőrség megreformálásához Emilio De Giorgis (1844–1908) olasz tábornok parancsnoksága alatt. Emellett a nagyhatalmak további tiszteket és segédtszteket küldtek a különböző körzetek

²⁹³ Ilchev, 2003. 279.

²⁹⁴ Chandler, 1967. 36.

²⁹⁵ *Manchester Guardian* 1903. július 28. Franciaországban Victor Bérard nevéhez fűződik egy a Balkán Bizottsághoz hasonló szervezet létrehozása. A macedón-kérdéshez fűződő álláspontjukat ő maga foglalta össze könyv formájában. Victor Bérard: *Pro Macedonia. L'Action austro-russe. Les Bombes de Salonique. Le Memorandum bulgare. Une Action anglo-franco-italienne. Aux Hellènes*. Paris 1904. Olasz részről Luigi Villari neve említhető meg.

²⁹⁶ Villari, 1905.

²⁹⁷ SSEES-EVA/1/3/6 R. A. Scott-James levele Evanshez 1903. október 16.

²⁹⁸ Radovich, 1981. 502.

²⁹⁹ SSEES-EVA/1/3/6 James Bryce levele Evanshez 1903. szeptember 20.

egységeinek újjászervezésére, kiképzésére és felügyeletére. Az eredeti 25 fős létszám azonban hamarosan elégtelennek bizonyult a feladat ellátására, valamint a nagyobb hatékonyság érdekében az öt nagyhatalom között körzetekre osztották a vilajeteket.³⁰⁰ A tisztek számának növelését a Porta azonban nagyon sokáig elutasította, sőt csak 1905 elején fogadta azt el. A brit parlamentben elsősorban a Bizottság tagjai tettek fel kérdéseket a csendőrség újjászervezése és a brit szerepvállalást illetően, ami az esetek nagy többségében párosult az osztrák–orosz reformprogram kritizálásával is. James Bryce alsóházi interpellációjában a kiküldött tisztek hatáskörére és működési területére kérdezett rá. Ez a két elem állandó jelleggel felbukkan a parlamenti naplók oldalain, lévén, hogy a Bizottság egyrészt a tisztek végrehajtó hatalmának a hiányát kifogásolta, másrészt a drinápolyi vilajetre is szeretnék volna kiterjeszteni a reformokat. Henry Algernon Percy (1871–1909) helyettes külügyi államtitkár Bryce-nak adott válaszában kifejtette, hogy a tisztek csak De Georgis tábornoknak felelnek majd, a megreformálandó terület pedig 19 350 négyzetmérföld,³⁰¹ a brit tisztek működési területe pedig a drámai szandzsák volt.³⁰²

Lansdowne és Percy a parlament mindkét házában következetesen védelmébe vette a műrzstegi programot és a Monarchia és Oroszország vezető szerepét. A Lordok Házában elhangzott beszédében Lord Newton támadta a reformokat vezető monarchiákat az osztrák–orosz tisztek létszámának növelése kapcsán. Newton interpretációja szerint a tisztek jelenléte ellenére a helyzet Macedóniában csak egyre rosszabb lett, a tisztek számának emelése, amely a többi nagyhatalommal való egyeztetés nélkül történt, „csak újabb bizonyíték [...], hogy Ausztria és Oroszország csak a saját érdekeinek megfelelően cselekszik, azzal az alapvető és esetleges céllal, hogy felosszák a területet egymás között, amint a megfelelő pillanat elérkezik.”³⁰³ Válaszában Lansdowne cáfolta a két ország erre vonatkozó szándékait, sőt a macedóniai helyzet fokozatos javulásáról számolt be.³⁰⁴ A csendőrség reformja valóban hozott részleges, ám nem látványos sikereket. 1904 és 1908 között 156 török tisztet mentettek fel a szolgálat alól, közülük 103-at már 1904–1905 folyamán. A csendőrség új kiképző iskolákat és

³⁰⁰ Lange-Akhund, 1998. 162.

³⁰¹ Ez hozzávetőleg 50 116,3 négyzetkilométert jelent. A három vilajet területét általában 65 ezer négyzetkilométerre szokták becsülni. A számbeli eltérés egyrészt magyarázható a szakirodalomban található különböző Macedónia definíciókkal. Ugyanakkor a reformokat nem vezették be a három vilajet teljes területén, mivel azokat a privilégiumait féltő albán lakosság korántsem fogadta kedvezően. Ez az oka, hogy a felszólalásban megjelölt terület kisebb, mint a vilajetek összterülete.

³⁰² Parliamentary Debates (PD) - House of Commons (HC) 25 April 1904. Vol.133. c.1047 A kérdésre lásd még: PD-HC 4 May 1904. Vol.134. c.382 és PD-House of Lords (HL) 5 August 1904. Vol.139. cc.1097-1100

³⁰³ PD-HL 5 August 1904. Vol.139. c. 1097.

³⁰⁴ Uo. c. 1100.

új állomásokat hozott létre, a korrupt vagy alkalmatlan tiszteket pedig leváltották vagy áthelyezték más körzetbe.³⁰⁵

Az egyik leghevesebb parlamenti vitára, amely Macedóniát érintette, a király beszédét követően került sor 1905 februárjában. Ebben számos a Balkán Bizottsághoz köthető képviselő szólalt fel, tulajdonképpen egyfajta összefoglalóját adva az elmúlt két esztendő eseményeinek. A felszólalók többsége további lépések megtételét sürgette, sőt indirekt módon egy autonóm Macedónia létrehozását is körvonalazták. Francis Stevenson képviselő szerint elérkezett az idő, hogy a reformok végrehajtását egy, a nagyhatalmaknak felelős kormányzó kezébe adják.³⁰⁶ John Kennaway (1837–1919) és Edmond Fitzmaurice (1846–1935) arról beszéltek, hogy a helyzet sokkal aggasztóbb a tartományokban, mint 1900-ban volt. Utóbbi arra is igyekezett rámutatni, hogy „mindazok, akik ismerik azokat a vidékeket, amelyek egykor a Porta közvetlen uralma alatt álltak, de ma [már] független államok a Balkán-félszigeten, egy pillanatra sem habozhatnak elismerni azt, hogy ezen országok fejlődése nemhogy figyelemreméltó, hanem [egyenesen] fenomenális volt!” Ebből arra következtet, hogy a jó kormányzat csak akkor érhető el, ha megszüntetik a Porta ráhatását a helyi közigazgatás működésére.³⁰⁷ Az ír-párthoz tartozó Hugh Law (1872–1943) beszédében Nagy-Britannia morális felelősségét tárta a Ház elé: „Az összetört szívek és az elszenesedett gerendák [roottrees] Macedóniában, a hontalan bolyongók százai, a nők, akiket örületbe kergetett a török katonaság tettei – mindezen nyomorúság Nagy-Britannia ajtója előtt hever.”³⁰⁸ Mindezen témák mind megtalálhatóak voltak a Balkán Bizottság tagjai által írott cikkekben, pamfletekben. A beszédekre – szokás szerint – Percy külügyi helyettes államtitkár reagált egy hosszú válaszban, amelyben beszámolt a képviselőknek a macedóniai reformok állásáról. Ebben kitért arra, hogy a Porta elé tártak egy pénzügyi reformprogramot is, amelynek részleteiről még a nagyhatalmak egyeztetéseket folytatnak. Alapvetően ezúttal is védelmére kelt a müzrstegi programnak, mint rámutatott, a csendőrség megszervezésére Krétán három év volt szükséges, míg a mostani séma csupán egy éve kezdődött el.³⁰⁹ Ennek kapcsán elég hevesen kritizálta a felszólaló képviselőket: „az ellenzék tisztelt tagjainak, akik oly előszeretettel festik le a török közigazgatást, mint a korrupció Augiász istállóját³¹⁰, kellene az utolsóknak lenni, akik arra panaszkodnak, hogy a

³⁰⁵ Lange-Akhund, 1998. 192.

³⁰⁶ PD-HC 27 February 1905. Vol.141. c.1347

³⁰⁷ Uo. c.1361

³⁰⁸ Uo. c.1369

³⁰⁹ Uo. c.1376

³¹⁰ A görög mitológiai Augeiasz éliszi király, aki hatalmas marhacsorda birtokában állt, azonban az állatok trágyáját sosem hordták ki az istállókból, aminek következtében a bűz elárasztotta az egész Peloponnészoszt, amit csak Héraklész fellépése tudott orvosolni. Az Augeiasz istállója kifejezés általában a végsőkéig lezúllott közállapotokra utal.

[hivatalok] megtisztításának folyamata nem fejeződött be egyetlen nap alatt.”³¹¹ A Percy szavait élesen bíráló képviselők, elsősorban Bryce, után maga a miniszterelnök, Balfour szólalt fel a kérdésben. Véleménye szerint a macedóniai helyzet leghatékonyabb rendezése az európai koncert működésén keresztül lehetséges csupán, minden önálló brit lépés csak rossz irányba terelné a dolgok alakulását. A vita lezárásaként elég nyíltan szembe ment a Balkán Bizottság állásfoglalásával is, mint mondta, „azok a terhek, amelyeket ez az ország már magán visel eléggé nagyok, s ez a kormány semmi esetre sem fogja azokat tovább terhelni egy örült, filantropikus, kalandor-politikával a Közel-Keleten.”³¹²

A nagyhatalmak a macedóniai reformok finanszírozása érdekében egy pénzügyi ellenőrző-tanácsadó testület felállítását is megpróbálták keresztülvinni a Portánál. A testület célja az volt, hogy a vilajetek bevételeit kezelje és észszerűen felhasználja a reformok kivitelezéséhez, a közigazgatásban dolgozók bérének kifizetéséhez, valamint a vilajetek pénzügyi deficitjének csökkentéséhez, amely 1905-ben már elérte a 600 000 török fontot.³¹³ A pénzügyi reform megvalósításában kiemelkedő szerepe volt Lansdowne-nak is. 1905-ben a Monarchia és Oroszország két évre szóló mandátuma a végéhez közeledett, s a brit külügyminiszter elérkezettnek látta az időt, hogy a többi nagyhatalom is aktívabb szerepet játsszon a reformok kivitelezésében. Ezt a nagyhatalmaknak címzett körjegyzékében fejtette ki, ahol többek között a pénzügyi reformokat illető tervezetek összehangolását javasolta.³¹⁴ A Porta természetesen ellenezte a tervezetet, de egyúttal a vámtarifa 8-ról 11%-ra való emelését követelte a hatalmaktól 1905. február 15-én. Az év többi része döntően a Porta és a nagyhatalmak közötti diplomáciai tárgyalásokkal telt a pénzügyi reformokat illetően. A Porta októberben továbbra is hevesen tiltakozott a külföldi pénzügyi delegátusok macedóniai jelenléte és a helyi közigazgatásba való beavatkozásuk ellen.³¹⁵ A nagyhatalmak kollektív jegyzékekkel próbáltak nyomást gyakorolni az oszmánokra, azonban folyamatos elutasításba ütköztek. A pénzügyi bizottság felállítása érdekében a nagyhatalmak egy flotta demonstrációval kívántak érvényt szerezni tervüknek, amivel maga Lansdowne és Balfour is egyetértett.³¹⁶ Miután az öt hatalom megegyezett az erődemonstrációról és a figyelmeztető jegyzékek ellenére a Porta továbbra sem engedett, 1905. november 26-án felvonultak a Dardanellákhoz az európai koncert hadihajói. A Porta végül december 5-én engedett a nagyhatalmi nyomásnak és

³¹¹ Uo.

³¹² Uo. cc.1394-1395

³¹³ Lange-Akhund. 1998. 292.

³¹⁴ CAB/37/76/68 Levélfogalmazvány Benckendorff és Mensdorff báróknak

³¹⁵ BD. O’Conor távirata Lansdowne-nak, 1905. október 21. No.43.

³¹⁶ BD. Lansdowne távirata Spring-Rice-nak, 1905. november 6. No.61.

elfogadta a pénzügyi bizottság felállítását, sőt 12-én meghosszabbította a főkormányzó, a civil tanácsadók és csendőrparancsnok (*Général-Réorganisateur*) megbízási idejét is.³¹⁷ A pénzügyi reform elfogadása egyben azt is jelentette, hogy a Monarchia és Oroszország elvesztette kizárólagos pozícióját a macedóniai reformok irányításában, s helyette egy öthatalmi reformakció kezdett kibontakozni.

A Balkán Bizottság ezt egyértelműen sikerként könyvelhette el, sőt bizonyos értelemben a szervezet elért működése csúcsára. 1905 decembere nemcsak a macedóniai reformokban hozott fordulatot, hanem a brit belpolitikai életben is. A decemberben tartott országos választásokon vereséget szenvedett a konzervatív Balfour-kormány, és Henry Campbell-Bannerman (1836–1908) alakíthatott kormányt a liberálisokkal. A Balkán Bizottság prominensebb tagjai közül néhányan magas kormányzati pozícióba kerültek, ami végül nem a szervezet befolyásának növekedését hozta, hanem a tagok aktivitását csökkentette hosszútávon. James Bryce először Írországért felelős államtitkár lett, 1907-ben pedig Nagy-Britannia washingtoni nagykövetévé nevezték ki. Herbert Gladstone a belügyminisztériumban kapott pozíciót, Edmund Fitzmaurice külügyi államtitkár-helyettes lett, R. B. Haldane pedig a hadügyminisztérium élére került. Habár a Bizottság támogatói maradtak ezután is, érthető módon nem tudtak olyan súllyal részt venni annak munkájában, mint korábban. Az 1905-ben időközi választáson parlamentbe került Noel Buxton a decemberi választásokon vereséget szenvedett, így 1910-ig ő sem tudta képviselni a Bizottság érdekeit az alsóházban. Mindemellett a döntően liberális tagságú Bizottság nemigen mehetett szembe az éppen megválasztott liberális kormánnyal, ami lehetővé tette az új külügyminiszternek, Edward Greynek, hogy a közvéleménytől függetlenebb külpolitikát folytathasson. A várakozások ellenére Grey nem érvényesítette a Bizottság nézeteit Macedónia-politikájában, alapvetően elődje nézetei szerint támogatta a reformokat, azonban csak az európai koncert mechanizmusain keresztül.³¹⁸

2.4. A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS A REFORMOK (1906–1907)

A nemzetközi flottademonstráció nyomán elért eredmények után a macedóniai reformokat vezénylő nagyhatalmaknak számos problémával kellett szembe nézniük. A már korábban elfogadott csendőrségi és pénzügyi reform kivitelezése lassan haladt előre. Előttük hevert a török vámtarifa emelésének a kérdése, valamint az osztrák–oroszigazságügyi reform tervezete

³¹⁷ Sowards, 1989. 63.

³¹⁸ Bojidar Samardijev: On the Role of Public Opinion in Great Britain Regarding the Reforms in European Turkey and the Idea of Autonomy of Macedonia (1903–1908). *Études Balkaniques* 2002/2. 25.

is. Közben Macedóniában a helyzet egyre sötétebb képet mutatott. Az alapvetően bolgár megmozdulásnak tekintett Illés-napi felkelés, valamint a mürzstegi program 3. pontja által előirányzott, az etnikai határokat figyelembevevő közigazgatási határok újrahúzásának lehetősége aktivizálták a területre áhító környező államokat is. 1904 tavaszától nemzeti alapon szerveződő gerilla csapatok szivárogtak át Macedóniába, hogy felvegyék a harcot mind az oszmán erőkkel, mind a rivális, más nemzetiségű bandákkal. Ez az ún. macedón harc időszaka (1904–1908), amely jelentősen korlátozta a nagyhatalmi reformprogram sikeres bevezetését a vilajetekben.³¹⁹

A török vámtarifa emelésének elfogadása fontos előfeltétele volt annak, hogy a nagyhatalmak további reformokra tudják rákényszeríteni a Portát. A Monarchia és az oroszok tulajdonképpen azonnal elfogadták a török javaslatot, azonban a nagyobb kereskedelmi érdekekkel rendelkező nagyhatalmak nehezebben adtak zöld utat a módosításnak. Nagy-Britanniában az új liberális kormánynak is komoly fejtörést okozott a kérdés. Edward Grey egyrészt támogatni akarta a reformokat, azonban a szabadkereskedelmet támogató liberális kormány államtitkáraként nehezen mondhatott igent egy, a brit kereskedelmet mélyen érintő vámemelésre. Másrészt meg kellett felelnie a közvélemény azon részének is, akik a macedóniai keresztényeket képviselték, elsősorban itt a Balkán Bizottságra kell gondolni. A parlamentben csak úgy igazolhatta a tarifa-elemést, hogy annak elfogadása fejében egyrészt a brit kereskedelmi érdekek valahol kompenzációra számíthatnak, illetve, hogy a megnövekedett bevételek nagy részét a macedóniai vilajetekbe zajló reformok finanszírozására fogják fordítani.³²⁰ A Balkán Bizottság természetesen a különböző kommunikációs csatornákon felszólalt a kérdésben, azonban ahogy Grey is helyesen látta, a tarifa-ügy jóval túlmutatott Macedónián, ami a szervezet hatékony fellépését csökkentette. A Bizottság csak abban az esetben támogatta az illetéknövelést, ha a brit kormány megfelelő garanciákat kap arra nézve, hogy az így befolyt plusz jövedelmek nem az egyébként is túl nagy oszmán katonai kiadások által okozott hiány pótlására lesznek fordítva, valamint a Porta garanciákat ad, hogy csökkenti a Macedóniában állomásozó csapatok számát és bevonja a reformokba a drinápolyi vilajetet is.³²¹ A szervezetnek írt válaszban a *Foreign Office* leszögezte, hogy mindaddig visszatartja jóváhagyását, amíg a feltételek nem lesznek kielégítőek a kereskedelemre és a vámok

³¹⁹ A macedón harcról lásd: Balogh, 2011. 61–86. és Lange-Akhund, 1998. 201–269. valamint Dimitris Livianos: „Conquering the Souls”. *Nationalism and Greek Guerilla Warfare in Ottoman Macedonia 1904–1908. Byzantine and Modern Greek Studies* 23. 1999. 195–221.

³²⁰ FO 800/79/15 Grey távirata O’Conornak, 1906. február 15.

³²¹ FO 371/149/11030 A Balkán Bizottság levele Sir E. Greynek, 1906. március 27.

felhasználására nézve.³²² A parlamentben attól is tartottak, hogy a megnövekedett bevételeket a bagdadi vasút további építéséhez fogják felhasználni. Rees képviselő leszögezte, hogy a kormány csak akkor engedheti meg az illetéknövelésből származó jövedelmek felhasználását, ha garanciákat kap arra nézve, hogy ez nem fog bekövetkezni, valamint ha a Perzsa-öböl menti szakasz megépítésének jogát a britek kapják meg.³²³ A kérdés ekkora már lezárult, a nagyhatalmak hosszas tárgyalások után végül zöld utat adtak a 3%-os vámemeléseknek 1907. április 25-én, azzal a kikötéssel, hogy az így befolyó plusz jövedelem 75%-át Macedóniára kell fordítania az oszmán kormánynak.³²⁴

A vámtarifa ügyet leszámítva a macedóniai helyzet és maga a Balkán Bizottság is úgy tűnt, hogy egyre inkább háttérbe szorul mind a *Foreign Office*, mind a közvélemény szempontjából. Grey Macedóniára irányuló politikája alapvetően a be nem avatkozásra és az európai koncert keretein belüli működésre épült, sőt a világpolitikában (pl. az első marokkói válság) lezajló események a macedóniai problémát átmenetileg másodlagos kérdéssé is tették.³²⁵ A sajtó is igen megosztott volt mind a balkáni eseményeket, mind a Balkán Bizottság tevékenységét illetően egyaránt.³²⁶ Leften Stavrianos szerint Grey „alapvetően érdektelen volt a macedón-kérdéssel kapcsolatban, nehogy megsértse a muszlim közvéleményt Egyiptomban”.³²⁷ Néhány kortárs is felvetette, hogy a birodalmi paradigma az, amely visszatartja Nagy-Britanniát az erőteljesebb lépések megtételétől, hiszen „Indiában megpróbálja a mohamedán közvélemény támogatását maga mögött tudni a hindu nemzeti mozgalom féken tartása érdekében, ezért óvatosan kerül minden konfliktust egy muzulmán hatalommal”.³²⁸ Saját maguk és a macedóniai kérdés elszigetelődésének elkerülése érdekében a Balkán Bizottság 1907-ben egy erőteljes kampányba kezdett, amelyet az újonnan megválasztott elnök, John Westlake vezetett.³²⁹

A reformok ezen szakaszában a Monarchia és Oroszország a vilajetek igazságügyi szervezetét kívánták megreformálni, aminek pontos kereteiről a nagyhatalmak és a Porta már

³²² FO 371/149/11030 A Foreign Office válasza a Balkán Bizottságnak, 1906. április 6.

³²³ PD-HC, 1907. július 23. vol.148. c.1356

³²⁴ Lange-Akhund, 1998. 300.

³²⁵ A világpolitikai eseményekről lásd: Ormos–Majoros, 1998. vonatkozó fejezeteit.

³²⁶ Az általam áttekintett napilapok, folyóiratok közül a Bizottság mellett foglalt állást egyértelműen a *Manchester Guardian* és többnyire a *Daily Mail* is. A kezdeti támogatás után a *The Times* egyre kritikusabb hangvételben írt a szervezetről és mindinkább, hagyományosan, a kormányzat álláspontját képviselte. Chandler, 1967 munkájában szélesebb spektrumban vizsgálta a nagy-britanniai lapok Balkán Bizottsághoz fűződő attitűdjét. Az alapvető választóvonal a lapok politikai szemléleténél húzható meg. A liberális lapok (pl. a *Westminster Gazette*) általában pozitívan, míg a konzervatív lapok, mint a *Pall Mall Gazette*, a *Morning Post* vagy a *The Spectator* kritikusan viszonyult a Bizottsághoz.

³²⁷ Stavrianos, 1941. 260.

³²⁸ *The Nation*, 1907. január 24.

³²⁹ Arthur Symonds: The Balkan Committee 1905–1913. In: *Memories of John Westlake*. London 1914. 111.

szokásosnak mondhatóan hosszas tárgyalásokat folytatott. A Balkán Bizottság hiábavalónak tartotta a nagyhatalmak erre tett erőfeszítéseit, mert, ahogy a mürzstegi reformok általában véve eddig is, így az igazságügyi reform sem lehet hatékony és eredményes a csoport véleménye szerint. Ehelyett a Bizottság a nagyhatalmakat arra szólította fel, hogy ériék el a Portánál a reform-apparátusban tevékenykedő tisztek és tanácsadók végrehajtó hatalmának elismerését.³³⁰ Noel Buxton és testvére, Victoria De Bunsen az akkoriban a térségben tett utazásukról megjelentettek egy rövid pamfletet, amelyben a macedóniai állapotokat festették le. Ebben erőteljesen kritizálták a reformokat, azok lassúságát és eredménytelenségét, amelynek az okát abban látták, hogy „a már ismerős komédia játszódik le ismételten, amelyben a megkötött kezű európaiakon a török csak nevet”.³³¹ A kiadványban meggyilkolt macedóniai földművesekről közöltek le fényképeket, amelyeket csupán annyival kommentáltak, hogy a reformok idején az erőszak és bűnözés hatalmasat nőtt.³³² A Balkán Bizottság a Macedóniában kibontakozó nemzeti ellentétet, illetve a reformok sikertelenségét a törökök művének állította be, s a „macedón harcban” valóban részt vevő bolgár, görög vagy szerb bandák tevékenységét sosem kritizálta.³³³ Az újonnan kifejtett kampány csúcsát az 1907. július 9-én a külügyminisztériumba küldött delegáció jelentette, ahol Edward Greynek fejthették ki véleményüket a szükséges lépések megtételéről.³³⁴ Grey itt azonban csak megerősítette a korábban is hangoztatott álláspontját, hogy nem javasolhat egy olyan horderejű reformot, mint az európai ellenőrzés a többi nagyhatalom együttműködése és jóváhagyása nélkül.³³⁵ A találkozóról Grey O’Conornak számolt be, ahol beismerte, a Bizottság valószínűleg nem lehet különösebben elégedett a mondanivalójával, azonban „úgy gondolom, az a tényeknek megfelelő volt”. Ugyanakkor Grey O’Conornak leírta, hogy ha a törököknek nem sikerül a bandákat felszámolni 5-6 hónapon belül, akkor az európai felügyeletre vonatkozó követelések létjogosultsága jelentősen megerősödhet.³³⁶ Grey meglátása szerint a legfőbb problémát a rivális bandák tevékenysége okozza Macedóniában, amiket a megreformált csendőrség alakulataival minél hamarabb fel kell számolni, különben minden egyéb reform hiábavalóvá válik.³³⁷

Az általam áttekintett forrásokban sajnos nem találtam utalást arra vonatkozóan, hogy a *Foreign Office*-ban zajlott megbeszéléseken a Balkán Bizottság konkrétan milyen megoldási

³³⁰ *Manchester Guardian* 1907. február 4. – Reform in Macedonia

³³¹ Noel Buxton–Victoria De Bunsen: *Macedonian Massacres. Photos from Macedonia*. London 1907. 12.

³³² Uo.

³³³ McCormick, 2004. 156.

³³⁴ *Daily Mail* 1907. július 9.

³³⁵ *Daily Mail* 1907. július 10.

³³⁶ FO 800/79/104 Grey távirata O’Conornak, 1907. július 11.

³³⁷ Uo.

javaslattal rukkolt elő a külügyminiszternek, az eltért-e bármilyen elemében a korábban hangoztatott álláspontjuktól. Mégis, a Bizottság által szerkesztett különböző kiadványokból, illetve a Bizottsághoz köthető szerzők írásaiból a szervezet elképzeléseit Macedónia jövőjét illetően megkíséreltem rekonstruálni. Már a kezdetektől szerepel érvelésükben a berlini egyezmény 23. cikkelye, mint alapvető hivatkozási pont, amely az Oszmán Birodalom európai tartományaiban reformok bevezetését irányozta elő már 1878-ban. Ehhez az alapvető nemzetközi jogi szerződéshez társulnak olyan, a Bizottság által precedens értékűnek tartott nagyhatalmi beavatkozások, melyek eredményeképpen az Oszmán Birodalomhoz tartozó egyes területek autonómiát kaptak, mint például Libanon vagy Kréta. Az autonómián kívül a tagok más lehetőségekkel is számoltak. Noel Buxton szerint Macedónia problémáját vagy megszállással, nagyhatalmi ellenőrzéssel, önkormányzattal vagy a balkáni államok általi annexiójával lehet megoldani.³³⁸ Véleménye szerint a legjobb megoldás a nagyhatalmak általi ellenőrzés, hisz ez elkerüli Macedónia végső sorsának nehéz kérdését, valamint a megfelelő gépezet már rendelkezésre áll, csupán a kellő végrehajtó hatalomra van szükség hozzá.³³⁹ A nagyhatalmak ellenőrzése alatt álló, kvázi autonóm Macedónia tervezetét a legteljesebben Henry Brailsford vázolta fel művében. Szerinte minden tulajdonképpeni kormányzatot vissza kell hívni Macedóniából, amit Konstantinápolyból neveztek ki. A feladatukat egy nemzetközi bizottság venné át, amely az öt protektori nagyhatalom delegátusaiból állna. Ezek csupán saját kormányaiktól függnének és széles végrehajtói hatalommal lennének felruházva.³⁴⁰ Brailsford odáig ment, hogy a csendőrségi ellenőrzés alapján kiosztott körzetek helyett az egyes nagyhatalmak különböző miniszteri tárcákat kapnának, amelyek teljes függetlenséget élveznének az oszmán szultántól is.³⁴¹ A Bizottság tagjai által felvázolt megoldási javaslatok tulajdonképpen Macedóniát egy öthatalmi kondomíniummá alakították volna az Oszmán Birodalmon belül.

A reformok 1907 vége felé sem haladtak a nagyhatalmak által remélt ütemben, miközben a „macedón harc” egyre intenzívebb lett. Grey meglátása szerint is a nagyhatalmi reformakció a szultán politikája révén egyre rosszabb pozícióba került Konstantinápolyban. O’Conornak írt táviratában felvetette már annak a lehetőségét is, hogy a többi nagyhatalmat egy átütőbb reformséma megalkotására szeretné rávenni, aminek eredményeképp együttes fellépéssel rákényszerítsék a Portát annak elfogadására.³⁴² Grey december végén már arról írt,

³³⁸ Noel Buxton: *Europe and the Turks*. London 1907. 102.

³³⁹ Uo. 103.

³⁴⁰ Brailsford, 1906. 322.

³⁴¹ Uo. 325.

³⁴² FO 800/79/119 Grey távirata O’Conornak, 1907. december 17.

hogy amennyiben a Porta elutasítja az igazságügyi reformot, akkor a nagyhatalmakhoz fordul, hogy vagy gyakoroljanak együtt nyomást a Portára, vagy hagyjanak fel a további munkával. „Arra nem állok készen, hogy megbontsam a Koncertet, de nem vagyok hajlandó a Parlamentben úgy tenni, hogy a hatalmak tenni fognak valamit, holott nem.”³⁴³

II. Abdulhamid szultán gyakorlatilag az egész macedóniai reformfolyamat ideje alatt a különböző érdekek mentén töredezett európai koncert felbomlását várta, valószínűleg ez is az oka a reformok hosszas tárgyalásának, valamint bevezetésük elhúzódásának. Grey is úgy látta egy margójegyzetében, hogy a szultán mindaddig nem fog engedni, amíg a legapróbb reményt is látja a Koncert felbomlására.³⁴⁴ 1908. január végén Alois Aehrenthal osztrák–magyar külügyminiszter bejelentette, hogy a novi pazari szandzsákban vasútépítési koncessziót kaptak a Portától. Aehrenthal lépését magyarázták személyes becsvággyal, de a Monarchia hosszú távú gazdasági érdekeinek is megfelelt a lépés, illetve a korábbi orosz Duna–Adria-vasút koncesszió ellensúlyozása is szerepet játszhatott.³⁴⁵ Azonban az egyértelmű, hogy a lépés az osztrák–magyar–orosz balkáni kooperáció végét eredményezte. Az orosz külügyminiszter Izvolszkij érzékenyen érintette, hogy az osztrákok átverték, azonban kifejezetten örült annak, hogy az angol–orosz szerződés lehetővé teszi az oroszok és Nagy-Britannia közös fellépését Macedóniában.³⁴⁶ Grey erre a pillanatra várt egy ideje, az osztrák lépés lehetővé tette számára, hogy a nem rég tető alá hozott angol–orosz antantot katalizálja a macedón kérdésen keresztül, valamint előlépjen egy átfogó autonómia tervezettel.³⁴⁷ Izvolszkij kérése ellenére, akinek még néhány napra szüksége volt a leendő macedóniai tervezet megalkotására,³⁴⁸ Grey 1908. március 3-án körjegyzéket intézett a nagyhatalmakhoz egy nagyhatalmi ellenőrzés alatt álló autonóm Macedónia létrehozására. Aehrenthal felháborodva fogadta a brit javaslatot, de Grey elég kemény szavakkal illette az eddigi osztrák reform tevékenységet, illetve a novi pazari vasútprojekt által okozott helyzetet.³⁴⁹ A konkrét lépésekről való tárgyalások egészen nyárig húzódtak, amikor is a brit uralkodó, VII. Edward (1901–1910) és II. Miklós (1894–1917) cár a balti-tengeri Reval kikötőjében találkozott, ahol többek között a macedóniai reformok kérdéséről is tárgyalásokat folytattak. Izvolszkij részben tartott az új reform séma német és osztrák–magyar negatív fogadtatásától, mert információi szerint a németek az antant balkáni

³⁴³ FO 800/79/128 Grey távirata O’Conornak, 1907. december 30.

³⁴⁴ FO 800/79 Grey széljegyzete, 1908. január 1.

³⁴⁵ Solomon Wank: Aehrenthal and the Sanjak of Novibazar Railway Project: A Reappraisal. *The Slavonic and East European Review* 42. June 1964. 353–356.

³⁴⁶ FO 800/73 Ófelsége jegyzete, 1908. február 19.

³⁴⁷ Samardijev, 2002. 27.

³⁴⁸ FO 800/73 Rejtjelezett távirat Sir A. Nicolsontól. Szentpétervár, 1908. március 2.

³⁴⁹ BD. Grey Sir E. Goschennek. Foreign Office, 1908. március 11.

együttműködésének kezdeteként értelmezték a francia elnök angliai látogatását, valamint a revali találkozót.³⁵⁰

A Balkán Bizottság kitörő lelkesedéssel fogadta a külügyminiszter önálló kezdeményezését Macedóniát illetően. A sajtóban ismét megjelentek azok a cikkek, amelyek már Lansdowne idején is a kormány és a külügyminiszter teljes támogatására szólítottak fel. Buxton örömmel fogadta, hogy Grey végül a Lansdowne-hoz hasonló irányban kezdett viszonyulni a reformokhoz, valamint pártállástól függetlenül arra szólított fel, hogy „nyomást kell gyakorolni az európai koncertre, hogy [Macedónia élére] egy, csak a nagyhatalmak által visszahívható kormányzó kinevezése, valamint az európai ellenőrzés bevezetése érdekében”.³⁵¹ Konkrét lépések megtételére azonban nem kerülhetett sor, mert tartva az egyre fokozottabb nagyhatalmi intervenciótól, valamint attól az eshetőségtől, hogy Macedónia kiszakadhat az Oszmán Birodalomtól, az ifjútörök mozgalom forradalmat robbantott ki Macedóniában 1908 júliusában. Mindez pedig arra kényszerítette a briteket, hogy átgondolják saját szerepüket az Oszmán Birodalommal kapcsolatban.

A nagyhatalmi reformprogram Macedóniában 1903–1908 között kudarcot vallott a különböző centrifugális erők miatt. A Balkán Bizottság tevékenysége csak e nagyhatalmi kísérlet kontextusában értelmezhető. A Bizottság, de leginkább Noel Buxton kísérlete, hogy egy befolyásos tagokból álló, a brit kormányok által figyelmen kívül hagyhatatlan nyomásgyakorló csoportot hozzon létre részlegesen sikeresnek mondható. Mind Lansdowne, mind Grey minden bizonnyal akceptálta a szervezet támogatását, észrevételeit, de külpolitikáját önálló alapokon alakította, arra a Bizottság nem gyakorolt egyértelmű és meghatározó befolyást. A Balkán Bizottság társadalmi befolyása nem tekinthető egy lineárisan felívelő görbének, mint azt a régebbi feldolgozások sugallják. A szervezet működését nagyban meghatározta az a személyi összetétel, amivel a különböző időszakok rendelkezett, valamint az, hogy milyen pénzügyi lehetőséggel bírt az adott időszakban. Az 1903–1905 közötti években tekinthető a legsikeresebbnek a Bizottság történetében, ekkor rendelkezett azon befolyásos tagokkal, akik mind a parlamentben mind a közvélemény előtt hitelesen tudták képviselni a szervezet álláspontját. A liberálisok kormányra kerülése utáni időszak azonban egy viszonylag kiegyensúlyozatlan periódust jelentett, mivel kikerültek a Bizottság aktív tagjai közül a korábbi időszak karakteres képviselői, másrészt a macedóniai kérdés a világpolitikában és így a közvélemény számára egyaránt másodlagos problémát jelentett.

³⁵⁰ FO 800/73 Rejtjelezett távirat Mr. O’Beirne-től. Szentpétervár, 1908. június 3.

³⁵¹ *Manchester Guardian*. 1908. május 27. – Manchester Support for Sir Edward Grey

2.5. HUMANITARIANIZMUS ÉS LIBERÁLIS VILÁGREND A BALKÁN BIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGÉBEN

A Balkán Bizottság nyilvánosan deklarált céljai mögötti mozgatórugókat a politikai mellett humanitárius megfontolások is vezérelték. Ahogy azt a fejezet első felében a Bizottság tevékenységének tárgyalásakor bemutattam, saját megalakulása öngazolásakor a „humánusra” hivatkoztak („*claims of humanity*”), és a Bizottság egyik legfontosabb lépésének tekintjük az Illés-napi felkelés után életrehívott és a szervezetenként némileg elkülönülő Macedóniai Segélyalap létrehozását.³⁵² A Balkán Bizottság tagjainak döntő többsége különböző módon kapcsolódott a 19. században megerősödő filantróp kezdeményezésekhez, amelyek a társadalom egy-egy csoportjának anyagi és szellemi felemelkedéséhez igyekeztek hozzájárulni a maguk eszközeivel. A Bizottsághoz kötődő vallási vezetők és mások a század során a városi szegénység életkörülményeinek jobbításával voltak elfoglalva, elsősorban a munkások számára ingyenesen tartott különböző edukációs események megtartásával. Noel Buxton és a Bizottság fiatalabb magját tömörítő kör (Charles Roden Buxton, Masterman, Pethick-Lawrence stb.) tagjai is az East End-i nyomor feltérképezésén keresztül, és az ekkor gyűjtött tapasztalatok prizmáján át nézve kezdtek birodalmi és nemzetközi kérdésekkel foglalkozni. A rossz szociális körülményeket, a kapitalista kizsákmányolást és az Oszmán Birodalomban a keresztények ellen elkövetett abúzusokat döntő többségben ugyanazzal a morális felháborodással szemlélték, és amelyek ellen kötelességüknek érezték, hogy fellépjenek. Ahogy az 1908-ban megtartott éves Balkán Bizottság-gyűlést levezető londoni püspök, Cosmo Gordon Lang megfogalmazta: „törődünk a világban lévő sérelmekkel, a világ bármely részén legyenek is azok. Nem arról van szó, hogy mi humanitáriusok beleavatkozunk más nemzetek ügyeibe, hanem a rosszat kijavítva óhajtuk látni.”³⁵³ Noel Buxton 1913-as örményországi utazását követően rögzítette, hogy azért kell az örmény-kérdéssel foglalkoznia, mert „a humanitárius érzés, a szabadságszeretet, a vallási missziók iránti törődés” sokakat készített erre Angliában, Franciaországban és Németországban.³⁵⁴ A korszak kiemelkedő főszereplője, Sir Edward Grey visszaemlékezéseiben igen jó érzékkel összekapcsolva a folyamatokat ír arról, hogy a 19. századi evangélikál vallási mozgalmaktól inspirálódó reformerek (a rabszolgaság eltörlése, gyár-törvények, börtönreform, stb.) tevékenysége jelenti

³⁵² *Manchester Guardian*, 1903. július 28. 5.

³⁵³ NBP MS 951 c.24/4 Balkan Committee – Meeting of June 1908, Annual Meeting (1908. június 3.), jegyzőkönyv

³⁵⁴ Noel Buxton – Harold Buxton: *Travel and Politics in Armenia*. Smith Elder & Co, London 1914. 123.

a nemzetközi fellépést sürgető filantrópikus nyomásgyakorló-csoportok előképét. Grey kiemelte, hogy hasonló gondolatokat még külügyminisztersége idején is csupán az Egyesült Államokban fogalmaztak meg, és a kontinentális politikában nem értették az ilyen ügyekben megnyilvánuló brit szándékot.³⁵⁵

A közvélemény empátiájának felkeltésére irányuló politikai kultúra előretörése a 19. század folyamán azzal az eredménnyel járt, hogy a humanitárius és társadalmi célokat a liberális internacionalizmus külpolitikai programjával szerves együttműködésbe hozta, ami által retorikai szinten több egymással első látásra nem összefüggőnek tűnő társadalmi-politikai ügyet sikerült becsatornázniuk egy-egy nyomásgyakorló akció mögé az érintett szervezeteknek. A macedóniai lakosság helyzetének rabszolgasághoz történő hasonlítása, akik, mint tehetetlen alárendeltek várják külső (elsősorban a három nyugati és liberális nagyhatalom képében) felszabadítójukat nem csak Noel Buxton személyes dédapai örökségére rezonált, de egyúttal lehetőséget is adott arra, hogy a Balkán Bizottságon keresztül a humanitárius segélyakción keresztül a nő-kérdésben exponált személyeket is bevonják munkájukba.³⁵⁶

Azt a humanitárius, morális és vallási szempontokat érvényesítő külpolitikai gyakorlatot, ami a 19. században kezdett formát öltetni, napjainkban humanitárius intervenciónak nevezzük. Noha az eszmetörténeti gyökerei az „emberiség nevében” történő beavatkozásoknak messze visszanyúlnak a történelemben, nemzetközi jogi és társadalmi feltételei igazán csak a 18. század közepétől indultak fejlődésnek.³⁵⁷ Az utóbbi bő évtizedben a kérdést történeti perspektívából vizsgáló szakirodalom egyik meglepő eredménye, hogy a hosszú 19. századra vonatkozóan szinte kivétel nélkül az Oszmán Birodalom területén hajtottak végre emberiességi szempontokra támaszkodó katonai akciót az európai nagyhatalmak.³⁵⁸ A korszak nemzetközi joggal foglalkozó gondolkodói a beavatkozást abban az esetben tartották legitim eljárásnak, amennyiben az intervenció (1) olyan súlyos visszaéléseket és mézárásokat hárít el, amely „megdöbentti az emberi tudatot”, (2) nemzetközi legitimitással bír a nagyhatalmak kollektív fellépése révén, valamint (3) a beavatkozást önzetlen, humánus

³⁵⁵ Grey, 1925. vol. 1. 188–189.

³⁵⁶ Abigail Green: Humanitarianism in nineteenth-century Context: Religious, gendered, national. *The Historical Journal* vol. 57. no. 4. (2014) 1165.; Laura E. Nym Mayhall: The Rhetorics of Slavery and Citizenship: Suffragist Discourse and Canonical Texts in Britain, 1880–1914. *Gender & History* vol. 13. no. 3. (2001) 485., 488.

³⁵⁷ A fogalom eszmetörténeti gyökereiről lásd: Heraclides – Dialla, 2015. 11–100.

³⁵⁸ Lásd: Heraclides – Dialla, 2015.; Rodogno, 2011.; Mark Swater-Evenstein: *A History of Humanitarian Intervention*. Cambridge University Press, Cambridge 2021. 42–164.; Ennek ellenére Fabian Klose kutatásában arra hívta fel a figyelmet, hogy az Oszmán Birodalom keresztény alattvalóinak védelmében indított esetek kizárólagos vizsgálata helyett a humanitárius intervenció kezdeteit a brit abolitionista mozgalomban kell azonosítanunk. Fabian Klose: Enforcing abolition. The entanglement of civil society action, humanitarian norm-setting, and military intervention. In: Fabian Klose (ed.): *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practices from the Nineteenth Century to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge 2015. 93–94., 97.

szándékok vezérlik.³⁵⁹ Alkalmazható-e a fenti modell az 1903 és 1908 közötti macedóniai eseményekre? A kérdést a humanitárius intervencióval foglalkozó irodalom is feltette magának, hiszen a macedóniai nemzetközi fellépésre nemcsak, hogy *per definitionem* alkalmazhatónak tűnnek a beavatkozásra jellemző kritériumok, de ráadásul a gyakorlati megvalósulás a 20. század második felében intézményesülő nemzetközi konfliktuskezelő gyakorlatok előképeként is tekinthetők bizonyos szerzők szerint.

Nadine Akhund meglátása szerint a müncheni programmal a Monarchia és Oroszország bevonta a többi nagyhatalmat a kérdés rendezésébe, azaz a béketeremtési kísérlet kollektív alapokon nyugodott és határozott idejű mandátummal ruházta fel a programot végrehajtó tisztviselőket.³⁶⁰ Julian Brooks a vilájetekben nemzetközi tisztek vezetése mellett újraformált csendőralakulatok felállítását – némi túlzással – a 20. század békefenntartói szerepéhez hasonlította.³⁶¹ A humanitárius intervenció történetének jeles olasz kutatója Davide Rodogno azonban a macedóniai nagyhatalmi vállalkozást több szempontból sem tartja a 19. századi esetek sorába tartozónak. Érvelésében arra hívja fel a figyelmet, hogy a nagyhatalmak nem avatkoztak be katonailag ebben az esetben, ráadásul a koncert fellépése nem akadályozott meg már nagyobb megszárlásokat sem, arról nem is beszélve, hogy a nagyhatalmi reformáció szemei előtt tombolt a térségre igényt formálók közötti „makedón harc” az 1904 és 1908 közötti időszakban.³⁶² Ugyanakkor Rodogno és Mark Swatek-Evenstein is megjegyezte, hogy a koncepció korabeli kifejtője, a francia jogtudós Antoine Rougier (1877–1927) a nagyhatalmak macedóniai beavatkozását humanitárius intervenciónak tekintette.³⁶³

A Balkán Bizottság megoldási javaslatait és helyzetértékeléseit áttekintve erőteljesen látszik, hogy a szervezet politikáját kialakító személyek tudatosan kombinálták saját politikai-humanitárius célkitűzéseiket a korabeli nemzetközi jog adta lehetőségekkel. Ha a Bizottság fellépése felől tesszük fel a kérdést, akkor érdemes megfontolni, hogy a macedóniai esetet is belefoglaljuk a hosszú 19. századi precedensek közé, annak ellenére is, hogy definíció szerint lehet ezzel az eljárással szemben kifogást emelni. A Balkán Bizottság felhívása egyértelműen a további megszárlások és – a Bizottság olvasatában – az Oszmán Birodalom keresztényeinek

³⁵⁹ Heraclides – Dialla, 2015. 58.

³⁶⁰ Nadine Akhund: Stabilizing a Crisis and the Münchener Agreement of 1903: International efforts to bring Peace to Macedonia. *Hungarian Historical Review* vol. 3. no. 3. (2014) 592., 607.

³⁶¹ Julian Brooks: A 'Tranquilizing Influence?' British 'proto-peacekeeping' in Ottoman Macedonia 1904–1905. *Peace & Change* vol. 36. no. 2. (2011) 172–190.

³⁶² Davide Rodogno: The European Powers' Intervention in Macedonia 1903–1908: an instance of Humanitarian Intervention? In: Brendan Simms – D. J. B. Trim (eds.): *Humanitarian Intervention: a History*. Cambridge University Press, Cambridge 2011. 218–220. vö. Heraclides – Dialla, 2015. akik nem is tárgyalják összefoglalásukban a 20. század eleji macedóniai eseményeket.

³⁶³ Rodogno, 2011. 218.; Swatek–Evenstein, 2021. 148.; Lásd továbbá: Antoine Rougier: *La Théorie de l'intervention d'humanité*. A. Pedone, Paris 1910. 6.

szisztematikus elnyomásának megszüntetését célozta meg. A macedóniai helyzetet illetően Nagy-Britannia morális felelősségének hangsúlyozása mellett egyúttal azzal indokolták meg a brit vezető szerep szükségességét az ottani reformok végrehajtásában, hogy „nincsenek olyan közvetlen érdekei a rendezésben, mint Ausztriának és Oroszországnak.”³⁶⁴ A Bizottság érvelésében ráadásul olyan a mai kutatás alapján humanitárius intervenciónak tekintett eseteket hozott fel követendő mintaként, mint Libanon (1860–1861) és Kréta (1868, 1897) példája. Ahogy írták Libanonban Franciaország és Anglia fellépését követően egy külön szandzsákot hoztak létre, aminek az élére egy keresztény kormányzót neveztek ki, aki a területről toborzott rendőrség és katonai alakulatok fölött is rendelkezett: „1861 óta Libanonban a kereskedelem és a mezőgazdaság virágzik, a lakosság békében él, [sőt] a népesség száma megduplázódott.”³⁶⁵ Kréta kapcsán pedig megjegyezték, hogy György herceg (1869–1957) kormányzóvá kinevezése óta a szigeten az élet- és magántulajdon biztonsága jellemezte az új helyzetet.³⁶⁶

A Bizottság képviselői által megfogalmazott megoldási javaslatok előtt két általános cél lebegett. Egyrészt a legfontosabbnak azt tekintették, hogy a balkáni bonyodalmak ne eszkalálódhassanak egy európai konfliktussá. Ennek némileg alárendelve a csoport a macedóniai keresztény lakosság mindennapi életkörülményeit akarta elviselhetővé tenni, ami nem jelentette automatikusan a nemzeti önrendelkezés támogatását a térségben. Noel Buxton és társai – mint egy civilizációs missziót teljesítő birodalom alattvalói – elképzeléseiben jelentős szerepet játszott a stabilitás és a nyugati civilizáció (közrend, jogbiztonság stb.) értékeinek megvalósításának képességei. A Francis Seymour Stevenson és Buxton által jegyzett kis füzetecskében mindketten számításba vették, hogy a macedóniai állapotok egyik lehetséges megoldását a térség Ausztria–Magyarország általi olyan határozott idejű megszállása hozhatja el, amihez a többi nagyhatalom is jóváhagyását adja, és amely során a Monarchia – ahogy Stevenson írja – „jó lehetőséget kapna, hogy megmutassa azt az államférfiúi tehetségét, amely Kállay báró³⁶⁷ Bosznia és Hercegovinában lévő adminisztrációját jellemezte.”³⁶⁸ Buxton

³⁶⁴ *Macedonia 1903*, 1903. 7.

³⁶⁵ Uo.

³⁶⁶ Uo.

³⁶⁷ Kállay Béni (1839–1903) magyar liberális politikus, történétíró. 1882-től a Monarchia közös pénzügyminisztere, ami által egyúttal az 1878-ban okkupált Bosznia és Hercegovina kormányzója egészen haláláig. Kállay Bosznia-politikájáról lásd: Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus: egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15. évf. 1. sz. (2000) 220–248.; Rész Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. In: Uő.: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan, Budapest 2004. 243–253.; Csaplár-Degovics 2022. 49–201.

³⁶⁸ *The Macedonian Question*, 1902. 10–11.; Buxton is lehetségesnek tartotta Macedónia osztrák–magyar megszállását: „Ha a körülmények valaha lehetővé tennék Ausztria terjeszkedését, egyesek akár helyeselnék is azt, hiszen az osztrák uralom sikeres volt Boszniában, de legalábbis vallási tekintetben pártatlanságot mutat. (A Brit Biblia Társaság képviselői nagyobb vallási szabadságot tapasztaltak ott, mint magában Ausztriában.)” Uo. 44.

szerint Európa Marokkótól Turkesztánig magára vállalta „a fehér ember terhét”: „A fejetlenség egy civilizált ország [határai] mellett olyan kellemetlenség, ami [szükségszerűen] annexióhoz vezet. Ahogy Ausztria levonult Magyarországra, Horvátországba és Boszniába, úgy Oroszország természetesen haladt a Kaukázus és Kelet-Anatólia irányába. Az ezeken a vidékeken élő fajok, akik régen elveszítették a szabadságukat, nem panaszkodhatnak, hiszen egyetlen reményük abban áll, hogy egy barbár birodalomból egy jobba helyeződnek át.”³⁶⁹

1907-ben megjelent könyvében a Noel Buxton négy lehetséges forgatókönyvet vázolt fel a macedóniai kérdés megoldására: a terület megszállása egy nagyhatalom által, közös nagyhatalmi ellenőrzés, önkormányzat vagy annexió a balkáni államok által.³⁷⁰ Mindezen lehetőségek közül az európai béke szempontjából a legjobb megoldásnak Buxton az európai koncert általi ellenőrzést tartotta, hiszen nem csak, hogy a már készen álló reformgépezetnek adhatna ily módon igazi végrehajtó hatalmat, de ezáltal elodázható a Macedónia végső sorsáról szóló kérdés megválaszolása is.³⁷¹

A Balkán Bizottság macedóniai humanitárius misszióját vezető Henry Noel Brailsford egy kisebb „alkotmány” formájában fogalmazta meg elképzeléseit 1906-os munkájában. Véleménye szerint a kérdés megoldásának kidolgozásakor három alapkövetelménynek kell megfelelnie: egyrészt el kell kerülnie a háborút, másrészt a javaslatnak meg kell győznie a Macedóniában tevékenykedő forradalmi csoportokat, hogy hagyjanak fel tevékenységükkel. Brailsford elvetette a terület felosztásának lehetőségét, ahogy a „krétai típusú nacionalista autonómia” lehetőségét is, mivel ezeket az egyes nemzetiségek egymás ellenében valósították volna meg, nem beszélve a területen élő muszlimok fokozatos eltávolításáról.³⁷² A gyakorlati megvalósítás szempontjából a radikális újságíró alapvetően fontosnak tartotta, hogy miközben a szultán és a szultáni palota befolyását és hatalmát kiszorítják az új macedóniai adminisztrációból, olyan megoldást találjanak, amely tekintettel van a szultán névleges hatalmára és a muszlim népesség érzelmeire, amelyek így talán esély adhatnak egy új politikai berendezkedésnek. A mürzstegi program duális mandátuma helyett Brailsford a macedóniai kormányzatot az öt nagyhatalom képviselőiből álló ún. Delegátusok Tanácsára bízna, akik a vilajetekben állítanák fel a székhelyüket. A Tanács nagyfokú önállósággal bírna és függetlenül működne a nagyhatalmak konstantinápolyi diplomáciai képviselőitől. Összességében egy „alkotmányos állam kormányának” jogosítványaival kellene rendelkeznie a hatékony

³⁶⁹ Buxton – Buxton, 1914. 133.

³⁷⁰ Buxton, 1907. 102.

³⁷¹ Uo. 103.

³⁷² Brailsford, 1906. 321–322.

kormányzás érdekében.³⁷³ A mürzstegi szisztémával szemben az egyes nagyhatalmakat nem területi alapon bíznák meg a reformok végrehajtásával, mert Brailsford szerint ezzel csak a saját befolyási övezeteiket igyekeznének kiterjeszteni és megerősíteni. Ezzel szemben az egyes nagyhatalmak az adminisztráció egyes részlegeiért felelnének a séma szerint:

Ausztria, amely kiváló gazdasági munkát végzett Boszniában és Hercegovinában gondjaiba vehetné a közmunkákat és mezőgazdaság [m megszervezését]. Oroszország, mint ortodox hatalom különösen alkalmas lenne az oktatás és az egyházak irányítására. Franciaország, ami már így is érdekelt az Ottomán Bankban vezethetné a pénzügyeket. Olaszország, mint az a nagyhatalom, amely újjászervezte a krétai csendőrséget, a közbiztonságért felelhetne. Anglia hasznosítva egyiptomi tapasztalatait ellenőrizhetné a bíróságokat és a helyi közigazgatást.³⁷⁴

Meglepő módon Brailsford javaslata a Balkán Bizottság többi sémájával szemben az egyesített vilajetek élére török vagy muszlim vallású főkormányzót javasol, akit vagy a Nemzetközi Tanács jelöl és nevez ki, vagy az oszmán szuverenitás látszólagos tiszteletbentartása érdekében a szultán jelöltjei közül választja ki a Tanács. A kormányzó megbízatása határozott időre szólna, ami tetszőleges alkalommal meghosszabítható, és amelynek lejártával nyugdíjat biztosítanak a résztvevő nagyhatalmak, ezzel is biztosítva a jelölt egzisztenciális függetlenségét a Portától.³⁷⁵ Brailsford szerint

„egy meglehetősen intelligens és toleráns török, akit a [fentebbi] elvek szerint választottak meg értelmesen és méltósággal kormányozna. A szó valódi értelmében nem lenne török hivatalnok, még kevésbé a *Yildiz* [II. Abdulhamid szultán rezidenciája] palota megbízottja. Tudatában lévén, hogy a szultán nem mozdíthatja el és a jövője biztosítva van, meglenne minden motivációja, hogy jól szolgálja Macedóniát. Ugyanakkor a feladatai nem lennének túl nagyok, hisz az adminisztráció valódi tennivalóit az európaiaknak kell elvégeznie.”³⁷⁶

³⁷³ Brailsford, 1906. 322.

³⁷⁴ Uo. 325.

³⁷⁵ Uo. 322.

³⁷⁶ Brailsford, 1906. 323.

Elképzelései a műrzstegi programmal közös pontot képez, mint például a helyi keresztényekből és muszlimokból toborzott új csendőrség felállítása, amelynek élén európai tisztek vezényelnek. Az osztrák-magyar–orosz reformtervezet harmadik pontjában előírányzott az etnikai és vallási határoknak jobban megfelelő közigazgatási egységek kialakítása közvetetten Brailsford javaslatában is megjelent, amikor azt javasolta, hogy az ún. Föld Bizottságnak (*Land Commission*) elő kell segítenie „a fajok jelenlegi keveredésének megoldását”.³⁷⁷ Véleménye szerint a terület népessége három nagyobb homogén egységbe (Macedónia, Albánia és Trákia) fog rendeződni az irányított lakosságcserek és az önkéntes migráció jóvoltából, amit bizonyos esetekben területi változásoknak is követni kell, mint például a drinápolyi vilajet bolgár körzeteinek Macedóniához, valamint a monasztiri szandzsák albán részeinek Albániához csatolása, az etnikai homogenizáció érdekében.³⁷⁸

Összességében Buxton és Brailsford terve is azon a feltételezésen alapult, hogy a térségben a rendet és a békét csak az európai nagyhatalmak együttműködése révén lehet megvalósítani. Ami különösen érdekes, hogy a helyi lakosság önrendelkezését (önkormányzatát) vagy elvetették, vagy pedig egy pontosan körül nem írt „edukációs periódus” után tartották csak megvalósíthatónak, mert az öt évszázados „barbár” uralom annyira eltorzította a helyiek jellemét, hogy csak európai felügyelet mellett válhatnak civilizált közösségekké.³⁷⁹ A közös európai fellépést mindketten civilizációs okokra hivatkozva sürgették, mert elfogadhatatlannak tartották, hogy a nyugati civilizáció perifériáján, sőt földrajzilag Európában, keresztények élnek egy „ázsiai zsarnokság” uralma alatt. Buxton megjegyezte, hogy noha a Belga-Kongó területén elkövetett irtózatossá tettek sajnálatra méltóak, mert azokat európaiak hajtották végre, de „a törökországiak minden túlzás nélkül a legnagyobb atrocitások a föld felszínén, mert az áldozatok maguk is civilizált lények.”³⁸⁰ Brailsford a „pozitív békéről” szóló gondolatai során kifejtette, hogy

„a koncepció, amely minden civilizált demokrácia érdeklődését felkelti, az együttműködés eszméje. Ez arra törekszik, hogy fokozatosan felszámolja az önzést és a militarizmust. Európát [pedig] a nemzetek társulásának tekinti, amelyet olyan célok mozgatnak, amiket egy humánus és felvilágosult egyén

³⁷⁷ Uo. 329.

³⁷⁸ Uo. 330–331.

³⁷⁹ Buxton szerint Albániában erőskezű osztrák–magyar vagy olasz kormányzásra lenne szükség egy pontosabban meg nem határozott időtartamú átmeneti időszakban. *The Macedonian Question*, 1902. 43.; Brailsford pedig arról ír, hogy „még túl korai eldönteni, hogy az albánok képesek-e saját maguk kormányzására.” Brailsford, 1906. 331., 335.

³⁸⁰ Buxton, 1907. 130.

nem szégyelhet elismerni. Egy ilyen eszme számára egy orientális zsarnokság létezése az európai kultúra és kereskedelem főútvonalain [ennek a koncepciónak a] legkegyetlenebb tagadásának minősül.”³⁸¹

2.6. KONKLÚZIÓ

A Balkán Bizottság 1903-as megalapításától kezdve az aktívabb brit politikai szerepvállalást szorgalmazta a Balkán-félszigeten. Az Illés-napi felkelés nyomán meglépett nagyhatalmi reformakció nyilvános kritizálásával a brit közvélemény homlokterében tartotta a macedóniai kérdést és tágabban a Balkán ügyeit, ami valószínűleg sokkal szűkebb társadalmi kört ért volna el a szerteágazó tevékenységük nélkül. A Bizottság abban az értelemben belpolitikai szereplőnek is tekinthető, hogy a liberálisok kormányra kerülése előtti időszakban szervezeti keretet tudott adni a William Ewart Gladstone által lefektetett hagyományok felélesztésének, ami egyes szerzők szerint hozzájárult a Liberális Párt földcsuszamlás szerű választási győzelméhez az 1905-ös országgyűlési választásokon.³⁸² A Balkán Bizottság tevékenysége és politikai szövetségesei révén Macedónia ügye megjelent a választási kampányban is, amelyben közvetlenül a tory kormányzat alkalmatlanságának és embertelenségének állították be a vilajetekben zajló erőszakot.³⁸³

A Balkán Bizottság által közreadott javaslatok noha egyedül talán Sir Edward Grey 1908 márciusi programjavaslatában álltak a legközelebb a megvalósításhoz, Macedóniában sosem kerültek át a gyakorlatba. Ugyanakkor a Bizottság az 1903 és 1908 közötti tevékenysége jól megvilágítja a szoros kapcsolatot a brit liberalizmus, a nemzetközi jog és a kolonializmus összefüggései között. A macedóniai vilajetek nemzetközi kormányzására vonatkozó javaslataik egyszerre jelentik egy innovatív, az első világháború véráztatta éveiben artikulálódó nemzetközi szervezet (a Népszövetség) létrehozását sürgető első lépéseket, miközben az európai nagyhatalmi politikában már hosszú ideje ismert nem-szuverén politikai entitások gyakorlatias megoldását kínálják.³⁸⁴ A humanitárius intervenciókról szóló szakirodalomnak a Balkán Bizottság tevékenysége és a macedóniai reformakció olyanképpen is tanulságul szolgálhat, hogy arra hívja fel a figyelmet, hogy érdemes tágabb értelmezési tartományban

³⁸¹ Brailsford, 1906. 335.

³⁸² Perkins, 2014. 104.

³⁸³ NBP MS 951 c.27/7 Balkans – Misc., Macedonia: What the Tories have done for that unhappy country, röpirat, 1905.

³⁸⁴ Ezekről lásd: Peter Haldén: A non-sovereign Modernity: Attempts to Engineer Stability in the Balkans 1820–90. *Review of International Studies* vol. 39. no.2. (2013) 337–359.

megvizsgálni a fogalom alá besorolt eseményeket. A Bizottság által precedensnek tekintett nagyhatalmi beavatkozások (amiket a modern szakirodalom egytől egyik humanitárius intervenciónak tekint) olyan területeken zajlottak le, ahol a nagyhatalmi érdekek ütközése miatt nem lehetett egyértelműen és nagyobb konfliktus elkerülésével befolyási övezeteiket lehatárolni. Vagyis, a közös ellenőrzés alatt tartott területek egyszerre szolgálták a nagyhatalmi rendszer stabilitását, miközben korlátozottan lehetőséget adtak arra, hogy a koncert tagjai kollektíven elismerjék egy-egy hatalom főségét bizonyos területeken anélkül, hogy komolyabb presztízsveszteséget szenvedtek volna el. Libanon (francia), Kréta (olasz), Kelet-Rumélia (brit) és az örmény tartományok (orosz) példáját ezen megfontolások prizmáján keresztül is érdemes megvizsgálni a macedóniai reformprogram (osztrák-magyar és orosz) esetével.

3. FEJEZET: A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS AZ IFJÚTÖRÖKÖK*

A macedóniai reformprogram végrehajtását kísérő állandó nehézségek, valamint a szóban forgó vilajetek területén állandósuló „makedón harc” a nemzetközi közvélemény előtt azt a benyomást keltette, hogy a terület pacifikálását lehetetlennek látszik megvalósítani a Müzstegben kialakított szisztéma keretei között. A Balkán Bizottság nem meglepő módon a korábbi években hangoztatott véleményét tartotta továbbra is érvényesnek, azaz az Európában fekvő oszmán területek kivonását a szultán és a Porta közvetlen irányítása alól. Ebben a tekintetben az 1908. esztendő nem sok változást hozott a macedóniai állapotokról szóló tudósításokban. Az elmúlt években dúló erőszak mérlegét megvonva a *Daily Mail* hasábjain az orosz–osztrák–magyar reformtervezet csődjét azzal illusztrálták, hogy az alig másfél milliós lakosságú területen négy év alatt mintegy tízezer gyilkosság történt.³⁸⁵ Az külön figyelmet érdemel, hogy a cikk írója, noha nem vitatja a keresztény gerillacsapatok és a szomszédos balkáni államok felelősségét a térségben uralkodó viszonyok miatt, mégis kiemeli, hogy „végtére is a törökök az uralkodó faj. Ha nem tudják fenntartani a békét, mi szerepük van az európai ökonómiában?”³⁸⁶

* A fejezet megírásakor sokat merítettem Balatoni Balázs: Eufória és kiábrándulás: brit nézőpontok az 1908-as ifjútörök forradalom utáni Oszmán Birodalomban (1908–1910). In: Bessenyei Vanda – Dávid Benjámín – Kiss Gábor Ferenc – Lengyel Ádám – Szabó-Gajmer Bernadett (szerk.): „*Sapere aude*”. *A Szegedi Történezhallgatók Egyesületének Harmadik Konferenciája tanulmánykötete*. Belvedere Meridionale, Szeged 2023. 11–27. című tanulmányomból.

³⁸⁵ *Daily Mail*, 1908. január 28. 6.

³⁸⁶ Uo.

A macedóniai reformok előrehaladását a „makedón harc” és a reformgépezet belső elégtelenségei mellett a nagyhatalmi politikában bekövetkező változások is gátolták. Az 1897 óta a Balkánon fenntartott osztrák-magyar–oroszc „entente” 1908 elején úgy tűnt, hogy végleg a végéhez érkezett. Az 1904–1905-ös háborúban a Japántól vereséget szenvedett cári Oroszország komoly pozícióvesztést szenvedett a térségben. Meggyengülését kihasználva a szultáni kormányzat is igyekezett még jobban elnyújtani a reformok gyakorlatba való átültetését.³⁸⁷ A Monarchia külpolitikájának vezetését 1906 végén Gołuchowskitól Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912) vette át, akinek energikus, az osztrák-magyar–oroszc együttműködésen alapuló külpolitikai elképzelései voltak a Balkánt illetően. Azonban a 20. század első évtizede a nagyhatalmak közötti kapcsolatok újrakonfigurálódását hozta magával, amelynek központi elemét a gyarmati kérdés jelentette. Az 1904-es angol–francia „szívélyes egyezséget” követően 1907-ben brit–oroszc viszonylatban is sikerült megegyezésre jutni. Ezek az elsősorban az érintett nagyhatalmak közötti gyarmati ellentéteket elsimító megállapodások viszont fokozatosan a világpolitikában egyre nagyobb ambíciókkal fellépő Németország kordában tartására is irányultak. Ennek egyik hozadéka az lett, hogy Oroszország a (közel-)keleti kérdésben is egyre inkább a britekre kezdett támaszkodni hagyományos dinasztikus partnere, a Monarchia helyett.³⁸⁸

A szakirodalomban szinte konszenzus uralkodik a tekintetben, hogy a Monarchia külügyminisztere által bejelentett Szandzsák-vasút terv „verte be az utolsó előtti szöveget” az osztrák-magyar–oroszc együttműködés koporsójába, illetve, ami ebből következőleg végleg megpecsételte a macedóniai reformok sorsát.³⁸⁹ A 19. század második fele óta tervezgetett vasútvonal megépítésének terve a századfordulótól ismét felmerült osztrák–magyar körökben bizonyos gazdasági és stratégiai megfontolások következtében. Az érdekszféra-politikát folytató és saját elképzeléseit az orosz fél nélkül is keresztül vinni akaró Aehrenthal törekvéseinek köszönhetően 1908. január 31-én szultáni rendeletben nyilvánították az osztrák tulajdonban álló Keleti Vasút Társaság jogát a boszniai Uvác és a koszovói Mitrovica közötti vonal megépítéséhez szükséges felmérések elvégzéséhez.³⁹⁰ A nemzetközi felháborodást kiváltó bejelentést Nagy-Britanniában is hasonlóan értékelték, noha önmagában a félszigeten

³⁸⁷ Demeter, 2007. 39.

³⁸⁸ Diószegi István: *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1987. 114.

³⁸⁹ A piarista történetíró Balanyi György (1886–1963) a szandzsáki vasút-koncesszió kapcsán kialakult nemzetközi felháborodásról a Balkán Bizottságról is írt: „A Buxton-testvérek vezetése alatt álló londoni Balkánkomité [sic!] szintén nem ismert mértéket haragjában. Utoljára annyira ment izgatásaiban, hogy Fitzmaurice államtitkár, sőt maga Grey kénytelenek voltak mérséklekre inteni.” Érdekes, hogy Balanyi munkája más részén egyáltalán nem említi a Buxtonokat vagy a Bizottságot. Balanyi, 1920. 226–227.

³⁹⁰ Arthur J. May: The Novibazar Railway Project. *The Journal of Modern History* vol. 10. no. 4. (1938) 510.

építendő vasútvonalakkal szemben többnyire nem emeltek kifogást, mert azokat a terület nyugalmának biztosításának és a nyugati civilizáció elterjedésének eszközeként értékelték.³⁹¹ A Balkán Bizottság egyetlen igazi kifogása a Szandzsák-vasút, illetve a rá adott orosz reakció nyomán felmerülő a Dunát az Adriai-tengerrel összekötő vonallal szemben, hogy meglátásuk szerint az építéssel és az üzemeltetéssel járó költségeket a Porta a macedóniai keresztény parasztságra fogja átkerülni.³⁹² A koncesszió politikai következményeképpen viszont többen arra a következtetésre jutottak, hogy az osztrák-magyar–orosz antant felbomlásával elérkezett az idő arra, hogy Nagy-Britannia a macedóniai reformkezdeményezés élére álljon és nyomást gyakoroljon a Portára.³⁹³ A parlamenti vitában maga Sir Edward Grey külügyminiszter is megvédte az utóbbi évek macedóniai politikáját, amiben egyúttal rámutatott arra, hogy „a probléma, amit meg kell oldani, nem a felszabadítás, hanem a kifejezetten bonyolult helyzetben a jó kormányzat biztosításának a kérdése. Macedóniának nem egy olyan keretet kell adni, ami, ha szabad lenne, kormányozhatja és fejlesztheti önmagát. Olyan rendszert kell kialakítani, amelyben a népesség különböző csoportjait meg lehet óvni egymástól.”³⁹⁴ A vita későbbi szakaszában egyúttal felvázolta, hogy milyen lépésekre lenne szükség a macedóniai patts helyzet kimoszítására. A bandák felszámolása érdekében a reguláris oszmán hadsereg helyett a csendőrség létszámának megemelésével létrehozott csapatokról (*mobile-force*) szóló javaslatán túl, Grey szilárdan kiállt a reform hatálya alá tartozó vilajetek élére kinevezendő főkormányzó kinevezése mellett, akit az európai koncert jóváhagyásával választanak ki meghatározott időtartamra.³⁹⁵ Valamint a macedóniai büdzsének jelentős terhet jelentő hadsereg létszámának csökkentését tartotta a hatékony adminisztráció kiépítése további feltételének. Ez utóbbit azzal tartotta fontosnak kiegészíteni, hogy a vélhető oszmán tiltakozás miatt a nagyhatalmaknak garantálnia kellene a szóban forgó vilajetek területi integritását és külső biztonságát, hogy a szultán hozzájáruljon egy ilyen javaslathoz.³⁹⁶

³⁹¹ Az inkább konzervatívabb beállítottságú *Morning Post* kifejezetten üdvözlendőnek tartotta az osztrák-magyar vasút építési terveket, mert így egyfelől Görögországot összekötik az európai vasúti hálózattal, valamint a kis-ázsiai német példát analógiaként állítva, amellel érvelt, hogy a helyi lakosság javára fog válni a beruházás. *Morning Post* 1908. január 28. 6.; A Balkán Bizottsághoz közelebb álló lapok is hasonló álláspontot fogalmaztak meg, miszerint a vasút a béke és a civilizáció elterjesztőjeként csak javíthat a térség állapotán. *Daily Telegraph* 1908. február 13. 12.; A Bizottság titkára William A. Moore pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a Monarchia csak a felmérések megkezdésére kapott engedélyt, nem pedig a vasútvonal megépítésére. *Westminster Gazette* 1908. február 20. 3.

³⁹² *Westminster Gazette* 1908. február 20. 3.

³⁹³ G. A. Hardy képviselő felszólalása a Képviselőházban, PD–HC 1908. február 25. c.1665.

³⁹⁴ Sir Edward Grey felszólalása a Képviselőházban. PD–HC 1908. február 25. c.1698

³⁹⁵ Uo. cc.1705–1706.

³⁹⁶ Uo. c.1706; Az oroszok nem igazán lelkesedtek Grey kezdeményezésért. Sir Arthur Nicolson szentpétervári brit nagykövét arról tájékoztatta főnökét, hogy Izvolszkij egyáltalán nem helyesli a három vilajet egyesítésével is járó főkormányzó kinevezését. A vilajetek integritásáról és a külső támadástól való biztosításról szóló garanciajavaslatot is ellenezte az orosz külügyminiszter. *BD* vol.V. no. 189. Sir Arthur Nicolson távirata Sir

A Balkán Bizottság nevében Noel Buxton és William A. Moore a sajtóban jelentették be, hogy támogatásukról biztosítják a külügyminiszter javaslatát, amit ugyan a minimum programnak tekintettek.³⁹⁷ A Bizottsághoz szorosan kötődő *Daily News* hasábjain Grey beszédének másnapján elismeréssel szóltak a külügyminiszter és helyettese parlamenti felszólalásairól, valamint kifejtették nézetüket a főkormányzó személye és a nagyhatalmi együttműködéssel kapcsolatban. Némileg meglepően a cikk szerzője egy az európai tartományokból származó muszlimot tartott volna a legalkalmasabbnak a főkormányzói poszt betöltésére, annak ellenére, hogy a Bizottság írásaiban konzekvensen – kivéve Henry Brailsfordot – egy „európai” jelölről érkeztek korábban. A nagyhatalmi együttműködés kapcsán pedig két tényezőre hívta fel a figyelmet: egyrészt a kedvező orosz közvéleményre, amely magával vonja Franciaország támogatását is. Másrészt pedig a korábbi reformtörekvések kerékkötőjének tartott Németország meggyőzését tartotta fontosnak. Ebben a kérdésben osztotta a Bizottság tagjának, a később nemzetközi szinten nevéssé vált történész George Peabody Gooch (1873–1968) álláspontját, miszerint Németországot a bagdadi vasút kérdésében adott engedménnyel kell rávenni arra, hogy támogassa, de legalább ne akadályozza, a macedóniai reformok megvalósítását.³⁹⁸

Grey kezdeményezése a macedóniai kérdésben egyaránt szolgált belpolitikai és külpolitikai célkitűzéseket. Ahogy arra az előző fejezetben utaltam, a többnyire Grey saját pártjának soraiban ülő azon liberálisok, akik rendszeresen támadták macedóniai politikája miatt, most látszólag elégtételt kaptak, és sietve a brit külügyminiszter támogatására szólítottak fel. A Balkán Bizottság éves gyűlésén több felszólaló is megleléssel konstataálta a hivatalos brit politikában beállt fordulatot, amely nagyban rezonált a megelőző években szorgalmazott javaslataikkal. Ahogy azt Sir Edwin Pears kiemelte Grey politikáját laudálva, „természetesen sokkal kevesebb érdekük van [a briteknek Macedóniában – BB], mint akár Ausztriának, Oroszországnak vagy Németországnak. Azonban annak az országnak a kormánya, amely hozzájárult Görögország emancipációjához és örömmel volt tanúja Itália egyesítésének, és amely elragadtatással [figyelte] a Bulgária által elért haladást [...], valószínűtlen, hogy

Edward Greynek, 1908. március 4. 233.; Grey javaslatáról és annak hatásáról lásd: Alekszandar Rasztović: Reformski paket Edwarda Greja sa Makedoniju 1908. godine. *Istorijski Časopis* LVIII. 2009. 261–274.; Angyal Dávid a boszniai válságról írt munkájában amellet érvelt, hogy Grey akciója mögött elsősorban gazdasági megfontolások álltak, vagyis nem akarták, hogy a Balkánon a Monarchia kereskedelmi vetélytársként tovább erősödjön, valamint Szaloniki kikötőjének ellenőrzését sem akarták feladni, ahova a Balkánra érkező brit export döntő része érkezett. Angyal Dávid: A boszniai válság története (1908, 1909). In: Uő.: *Történeti Tanulmányok*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1937. 441–442.

³⁹⁷ *Daily News*, 1908. március 5. 8.

³⁹⁸ *Daily News*, 1908. február 26. 6.; F. R. Bridge: Relations with Austria–Hungary and the Balkan States, 1905–1908. In: F. H. Hinsley (ed.): *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge University Press, Cambridge–London 1977. 173.

hidegvérű és embertelen politikát kövessen. Ennélfogva Sir Edward Greynek fontolóra kellett vennie mi [a helyzetre adandó legjobb] ellenszer, és mit kell tenni ahhoz, hogy a reformok hatékonyak legyenek Macedóniában.”³⁹⁹ Az európai koncert élén a reformok megvalósításában vezető szerepet játszó Nagy-Britannia központi helyet kapott a Balkán Bizottság gondolkodásában már 1903-ban is. Ennek értelmében a gyűlésen elnöklő Arthur Winnington-Ingram londoni püspök is azt hangsúlyozta, hogy a szervezet feladata, hogy „megadjon minden támogatást, amit csak tud [...] és segítse azt a bátor fellépést, amibe [Grey] belekezdett.” Valamint kifejezte azon reményét, hogy a gyűlésen elhangzó beszédek mindegyike a külügyminiszter pozícióját erősítik majd.⁴⁰⁰ Összességében a Bizottság még soha nem bizakodott ennyire a reformok jövőjét illetően.⁴⁰¹

A brit lépés külpolitikai dimenzióját az 1907-es angol–orosz együttműködés megerősítésére, illetve az osztrák–magyar–orosz kapcsolatok további elhidegülésére tett kísérletek adják.⁴⁰² Az öt évre tervezett mürzstegi program lejáratának idejére a Monarchia és Oroszország együttműködési hajlandósága szignifikánsan megromlott, amire az orosz külügyminiszter utalásokat is tett a szentpétervári brit megbízott előtt.⁴⁰³ Grey Macedóniára vonatkozó kezdeményezését a kezdeti orosz ellenkezés után az elfogadás követte, ami újabb ponton készítette együttműködésre a két nagyhatalmat.⁴⁰⁴ A két fél közötti kapcsolatok szorosabbra fűzésének szándékát jelezte a két ország uralkodóinak, VII. Edward és II. Miklós júniusi revali (ma Tallinn) találkozója, ahol a háttértárgyalásokon a *Foreign Office*

³⁹⁹ NBP MS 951 c.24/4 'Balkan Committee–Meeting of June 1908', az 1908. évi éves gyűlés jegyzőkönyve 7–8.

⁴⁰⁰ Uo. 6.

⁴⁰¹ *Morning Post*, 1908. június 4. 4.

⁴⁰² Andreas Rose: *Between Empire and Continent. British Foreign Policy before the First World War*. Berghahn, New York–Oxford 2019. 373–374.

⁴⁰³ *BD* vol.5. No.188 Sir Arthur Nicolson távirata Sir Edward Greynek, 1908. február 18. 232.

⁴⁰⁴ A brit külpolitika és társadalom hagyományos orosz-ellenes álláspontja a 20. század fordulóján alapvetően nem sokat változott a felszínen. Ugyanakkor a brit külpolitikai struktúrákat vizsgáló történészek meggyőzően bizonyították, hogy a *Foreign Office* állandó tisztviselői – pl. Charles Hardinge, Arthur Nicolson, Francis Bertie, William Tyrell és Louis Mallet – mániákusan rettegetek egy Nagy-Britanniát bekerítő szövetségi konstelláció létrejöttétől, aminek a legveszélyesebb elemének a vilmosi Németországot tartották. Ennek elkerülésére szorgalmazták az Oroszországgal való együttműködést, aminek a kereteit ráadásul a britek viszonylag a maguk szája íze szerint alakíthatták, hiszen a cári rezsim még éppen csak kezdett magához térni a Japántól elszenvedett vereségből, másrészt a Monarchiával való balkáni együttműködés becsődölése pedig éppen jól jött ahhoz, hogy tovább mélyítsék a britek és oroszok közötti kapcsolatokat a macedóniai reformokon keresztül. Grey és az alatta dolgozó külügyi tisztviselők egy Nagy-Britanniát elszigetelő újfajta „három császár szövetsége” legjobb ellenszerének azt tekintették, ha a térségben együttműködnek Oroszországgal. Ráadásul Grey távlati céljaiban Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia hármasa lett volna a meghatározó tényező a Közel-Keleten. Rose, 2019. 376.; Zara S. Steiner: *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914*. Cambridge University Press, Cambridge 1969. 66., 124.; T. G. Otte: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge University Press, Cambridge 2011. 305.; T. G. Otte: *Statesman of Europe. A Life of Sir Edward Grey*. Penguin Books, London 2020.; Christopher Clark: *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. Penguin Books, London 2013. 202.

képviselétében Charles Hardinge tárgyalt Izvolszkijjal a közel-keleti és balkáni brit–orosz politika összehangolásának lehetőségeiről, aminek elsősorban német-ellenes éle volt.⁴⁰⁵

Alig pár héttel a találkozót követően, 1908 júniusában merényletet kíséreltek meg a szaloniki helyőrség parancsnoka, Nazim bej ellen, aki könnyebb sebesüléssel a fővárosba tudott menekülni. II. Abdulhamid szultán utasítására a helyőrségben lefolytatott vizsgálat azonban nem csupán az oszmán III. hadseregben szolgáló tisztek elégedetlenségének nagy fokát állapította meg, de rávilágított egy a szultán ellen összeesküvő hálózat kiterjedt voltára is. A vizsgálat lépéskényszerbe hozta a mozgalomban részt vállaló oszmán katonatiszteket, amivel ténylegesen megindult a szultán elleni lázadás, amit eredetileg a *padisah* születésnapja (szeptember 27.) körüli dátumra időzítettek.⁴⁰⁶ A hadsereg katonatisztjei, az albán származású Ahmed Niyazi és a török Enver bej a macedóniai hegyek közé menekültek és az 1876-ban felfüggesztett oszmán alkotmány helyreállítása érdekében csatlakozásra szólították fel a vidék lakosságát.⁴⁰⁷ Kitört az ifjútörök forradalom.

Az alkotmányos és liberális Oszmán Birodalom ígérete új helyzetet teremtett a brit közvéleményben, de meglepte a politikai és diplomáciai köröket is. A fejezet célja a Balkán Bizottság és az ifjútörök mozgalom között létrejött kapcsolatok bemutatása, amely rendre háttérbe szorul a brit csoportról szóló egyébként is csekély szakirodalomban, ahogy arra a dolgozat historiográfiai részében rámutattam. A fejezetben megvizsgálom, hogy az ifjútörökök által elért politikai változás milyen reakciókat váltottak ki a kortárs brit szemlélőkben. Több tényezőnek köszönhetően Nagy-Britannia Oszmán Birodalombeli pozíciója 1878-at követően jelentősen meggyengült. Ennek egyik nem elhanyagolható oka Abdulhamid uralmának a Gladstone-i tradíciókon alapuló liberális reprezentációja és kritikája volt, amely a szultáni rezsimit a birodalom keresztény alattvalóit brutális és kegyetlen eszközökkel elnyomó rendszernek festette le, amely elkerülhetetlenül bukásra van ítélve. Az 1876-os bolgár agitáció után az 1890-es években az örmény-kérdés szegezte a brit liberális érdeklődést a térségre, majd a századfordulót követően a Bizottság folytatta és vette át a szultáni rezsím kritizálásának szerepét. Másrészt a hivatalos brit politika is átalakulóban volt Disraeli 1878-as álláspontjához képest. Ciprus szigetének átadása 1878-ban, és Egyiptom 1882-es megszállása tartós tüskévé vált a brit–oszmán kapcsolatokban. Ezenfelül a századforduló felé a brit stratégiai

⁴⁰⁵ A tárgyalásokról Hardinge memorandumának részleteit közli: *BD* vol.5. no 195., valamint lásd: Rose, 2019. 377–381. és M. B. Cooper: British Policy in the Balkans, 1908–9. *The Historical Journal* vol. 7. no. 2. (1964) 260., 262.

⁴⁰⁶ Mithat Aydın: II. Meşrutiyet'in ilanı ve İngiltere. *Belge* 1. (2011) 17. vö. *BD* vol.5. 'Extract from Annual Report for Turkey for the year 1908' 249.; Ahsene Gül Tokay: Macedonian Reforms and Muslim Opposition in the Hamidian era: 1878–1908. *Islam and Muslim–Christian Relations* vol. 14. no. 1. (2003) 62.

⁴⁰⁷ Charles Roden Buxton: *Turkey in Revolution*. T. Fisher Unwin, London 1909. 56–57.

gondolkodásban a Konstantinápoly fennhatósága alá tartozó szorosok szerepe egyre jelentéktelenebbé vált a Brit Birodalom védelme szempontjából.⁴⁰⁸ Az 1890-es évek legvégén még olyan konzervatívnak számító politikusok, mint az idős Lord Salisbury is arról beszélt, hogy „rossz lóra tettek” Berlinben, amikor az oszmánok támogatása mellett és a San Stefano-i Bulgária ellenében foglaltak állást.⁴⁰⁹ Mindezeket összevetve a brit–orosz kapcsolatokban bekövetkező változásokkal Joseph Heller nagyon találóan összegezte az ifjútörök forradalom előtti brit–oszmán kapcsolatokat: egyszerűen túl könnyű volt egy oszmán-ellenes politikát folytatni.⁴¹⁰ Mindezek fényében nem meglepő, hogy a korábbi „protektor” szerepét ebben az időszakban fokozatosan Németország vette át Konstantinápolyban.

Az ifjútörök forradalom kitörését követő kezdeti óvatos brit álláspont fokozatosan átfordult egy szimpátiateljes mérlegelésbe. Annak ellenére, hogy a brit külügyminisztériumban tartottak attól, hogy a forradalom újranyithat olyan kérdéseket, ahol brit érdekek súlyosan sértették az oszmán állam szuverenitását, a liberális és alkotmányos politikai átalakulásban lehetőséget láttak korábbi befolyásuk visszaszerzésére is. A Balkán Bizottság is, némileg ugyan eltérő megfontolásból, arra az álláspontra helyezkedett, hogy az új rezsim támogatása és Nagy-Britannia felé orientálása révén biztosíthatja a birodalom keresztény alattvalóinak a helyzetének a javulását és a macedóniai térség pacifikálását.

Ezzel összefüggésben megvizsgálom azt is, hogy a Balkán Bizottság milyen módon egyeztette saját politikai-humanitárius céljait a brit birodalmi érdekekkel. Az elemzésemben a kezdeti percepciók és a kapcsolatlétesítés után rátérek a két fél közötti viszony megromlásának okaira, amelyben az ifjútörökök hatalomgyakorlási módszerei mellett a forradalom révén teret kapó albán-kérdés játszott kiemelt szerepet.

3.1. „BÁMULATOS ÁTALAKULÁSOK”. AZ IFJÚTÖRÖK FORRADALOM BRIT FOGADTATÁSA

Az 1908. júliusi események teljesen váratlanul érték a brit szemlélőket. Közvetlenül a forradalom után a konstantinápolyi brit nagykövetség sem nagyon tudta információval ellátni a londoni *Foreign Office*-t. Némileg ebben közrejátszhatott az is, hogy az új konstantinápolyi brit nagykövet, Sir Gerard Lowther (nagykövet: 1908–1913) gyakorlatilag csak a forradalom első

⁴⁰⁸ Heller, Joseph: *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908–1914*. Frank Cass, London 1983. 5–6.

⁴⁰⁹ Margaret M. Jefferson: Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890–1898. *The Slavonic and East European Review* vol. 39. no. 92. (1960) 44.

⁴¹⁰ Heller, 1983. 2.; Mindezek következtében az ifjútörökök között is számottevően jelen van egyfajta politikai brit-ellenesség, ami felett a korábbi szakirodalom sokszor átsiklott. Hasan Ünal: Young Turk Assessment of International Politics, 1906–9. *Middle Eastern Studies* vol.32. no.2. (1996) 30–44.

napjaiban, július 30-án tudta elfoglalni posztját, s akit nem mellesleg az utcára vonult helyiek kitörő lelkesedéssel köszöntöttek.⁴¹¹

A forradalmat megelőzően egy, a Balkán Bizottság égisze alatt összeállított kötetben az egyik szerző, az olasz újságíró Luigi Villari az ifjútörök mozgalmat jelentéktelennek, Macedóniában pedig közel nem is létezőnek vélte.⁴¹² Ezek fényében nem csodálkozhatunk azon, ha a kezdeti reakciók valamelyest kimérték és tétovázók voltak, hiszen a brit szemlélők jóformán semmit sem tudtak a mozgalom képviselőiről. Az abdulhamidi rendszer belső oszmán kritikájáról, a hivatalnoki kar és a hadseregben egyre jobban felgyülemelő elégedetlenségről csak elvétve szereztek tudomást a Bizottságban. Maga Noel Buxton visszaemlékezéseiben azt írja, hogy az 1907-es útja során tapasztalta először ennek jeleit, amikor egy találkozó alkalmával egy török kormányzó „olyan dolgokról kezdett beszélni, amik annyira égbekiáltó árulásnak tűntek, hogy azt gondoltam, eleve megtervezte, hogy olyan kijelentéseket csaljjon ki belőlünk, amelyeket jelenthet a feletteseinek.”⁴¹³ A konstantinápolyi követségen sem tudták jobban felmérni a helyzetet az ifjútörök szervezkedés és a birodalomban érezhető feszültségek kiterjedtségét illetően. A 1908-as évre vonatkozó éves jelentésükben elismerték, hogy „az elmúlt években Törökországban és azon kívül általánosan ismert volt, hogy az ifjútörökök által létrehozott forradalmi mozgalom” erősödik, azonban „mindenki azt gondolta, hogy a szultán által kialakított átfogó kémhálózatnak köszönhetően szinte leküzdhetetlen nehézségek veszik körbe még a [lázadás] gondolatát is.”⁴¹⁴ Mindezek ellenére azokat a tüneteket látták a Bizottság és a brit diplomáciai szolgálat képviselői is, amelyek végül mind hozzájárultak az elégedetlenség kritikus szintre növekedéséhez és a forradalom sikeréhez. A Balkán Bizottság több írásában is foglalkozott azzal, hogy a hadseregben és a csendőrségben szolgálatot teljesítők és a vidéki birodalmi adminisztráció hivatalnokai sokszor csupán több hónapos csúszással kapták meg fizetésüket, akik ezért a helyi keresztény lakosság kárára igyekeztek kompenzálni magukat.⁴¹⁵ Şükrü M. Hanioglu török történész is kiemelte, hogy nem feltétlen volt mindenki

⁴¹¹ Sir Edwin Pears: *Forty Years in Constantinople. The Recollection of Sir Edwin Pears 1871–1915*. Herbert Jenkis Ltd., London 1916. 238.

⁴¹² Villari, 1905. 134.

⁴¹³ NBP MS 951 c.8/2 „Draft of Autobiography”, Balkan Reform.

⁴¹⁴ *BD* vol.5 Extract from the Annual Report for Turkey for the Year 1908. 249.; A Balkán Bizottsághoz barátságosan viszonyuló Sir Robert Wyndham Graves (1858–1934) visszaemlékezéseiben arról tudósít, hogy 1903. augusztus végén felkeresték bizonyos „török patrióták”, akik kétségbeesetten figyelték az országukat sújtó veszélyeket, és akik a szaloniki főkonzulként működő Graves tanácsát is kikérték, hogy milyen lépéseket tegyenek. A főkonzul elmondása alapján „Rahmi, Talaat, Dzsemál és Hádzi Adil” kereste fel őt, akikkel „semmilyen kapcsolatom nem volt ezután egészen addig, amíg vissza nem tértek 1908 nyarán, mint az ifjútörök forradalom vezetői.” Sir Robert Graves: *Storm Centres of the Near East. Personal Memories 1879–1929*. Hutchinson & Co. London 1933. 200–201.

⁴¹⁵ *The Macedonian Crisis. The Balkan Committee presents the following summary of the Near Eastern situation*. London 1903. 6.

„összeesküvő”, aki 1908-ban pártfogolta a szultáni rezsim leváltását, mégis valamilyen módon károsultja volt az abdulhamidi rendszer anomáliáinak: a bürokráciában és a hadseregben meglévő feszültségek, az egyes egyéneket érintő előrelépési nehézségek éppúgy a változás támogatójává tették, mint a szultánnal ideológiailag is szembenálló ifjútörökök.⁴¹⁶

A Balkán Bizottság rendszeres információforrásához tartozó missziók tájékoztatása szerint Anatóliában a kenyér ára 1908-ra a hatszorosára növekedett, miközben az örmény tartományok kormányzói a keresztények adóit terményben is beszedették, aminek következtében sem vetőmag, sem elegendő mezőgazdasági jószág nem állt a földművesek rendelkezésére, ami súlyos ellátási gondokat jelzett előre a régióban.⁴¹⁷ A forradalmat megelőző évek rendkívül rossz időjárása (súlyos aszály és erős fagy) a mezőgazdasági termékek árának jelentős emelkedésével járt, amit esetlegesen fellépő élelmiszerhiány kísért. Az ezek nyomában járó elszórt kenyérlázadások és a vidéki sorozás során kifejtett ellenállás csak újabb megnyilvánulása volt a szultán birodalmában kavargó feszültségnek.⁴¹⁸ A négy esztendőn át dúló macedóniai küzdelemnek köszönhetően az európai tartományokban az erőszak a mindennapok szerves részévé vált és az európai nagyhatalmak által körvonalazott újabb reformtervezetek tovább mélyítették a muszlim lakosság azon félelmét, hogy egy újabb területi változás teljes egzisztenciális bizonytalanságba taszíthatja őket.⁴¹⁹ Ezek a belső tényezők a britek előtt sem voltak ismeretlen jelenségek, ahogy azt a diplomata George Barclay (1862–1921) Noel Buxtonnak írt levelében kifejtette. „Nem férhet hozzá kétség, hogy az ifjútörökök erős ellenszenvvel vannak a további külföldi beavatkozásokat illetően, azonban a mozgalom nem ennek köszönhető. Sokkalta a muszlimok soraiban a hamidi rezsimmel való elégedetlenségnek, ami időről időre megmutatta magát az utóbbi egy vagy két évben, de senki sem gondolta, hogy ennyire általános a hadseregben.”⁴²⁰ Mindazontál a korabeli közvélemény a forradalom kitörésében főként a nemzetközi események, elsősorban a VII. Edward és II. Miklós közötti 1908. júniusi reváli találkozó hatásának tulajdonítottak nagyobb jelentőséget.⁴²¹

⁴¹⁶ M. Şükrü Hanioğlu: *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2008. 144.; A hadseregben az ún. *mektebli* (katonai iskolát végzett) és *alaylı* (társadalmi pozíció vagy kegy útján kinevezett) tisztek közötti konfliktusról, és általában az 19. századi oszmán katonai reformról lásd: Elke Hartmann: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. L'Harmattan–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest 2021. 48–68.; Sean McMeekin: *The Ottoman Endgame. War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. Penguin Books, London 2016. 33–40.

⁴¹⁷ NBP MS 951 c.24/7 'Balkan Letters 1900–1908', Miss E. Cantlow leveléhez a Német Keleti Misszió tagjának csatolt beszámolója, 1908. július 31.

⁴¹⁸ Donald Quataert: The 1908 Young Turk Revolution: Old and New Approaches. *Middle East Studies Association Bulletin* vol. 13. no.1 (1979) 26–27.

⁴¹⁹ Csaplár-Degovics–Demeter, 2012. 206–207.

⁴²⁰ NBP MS 951 c.24/7 'Balkan Letters 1900–1908', George Barclay levele Noel Buxtonnak, 1908. augusztus 17.

⁴²¹ A *Neue Freie Presse* cikkére hivatkozva az egyik brit napilap egyértelműen a reváli találkozó következményének tartja a törökországi eseményeket. A bécsi külügyminisztériumhoz közel álló lap állításával

1908. július folyamán az ifjútörökök felhívására egyre több macedóniai városban nyilvánították ki óhajukat az 1877-ben felfüggesztett alkotmány visszaállítására, melyek sorába illeszkedett a július 23-án a macedóniai vilajetek központjának számító Szalonikiben megtartott tömeggyűlés is, amit az ifjútörök követelések támogatására szerveztek meg. A délelőtt folyamán a helyi prefektúra erkélyén megjelent a város görög érseke, a helyi bolgár bizottság vezetője és a *mufti*, ahol átölelték egymást, és erre szólították fel az épület előtt összegyűlt tömeget is az új testvériség jegyében.⁴²² A forradalom mellé állt macedóniai III. hadsereg pedig kilátásba helyezte, hogy a fővárosba vonul, amennyiben a szultán nem hirdeti ki alkotmányt a birodalom számára, amit Abdulhamid szultán másnap, 1908. július 24-én végül meg is tett. Egy kortárs francia szemtanú szerint a Szalonikiben élő külföldiek „alig hittek a szemüknek és fülüknek. Öt év vérontás és szörnyűség után azt hittük, hogy álomban élünk. És mégis kétségkívül ez volt a valóság.”⁴²³

A kezdeti reakciók valamelyest kímélték, tétovázók voltak, hiszen a brit szemlélők jóformán alig ismerték a mozgalom képviselőit. Ezt látszik megerősíteni a Balkan Bizottság egyik tagjának Noel Buxtonhoz írt levele is, amelyben a felett fejezte ki sajnálatát, hogy Buxton egyáltalán nem hagyta jóvá egy olyan határozat meghozatalát, amely „a törökországi reformmozgalom melletti szimpátiát” lett volna hivatott kifejezni.⁴²⁴ Buxton kéziratban maradt önéletrajzában is kiemelte, hogy „több mint szkeptikusak voltunk azzal kapcsolatban, hogy a török gondolkodásmód képes-e a civilizált eszmékhez asszimilálódni, de az ifjútörökök energikusak voltak és egy szempillantás alatt összebarátkoztak azokkal a lázadó bandákkal, amelyek eddig a szultán ellen harcoltak. [...] ugyanakkor a többségünk az óvatosságot preferálta, és Sir Arthur Evans és én felkerestük Sir Edward Grey-t⁴²⁵, hogy szorgalmazzuk neki, hogy ellenezze a [külföldi] csendőrtisztek visszahívását [Macedóniából]”.⁴²⁶

A kezdeti bizonytalanságot hamarosan azonban felváltotta a forradalom által megjelenített értékek iránti lelkesedés. Az alkotmány kihirdetésével egyidőben a szultáni

egyétértettek, hogy „A turkofób Oroszország csatlakozása a Balkán Bizottság hazájával megrémíti azokat a törököket, akik miután az abszolutizmus hatástalannak bizonyult, alkotmányos berendezkedéssel akarják megmenteni országukat.” *Morning Post*, 1908. július 17. 7.

⁴²² Mazower, 2005. 274.

⁴²³ Idézi: Uo. 275.

⁴²⁴ NBP MS 951 c.24/7 'Balkan Letters 1900–1908', David Marshall Mason levele Noel Buxtonnak, 1908. július 28.

⁴²⁵ A brit külügyi államtitkár az első világháború után közreadott finoman apologetikus visszaemlékezésében arról vall, hogy „szimpatizált [az ifjútörökök] lelkesedésével, és őszintén kívánta, hogy meg legyen minden esélye az új rendnek. Akik jól ismerték Törökországot ugyan figyelmeztettek bennünket, hogy az «ifjú» törökök, az olyan férfiak, mint Enver és Talaat, nagyon is olyanok voltak, mint a «rég»i törökök, de olyan kellemes volt elmerülni a reményben, hogy nem törődtem ezekkel a figyelmeztetésekkel.” Grey, 1925. 168.

⁴²⁶ NBP MS 951 c.8/2 'Autobiography – Balkan Reform'

rezsim által bebörtönzöttek amnesztiát nyertek⁴²⁷, továbbá a macedóniai vilajetekben az elmúlt négy évben folyamatos harcot vívó nacionalista gerillacsapatok is felhagytak átmenetileg tevékenységükkel, és egy részük az amnesztia révén hazatérhetett a hegyekből, míg a csoportok egy része politikai párttá alakulva kívánta folytatni küzdelmét nemzeti céljai elérése érdekében.⁴²⁸ Mindemellert Konstantinápolyban és más tartományi városokban is a különböző felekezetű és etnikumú lakosság együtt ünnepelte az alkotmány kihirdetésével meginduló új korszakot.⁴²⁹ Ezeket a folyamatokat értékelve írta William Arthur Moore, a Balkán Bizottság titkára egy barátjának, hogy „szinte eláll a lélegzetünk a Törökországban végbement bámulatos átalakulásoktól.”⁴³⁰

A következő hónapokat jellemző beszámolók – az októberi annexiós krízist leszámítva – az oszmán fővárost belengő eufóriáról, illetve a szabadságot és alkotmányosságot sajátosan értelmező helyi reakciókról adnak képet. 1914-ből visszatekintve Moore ezt az időszakot egyfajta millenniumi pillanatnak látta, és úgy hitte soha többé nem fog a török forradalomhoz hasonlót látni. Mint fogalmazott a „szabadság a levegőben volt, és minden emberi lény magába lélegezte azt.”⁴³¹ Egy másik szemtanú, Charles Roden Buxton arról tudósít 1909 márciusában megjelent könyvében, hogy az alkotmány visszaállítása sokak számára azt jelentette, hogy ezentúl nem kell adót fizetniük, vagy a Boszporusz két partja között közlekedő hajókra nem kell jegyet váltaniuk.⁴³² Charles Buxton ezek mellett a megmosolyogtató esetek mellett ugyanakkor kiemelt olyan jelenségeket is, minthogy, noha csupán rövid ideig, a nem a keresztény felekezethez tartozó nők tömegesen levették a fejkendőjüket és megjelentek a nyilvános térben,⁴³³ illetve annak a „dermesztő félelemnek” az eltűnéséről írt, amely addig „a

⁴²⁷ NBP MS 951 c.24/7 Hriszto Tatarcev levele Noel Buxtonnak, 1908. augusztus 23.

⁴²⁸ Uo.

⁴²⁹ A forradalom utáni ünnepegekről és az új nyilvános pozitív szimbólumteremtési-kísérletekről lásd: Bedross Der Matossian: *Shattered Dreams of Revolution. From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*. Stanford University Press, Stanford 2014. 23–48.

⁴³⁰ NPB MS 951 c.24/3 William Arthur Moore levele Arthur Ponsonby-nak, 1908. július 27. vö. egy magyar szemtanú, Karácson Imre (1863–1911) történész és orientalista némileg hasonló megfigyeléseivel: Papp Sándor: „Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése”. Forradalom és alkotmányosság a 20. század eleji Isztambulban egy magánszemély és a hivatalos diplomácia szemszögéből. *Aetas*. 35. évf. 3. sz. (2020) 87–112.

⁴³¹ William Arthur Moore: *The Orient Express*. London 1914. 184.

⁴³² Buxton, 1909. 101–102.

⁴³³ Uo. 108–109. A kortársakat is megosztó jelenséget a korabeli szatirikus sajtó is felhasználta arra, hogy az európai befolyás, kizsákmányolás, illetve erkölcsi romlás szimbólumaként értelmezze az európai divat szerint öltözködő, az oszmán főváros nyilvános tereiben (férfi) felügyelet nélkül megjelenő nő képét. Brummett, 1995. 444–449.

művelt osztályokra” nehezedett, ahol alig volt olyan család, ahol ne kellett volna egy családtagnak száműzetésbe vonulnia, illetve börtön- vagy halálbüntetéssel szembenéznie.⁴³⁴

3.2. A BALKÁN BIZOTTSÁG ÉS AZ IFJÚTÖRÖKÖK

Az első pozitív benyomások után a Bizottság mérlegelni kezdte az ifjútörök mozgalommal való kapcsolatok felvételének a lehetőségét. A Bizottság akkori elnöke, John Westlake a sajtó hasábjain jelentette be, hogy mivel a törökországi események „azt ígérik, hogy hatékonyan orvosolják azokat a veszedelmeket, amelyek ellen a Bizottság is küzdött”, ezért „az azonnal felfüggeszt minden propagandisztikus tevékenységet.”⁴³⁵ Emellett a társaság a helyszínrre küldte titkárát, hogy felmérje a helyzetet, illetve, hogy a Bizottság nevében gratuláljon az ifjútörök vezetőknek a vállalkozásukban elért sikereikért.⁴³⁶ A Bizottság Párizsban tartózkodó tagjai találkoztak Ahmed Rızával,⁴³⁷ aki az emigráns ifjútörökök párizsi csoportját vezette, és aki a *Meşveret* ('Tanács') című francia nyelven megjelenő ifjútörök lapot szerkesztette. Levelükben arról tájékoztatták Buxtont, hogy Rıza éppen Londonba készül és minden bizonnyal szívesen elfogadná a Bizottság meghívását is.⁴³⁸ A szeptember 16-ára kitűzött gyűlésen azonban a megvizsgált dokumentumok alapján valószínűleg nem került sor a prominens ifjútörök beszédére, valamint a brit sajtó sem tudósított Rıza és a Balkán Bizottság találkozásjáról a hónap folyamán.⁴³⁹ A kapcsolatkeresési kísérleteket viszont megakasztották a keleti kérdés felett ismét gyülekezni látszó viharfellegek. A formálisan még a szultán szuverenitása alá tartozó Bolgár Fejedelemség és az oszmánok között egyre feszültebb lett a

⁴³⁴ Buxton, 1909. 108–109.; Sean McMeekin szerint II. Abdulhamid uralma közel sem volt annyira elnyomó, mint azt az ifjútörök emigránsok beállítani igyekeztek, noha uralkodásának utolsó szakaszát igenis nagyon komoly rendszerszintű, olykor abszurd anomáliák jellemezték. lásd: McMeekin, 2016. 34–38.

⁴³⁵ *Evening Mail*, 1908. szeptember 7. 8.

⁴³⁶ Uo.; NBP MS 951 c.8/2 'Autobiography – Balkan Reform'

⁴³⁷ Ahmed Rıza (1858–1930), török apától és magyar származású anyától született. A politika mellett elsősorban a kor nyugat-európai oktatási kérdései és azok törökországi adaptációja foglalkoztatták. A második oszmán parlament házelnöke 1908 és 1911 között. Grey személyi titkára William Tyrell részletes háttéranyagot kért Rızáról a konstantinápolyi követség fődragománjától. Fitzmaurice információi szerint Rıza apja egy bizonyos „angol Ali bej” volt, aki félig török és félig magyar anyától származott. Rıza rendszeresen a felvilágosultabb szakmai és nyugati oktatási módszerek bevezetése mellett érvelt, amiért először Kis-Ázsiába száműzték, ahonnan Párizsba emigrált. Fitzmaurice véleménye szerint Rıza „japán típusú hazafi” és „igazi spártai jellem”. Lásd: FO 800/79 G. M. Fitzmaurice levele W. Tyrellnek, 1908. szeptember 30.

⁴³⁸ NBP MS 951 c.24/7 1908. augusztus 31. és c.24/7 1908. szeptember 7.

⁴³⁹ Az viszont bizonyos, hogy Ahmed Rıza szeptember 22-én útban Konstantinápoly felé már a Monarchia külügyminiszterével találkozott Bécsben. *Westminster Gazette*, 1908. szeptember 23. 6.; Arthur Evans szeptember 17-ei levelében viszont elnézést kér, hogy nem tudott ott lenni a gyűlésen, de alapvetően csak az ifjútörökök előtt álló potenciális nehézségekről írt Rıza bármilyen említése nélkül. NBP MS 951 c.14/6 Balkans, Arthur Evans levele Noel Buxtonnak, 1908. szeptember 17.

viszony.⁴⁴⁰ A *The Times* külügyi részlegének 1907 és 1912 közötti vezetője, D. D. Braham Noel Buxtonnak azt írta, hogy Graves szaloniki főkonzultól tudja, hogy a külügyminisztériumban komolyan aggódnak a bolgár kormány magatartását illetően, és attól tartanak, hogy „az osztrákok arra használják őket, hogy összeűzzák a új rezsimben [rejlt] lehetőséget Törökországban”, és ezért direkt háborúra „játszanak.”⁴⁴¹ Hasonlóan vélekedett Sir Arthur Evans is, aki szerint Bulgária lépése „rendkívül rosszul időzített. Nyilvánvalóan Ferdinánd [bolgár fejedelem] királynak akarja kikiáltani magát.”⁴⁴²

1908. október 5-én Bulgária kinyilvánította teljes függetlenségét, amit másnap az Osztrák–Magyar Monarchia bejelentése követett, miszerint harminc év megszállást követően annektálják a névleg a szultán birtokainak számító Boszniát és Hercegovinát. A két ország lépése természetesen magával vonta az európai nagyhatalmak és a többi balkáni állam erőteljes felháborodását.⁴⁴³ Nagy-Britannia alapvetően a válság mihamarabbi békés rendezésében volt érdekelt. Grey visszaemlékezéseiben úgy értékelte a helyzetet, hogy „a területi változások érdektelenek voltak számunkra. Nem számított, hogy Ausztria annektálja vagy csupán megszállva tartja Boszniát és Hercegovinát [...], de úgy éreztük, hogy egy európai egyezmény egyoldalú megváltoztatása a többi aláíró nagyhatalom jóváhagyása nélkül csapást jelent bármilyen jó nemzetközi rend alapjaira.”⁴⁴⁴ Tehát a brit álláspont szerint az Oszmán Birodalomnak el kell fogadnia az így kialakult *fait accompli*, hiszen a nemrégiben alkotmányos útra lépő országnak elsősorban nyugalomra és pénzre van szüksége, hogy konszolidálni tudja magát. Ennél fogva a britek a válság során két követendő célt tartottak szemük előtt: elkerülni a fegyveres konfliktust és jóvátétellel kompenzálni az Oszmán Birodalmat az elszenvedett presztízsveszteségért.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Az ún. Gešov-affér 1908. szeptemberében történt, amikor az oszmán külügyminiszter Tevfik pasa által adott estélyre, amin az európai országok diplomáciai képviselői vettek részt, a konstantinápolyi bolgár megbízott nem került a vendégek listájára, mert a Porta álláspontja szerint csupán egy vazallus állam képviselője volt. Az eset után a bolgárok azonnal visszahívták Szófiába képviselőjüket. *The Scotsman*, 1908. szeptember 15. 5.

⁴⁴¹ NBP MS 951 c.14/6 Balkans, D. D. Braham levelei Noel Buxtonnak, [1908.] szeptember 24. és 1908. szeptember 27.

⁴⁴² NBP MS 951 c.14/6 Balkans, Sir Arthur Evans levele Noel Buxtonnak, 1908. szeptember 27.; A Bizottság korábbi elnöke James Bryce álláspontja is az volt, hogy bármennyire is örülne Bulgária függetlenné válásának, kétséges, hogy ez lenne-e a legjobb időpont további bonyodalmak napirendre tűzésének. NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Noel Buxtonnak, 1908. október 4.

⁴⁴³ Csaplár-Degovics Krisztián szerint noha az annexió válság súlyos vereséget jelentett az orosz diplomáciának, alapvetően nem járt a félszigeten fennálló hatalmi erőegyensúly megváltozásával. A változást Franciaország és Németország 1908 utáni politikája indította el, akik megpróbálták önálló szereplőként befolyást szerezni a félszigeten. Krisztián Csaplár-Degovics: *The Causes of the Outbreak of World War I and their Representation in Serbian Historiography*. In: Gábor Demeter–Csaba Katona–Penka Peykovska (eds.): *Bulgaria and Hungary in the First World War: A View from the 21st Century*. Research Centre for the Humanities, Budapest–Sofia 2020. 32.

⁴⁴⁴ SEG, 1921. vol.1. 169.

⁴⁴⁵ FO 800/79 Lowther távirata Greynek, 1908. október 27.; FO 800/79 Lowther távirata Greynek, 1908. november 24.

Első pillantásra úgy tűnt, a Balkán Bizottság dilemmába esett az október eleji események hatására: miközben az elnöke révén már gratulált és szimpátiájáról biztosította az oszmán alkotmányos mozgalmat, értelemszerűen hatással volt rá a bolgár lépés is. Az egyik tag odáig ment, hogy azt javasolta a titkárnak, hogy elérkezett az idő Egyiptom annektálására is.⁴⁴⁶ Mindazonáltal ez az álláspont nem tükrözte a Bizottság vezetőségének gondolkodását. Noel Buxton és Arthur Moore egy kimondottan a forradalom fő hőségének tartott Enver bejnek címzett telegramban biztosította az ifjútörököket támogatásukról, ráadásul felhívták az IMRO egyik vezetőjének, Hriszto Matov (1872–1922) figyelmét, hogy maradjanak hűségesek az alkotmányhoz és az Egység és Haladás Bizottságához, ami megmentette a macedóniai lakosságot a további vérontástól.⁴⁴⁷ Pár nappal később a brit sajtóban megjelent nyilatkozat viszont arról tudósít, hogy a Bizottság rokonszenvvel viseltet Bulgária teljes függetlenségre törekvő aspirációival, és elítéli azt a szerinte egyre erősödő tendenciát, ami Bulgáriát, nem pedig az erősebb és nem melleleg a berlini egyezményt aláíró Monarchiát tenné felelőssé a kialakult helyzetért.⁴⁴⁸ Az érezhető ellentmondást a Bizottság brit kritikusai is egyből szóvá tették, valamint az osztrák–magyar sajtó célkeresztjébe is jó időre bekerült a szervezet.⁴⁴⁹ Mindemellett a lobbicsoportban attól tartottak leginkább, hogy ha nem sikerül megegyezésre és mérsékletre bírni a feleket, akkor egy olyan háború robbanhat ki, aminek európai következményei lehetnek, éppen ahogy a macedóniai reformok idején is érveltek.⁴⁵⁰ A helyzet jobb felmérése érdekében a háttérben már zajlottak az előkészületek egy delegáció helyszínre küldésének, ami végül az annexiós válság kellős közepén, 1908. novemberében indult útnak.⁴⁵¹

A Noel Buxton, fivére Charles Roden Buxton és Sir Arthur Evans nevével fémjelzett delegáció Belgrád és Szófia érintésével utazott Konstantinápolyba a második oszmán parlament megnyitójára. Az út során megtapasztalhatták az Európát belengő feszült légkört, amire Noel Buxton kéziratban maradt önéletrajzában így emlékezett vissza: „az osztrákok meggyőzték önmagukat, hogy titokban brit küldöttség vagyunk, aki a szerbeket akarja felbujtani. Az osztrák kormány azt kifogásolta [velünk szemben], hogy fegyvereket adunk a szerbeknek. A szerbek [pedig] osztrák kémektől tartottak. A Belgrádban vázlatokat skiccelő Linnet Howellt le is

⁴⁴⁶ NBP MS 951 c.27/7 Balkans – Misc., D. R. Fotheringham levele Arthur Moore-nak, [1908.] október 8.

⁴⁴⁷ *Daily News*, 1908. október 9. 7.

⁴⁴⁸ *The Scotsman*, 1908. október 14. 9.

⁴⁴⁹ *Morning Post*, 1908. november 9. 8.; *Daily Telegraph*, 1908. november 11. 11. és november 25. 13.; A válság során a török hordárok (*hamaller*) által az osztrák–magyar áruk ellen megkezdett bojkott megszervezésével nemcsak a Monarchia sajtója, de a híres magyar orientalista Vámbéry Ármin (1832–1913) is a Balkán Bizottságot vádolta meg a londoni *The Times* hasábjain, amiről végül Noel Buxton meg tudta győzni, hogy minden alapot nélkülöző állítások. *The Times*, 1908. december 28. 4., 1909. január 2. 6., 1909. január 12. 6.

⁴⁵⁰ NBP MS 951 c.24/3 Balkan Committee 1903–1910, W. A. Moore levele Buxtonnak, 1908. október 8.

⁴⁵¹ Uo. vö. NBP MS 951 c.14/6, Balkans, Sir Arthur Evans levele Noel Buxtonnak, 1908. szeptember 27.; *Evening Mail*, 1908. október 28. 5.

tartóztatták.”⁴⁵² Buxton az 1940-es évekből visszatekintve úgy látta, hogy „a ránk, ártalmatlan humanitáriusokra kényszerített nyilvánosság zavarba ejtő volt, de szórakoztató belegondolni, milyen szörnyűeknek tűnhettünk.”⁴⁵³ Az oszmán fővárosba érve a küldöttség számos fogadáson, színházi előadáson⁴⁵⁴ és más találkozókon vett részt vezető ifjútörökök társaságában.⁴⁵⁵ Ott tartózkodásuk alatt körülbelül 20–25 különböző rangú ifjútörökkel találkoztak⁴⁵⁶, de fogadta őket az alapvetően angolbarátként számontartott, konzervatív nagyvezír, Kiamil pasa is az ifjútörökök hathatós nyomásának köszönhetően.⁴⁵⁷ A valódi meglepetést az okozta, hogy egy *szelámlík*⁴⁵⁸ után maga Abdulhamid kívánta őket fogadni egy rövid audiencián. A Buxton–fivérek az esetről fennmaradt eltérő értelmezését tanulságos összevetni. Charles Roden közvetlenül a keleti utazás után íródott könyvében úgy ír, hogy kezdeti „undorukat legyőzve” azért is döntöttek a találkozó elfogadása mellett, mert „az ifjútörökök hatalmuk teljében alkalmasnak találták [a szultánt arra], hogy az új alkotmányos állam uralkodójaként megtartsák. Márpedig, ha azt az alkotmányos államot, amelynek a tiszteletére ideérkeztünk, üdvözölni akartuk, akkor azt nyíltan és formálisan kellett

⁴⁵² NBP MS 951 c.8/2, *Autobiography–Balkan Reform*; A brit konzervatív sajtó be is számolt a Buxtonék ellen felhozott osztrák vádakról, miszerint „Noel Buxton, a londoni Balkán Bizottság elnöke 100.000 frankot továbbított a [belgrádi] Nemzeti Védelmi Bizottság részére”. *Daily Telegraph*, 1908. november 24. 11.; Emellett a bécsi lapok azzal is megvádolták Buxtont, hogy szófiai tartózkodása alatt megpróbált egy osztrák-ellenes szerb–bolgár–török együttműködést tető alá hozni. *Daily Telegraph*, 1908. november 25. 13.

⁴⁵³ NBP MS 951 C.8/2, *Autobiography–Balkan Reform*.

⁴⁵⁴ A küldöttség több alkalommal is megtekintette például Namik Kemal (1840–1888) *Vatan* (Haza) című darabját, illetve egy bizonyos Kiazim bej által szerzett művet, amely a júliusi forradalom eseményeit állította színpadra. A közönség a darabok végén rendszerint hosszasan éltette a jelen lévő Enver bejt, akit Charles Roden Buxton a „törökök Garibaldijának” nevezett. Buxton, 1909. 75–79. Részleteket közöl Kemal darabjából: Trencsényi Balázs–Michal Kopeček (eds.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries Vol. 2.: National Romanticism – The Formation of National Movements*. CEU Press, Budapest–New York 2007. 486–493.

⁴⁵⁵ NBP MS 951 c.8/2 'Autobiography – Balkan Reform'

⁴⁵⁶ Charles Roden Buxton beszámolója alapján nehéz pontosan beazonosítani a legtöbb említett személyt, de a következő információkat adta meg: Ali, 35 éves lovassági százados; Szelim, egy gyalogoszad tagja Macedóniában; Mahmud; Musztafa, egykori tengerészeti attasé Londonban; Dzsavid szaloniki képviselője; Semsí, orvos; Hafiz, mérnök; Mehmet, ügyvéd; Oszmán, újságíró; Szulejmán, újságíró; Tevfik, újságíró; Hafiz, újságíró; Nedzsib, Anatóliából; Szabat, földbirtokos; Enver bej; Ahmet Riza; Talaat bej; és a *dönme* Ahmed. Buxton, 1909. 113.

⁴⁵⁷ Buxton, 1909. 113.; *Daily News*, 1908. december 8. 6.; Az agg nagyvezírral szemben eljáró ifjútörökök lépését, azaz a Balkán Bizottság küldöttségének előre le nem egyeztetett fogadásának kikényszerítését a brit diplomácia is negatívan értékelte: FO 800/79 G. M. Fitzmaurice levele W. Tyrellnek, 1909. január 11.; A *Morning Post* egyenesen azt állította, hogy az ifjútörökök és Kiamil pasa közötti kapcsolatok megromlása ettől az esettől datálható. 1909. április 14. 7.

⁴⁵⁸ A *szelámlík* ebben az értelemben az oszmán szultánok azon szokására utal, amely során a pénteki imádkozás alkalmával a palotából a mecsetbe vonultak ünnepélyes külsőségek közepette. Az Abdulhamidi időszakban szokássá vált, hogy a pénteki *szelámlík* után fogadja a szultán a nagyhatalmak konstantinápolyi képviselőit. A Balkán Bizottság ilyen keretek közötti fogadása kvázi azt jelentette, hogy a szultán elismeri azt, mint hivatalos brit küldöttséget, amivel úgy vélem valójában csak a brit nagykövetséget akarta kellemetlen helyzetbe hozni. *Encyclopaedia of Islam* vol.IX. eds.: C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte, Brill, Leiden, 1997. 123.; vö. John Burman (ed.): *Notes from Constantinople. The Political Diary of Sir Nicholas O'Connor, Britain's Ambassador to the Porte 1898–1908*. The Isis Press, Istanbul 2010. 29. 11.lj.

megtennünk.”⁴⁵⁹ Évtizedekkel későbből visszatekintve Noel Buxton viszont már úgy látta, hogy az ifjútörökök csupán a szultán elleni hangulatkeltéshez használták fel őket a találkozóval: „Csakugyan drámai pillanat volt, amikor a véreskezű, horgas orrú szultán frakkot viselve fogadott minket mint vendégeit, megszegyenülve így a török közvélemény előtt. Az ifjútörökök rákényszerítették, hogy fogadja pont azokat az embereket, akik leleplezték büntetteit, ahogy ezt a közvélemény is jól tudta.”⁴⁶⁰

A Bizottság látogatása során szerzett tapasztalatok azt az elképzelést erősítette meg, hogy időt és támogatást kell adni az Oszmán Birodalomban kialakult új alkotmányos és liberális berendezkedésnek. Az annexiós-válság előtt megfogalmazott elismerő megjegyzések, amiket elsősorban a macedóniai harcok megszüntetésével értek el a brit megfigyelőknél, nem maradtak el később sem. A Bizottság korábbi elnöke, James Bryce történelmi lehetőségnek értékelte, hogy a belülről kezdeményezett reformok megvalósulása esetén keresztények és muszlimok jó érzéssel és egyenlőként élhetnek egymás mellett, ami miatt esélyt kell adni az új rezsimnek.⁴⁶¹ Buxton hazatérve Konstantinápolyból arról számolt be, hogy a közös oszmán eszme („*idée Ottomane*”) megvalósítása előtt még rengeteg akadály áll, amit a törököknek maguknak kell megoldaniuk. Mindazonáltal minden számbavehető segítség elkél a török reformerek számára, és Buxton úgy vélte, hogy a brit kormány meg fog tenni minden tőle telhetőt, ha pénzügyi támogatásról vagy szakemberek odaküldéséről van szó.⁴⁶² A brit külügyminiszternek készített memorandumában Buxton igyekezett átfogóbb képet adni konstantinápolyi tapasztalatairól, beszámolva az ifjútörökökkel eltöltött idő során szerzett benyomásairól. Ebben kiemelte, hogy az alkotmányos Törökországot a közel-keleti stabilitás egyik legfőbb reményének tartotta, amiért a politikai és kormányzati kérdésekben tapasztalatlanak tűnő ifjútörököket támogatni kell vállalkozásukban.⁴⁶³ A politikai elképzeléseikhez közel álló felszíni változások (pl. törvény előtti egyenlőség, szabadabb sajtó, közbiztonság növekedése) elismerése mellett a Balkán Bizottság tagjai az új helyzetben Nagy-Britannia korábbi befolyásának visszaszerzésének a lehetőségét is látták az ifjútörökökkel kialakított jó viszonyban.⁴⁶⁴ Különösen két területen

⁴⁵⁹ Buxton, 1909. 158.

⁴⁶⁰ NBP MS 951 c.8/2 'Autobiography–Balkan Reform'; Buxton későbbi meglátásához hasonlóan vélekedett Gerard Lowther brit nagykövet is, aki figyelmeztette Buxtont, hogy az ifjútörökök a saját céljaikra használják a nevét és az oszmán sajtóban többi neki tulajdonított kijelentés is napvilágot látott. FO 800/79 Lowther távirata Greynek, 1908. december 16.

⁴⁶¹ NBP MS 951 c.1/17, Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Buxtonhoz, 1908. november 25.

⁴⁶² *Daily News*, 1908. december 25. 4.

⁴⁶³ NBP MS 951 c.24/4 Balkan Committee – Meeting of June 1908, A Balkán Bizottság memoranduma Sir Edward Greynek (fogalmazvány), 1908. december

⁴⁶⁴ A *The Times* konstantinápolyi tudósítójaként dolgozó Philip Graves szerint lehetetlen „az eseményeket kontrollálni” [...] arra „csak is a balkáni játszma főszereplői – a törökök, az osztrákok, bolgárok stb.” tudnak igazi hatással lenni. Graves szerint ennek legfőbb akadályát az elégtelen brit befolyás (például a brit hadsereg távolléte)

láttak lehetőséget a brit befolyás megerősítésére: a két ország közötti pénzügyi kapcsolatok szorosabbra fűzésével és különböző szakértők kiküldésével. Az ifjútörökök nem rejtették véka alá az elsősorban francia érdekeltségű Birodalmi Oszmán Bank iránti megvetésüket. A pénzügyekben jártas Szalonikiből származó ifjútörök parlamenti képviselő, Emmanuel Carasso (törökösen: Emanuel Karasu, 1862–1934) azt bizonygatta Buxtonnak, hogy egy látszólag török fennhatóságú, de brit alaptőkével létrehozott bank meglepően pozitív visszhangra találna a török lakosság körében is.⁴⁶⁵ A másik fontos szempontot a „jó kormányzathoz” elengedhetetlen jól képzett bürokrácia kiképzéséhez szükséges segítség megadása jelentette. Az Oszmán Birodalomban már a 18. század vége óta alkalmaztak külföldi szakértőket az állam szempontjából fontos területek újjászervezése érdekében, illetve már a macedóniai reformok idején több brit is szolgált a birodalmi adminisztráció különböző területein.⁴⁶⁶ Ami új elemként felmerült Buxton javaslatában, hogy a brit kormány Egyiptomban vagy az anyaországban adjon lehetőséget és képezze ki az erre kiválóított oszmán tisztviselőket.⁴⁶⁷

Az ifjútörökök részéről is megvolt a szándék a britekkel való jó viszony kialakítására, aminek elsősorban reálpolitikai okai voltak, mintsem ideológiaiak. Mindenesetre úgy tűnik az ifjútörökök a Balkán Bizottságban találták meg azt a közvetítőt, aminek a befolyásos tagjai révén elérhetnek bizonyos politikai és közvéleményformáló erőket Nagy-Britanniában. Ahmed Rıza meghiúsult szeptemberi látogatására végül az annexiós-válság közepette 1908. novemberében került sor. Rıza és Dr. Mehmed Nazım (1870–1926) londoni látogatása

okozza, amiért Nagy-Britannia a Balkánon csupán a „morális erőre (vagyis blöffre és szemfényvesztésre)” támaszkodhat. NBP MS 951 c.2/9 Spec. Corr. Philip Graves 1910–1940., Graves levele Buxtonnak, 1911. február 25.

⁴⁶⁵ Uo.; A konstantinápolyban bejegyzett Nemzeti Bankot Sir Ernest Cassel (1852–1921) bankár irányítása mellett 1909-ben alapították meg, aminek az élére Sir Henry Babbington-Smith (1863–1923) került igazgatóként. A vállalkozás az erős francia konkurencia és a Foreign Office érdektelensége, pontosabban a politikai szempontokat prioritásként kezelő magatartása miatt végül a bank nem lehetett a brit befolyás motorja, mint attól a Bizottság tagjai azt várták. A bank történetére lásd: John Burman: *The National Bank of Turkey Revisited*. *Oriens* vol. 37. no.1. (2009) 225–236.

⁴⁶⁶ A Macedóniában szolgálatot teljesítő brit csendőrtisztek mellett a birodalom vámhivatali rendszerét 1906 és 1911 között Sir Richard Crawford (1863–1919), a török hadiflottát 1908 és 1911 között Sir Douglas Austin Gamble (1856–1934) és Hugh Pigot Williams (1858–1934) admirálisok, valamint az 1911-től a korábbi szaloniki főkonzul és a macedóniai európai komisszióban delegált Sir Robert Graves (1858–1934) szolgált tanácsadóként az török Pénzügyminisztérium mellett Albánia és Macedónia fejlesztésére létrehozott bizottságban. Lásd: Edwin Pears: *Developments in Turkey*. *Contemporary Review* vol. XCVII 1910. June, 706.; Mika Sounpää: *Foreign Advisers and Modernisation before the First World War: British Diplomacy, Sir Richard Crawford, and the Reform of the Ottoman Empire's Custom Service, 1906–11*. *The International History Review* vol.37. no. 2. (2015) 386–404.; Chris B. Rooney: *The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908–14*. *Middle Eastern Studies* vol.34. no.1. (1998) 1–29.; Graves, 1933. 236., 253.

⁴⁶⁷ NBP MS 951 c.24/4 Balkan Committee – Meeting of June 1908, A Balkán Bizottság memoranduma Sir Edward Greynek (fogalmazvány), 1908. december; A *Foreign Office*-ban nem igazán látták megvalósíthatónak a török bürokraták brit intézményekben való elhelyezését, de nem zárkóztak el annak lehetőségétől, hogy „külvülről tanulmányozzák” azok működését. Lehetségesnek tartották emellett, hogy törökök nagy-britanniai egyetemeken, technikumokban és kórházakban tanuljanak. NBP MS 951 c.14/6 Balkans, Cranley vikomt levele Noel Buxtonnak, 1909. augusztus 4.

alkalmával megbeszéléseket folytattak Sir Edward Grey-jel és Charles Hardinge-gal a kialakult nemzetközi válságról. Grey a konstantinápolyi brit nagykövetségnek küldött levelében foglalta össze a találkozó fontosabb részleteit, amely során az ifjútörökök egy balkáni szövetségi rendszer ötletével álltak elő a Monarchia elszigetelése érdekében, valamint kifejtették a külügyminiszternek és helyettesének, hogy abban a reményben érkeztek Londonba, hogy Nagy-Britanniával is szövetséget kössenek.⁴⁶⁸ Grey természetesen kitért egy ilyen lehetőség elől, minthogy a britek nem szokták elkötelezni magukat ilyen formában, csak „szívélyes egyezségeket” és barátságokat kötnek, noha igaz, hogy Japánnal a Távols-Keleten szorosabban együttműködnek bizonyos kérdések mentén. Az ifjútörökök válaszukban frappánsan kijelentették, hogy „Törökország a Közel-Kelet Japánja” és a még érvényben lévő 1878-as ciprusi konvenció már így is összeköti a két országot. Grey összegzően annyit jegyzett meg Lowthernek, hogy „a Török Kormányának elég nehéz dolga lesz, ha az ifjútörökök mind ilyenek”, mint Rıza és Nazım.⁴⁶⁹

Pár nappal később az ifjútörökök részére díszvacsorát adott a Balkán Bizottság a londoni Nemzeti Liberális Klubban (National Liberal Club), ahol parlamenti képviselők és a liberális sajtó prominens képviselői is jelen voltak.⁴⁷⁰ A vacsorán elhangzott beszédekben kiemelték, hogy a Balkán Bizottság és az Egység és Haladás Bizottsága között köteléket képez a hamidi rezsím elleni fellépésük, és amely kapocs reményeik szerint a jövőben még szorosabbra fűződik. Ezután Rıza ismertette az ifjútörökök programját a hallgatóságának, amiben hangsúlyozta az Oszmán Birodalomban élő „minden faj és minden vallás” részére megadott teljes egyenlőséget.⁴⁷¹

Ezt követően még három alkalommal fogadták Londonban a Balkán Bizottság tagjai az ifjútörök mozgalom magas rangú vezetőit. Rızaék látogatását követően a brit Képviselőházba látogatóba érkező oszmán parlamenti képviselőkkel érkeztek a mozgalom tagjai újra a brit fővárosba. A 15 oszmán képviselő⁴⁷² között volt Talaat bej (1874–1921) is, aki az Egység és Haladás Bizottságának közleménye szerint a Balkán Bizottság előző évi látogatását viszonzta

⁴⁶⁸ FO 800/79 Sir Edward Grey levele Sir Gerard Lowthernek, 1908. november 13.

⁴⁶⁹ Uo.; Az ifjútörökök előtt példaként állt a Meidzsi-kori Japán modernizációja, amely sikeresen adaptálta és elegyítette a nyugati modellt a lokális japán hagyományokkal. Az orosz–japán háború után pedig a távol-keleti szigetország különösen népszerű lett az ifjútörökök körében. Lásd: Renée Worringer: 'Sick Man of Europe' or 'Japan of the Near East'? Constructing Ottoman Modernity in the Hamidian and Young Turk Eras. *International Journal of Middle East Studies* vol.36. no.2. (2004) 207–230.; Eyal Ginio: *The Ottoman Culture of Defeat. The Balkan Wars and their Aftermath*. Hurst & Company, London 2016. 134–142.

⁴⁷⁰ *Daily News*, 1908. november 18. 8. Jelen volt A. G. Gardiner a *Daily News* szerkesztője, H. W. Massingham a radikális *The Nation* főszerkesztője, és J. A. Spender is, aki a *Westminster Gazette*-et vezette.

⁴⁷¹ Uo.

⁴⁷² A konstantinápolyi követség fődragománjának jellemzéseit a küldöttség tagjairól lásd: FO 800/79 G. M. Fitzmaurice levele W. Tyrellnek, 1909. július 2. és 1909. július 6.

utazásával.⁴⁷³ A Bizottság 1909. július 22-ei éves gyűlésén felszólalt franciául Rıza Tevfik (1869–1949) Drinápoly parlamenti képviselője és İsmail Hakkı (1883–1923) ifjútörök katonatiszt, akik a lehetőleg békés további fejlődés mellett tettek hitet, ami során előbbi kiemelte, hogy az Oszmán Birodalom társadalma két részre osztható: egyfelől „a haladás ellenségei, a reakciósök, a szabadság ellenségeire” és másfelől azokra, akik ezen értékek eléréséért küzdenek.⁴⁷⁴ Érdekesebb, hogy a gyűlés után az ifjútörök küldöttek együtt vacsoráztak Sir Ernest Cassellel, Lloyd George-dzsával, Winston Churchill-lel, akikkel valószínűleg a Konstantinápolyban létrehozandó brit bankról, illetve a brit gazdasági lehetőségekről is tárgyalhattak.⁴⁷⁵

A Bizottság a 1910 elején a londoni *Metropole Hotel*ben az immáron Berlinben katonai attaséként szolgáló (1909–1911) Enver számára adott vacsorát, aki emellett számos magasrangú brit katonai és politikai vezetővel is találkozott ott tartózkodása során.⁴⁷⁶ Az üdvözlő beszédében a Bizottság tagjainak nevében Herbert Samuel (1870–1963) „Törökország Garibaldijaként” köszöntötte Envert, aki viszonzásképp „az új Törökország igaz barátaiként” jellemezte a Bizottságot, valamint kiemelte, hogy az ifjútörökök mindent megtesznek, hogy javítsák a birodalmon belüli állapotokat. Azonban kiemelte, hogy csupán két év telt el a forradalom óta, így irreális elvárás lenne, hogy húsz esztendőnyi fejlődésbeli lemaradást hozzon be az új kormányzat.⁴⁷⁷ A Balkán Bizottság egy másik tagja, a liberális párti Charles P. Trevelyan (1870–1958) egy „balkáni antant” létrehozását javasolta, hiszen noha a britek örömmel figyelik az Oszmán Birodalom haladását, de kívánatosabbnak tartanák, ha a balkáni népek között közelebbi és bizalmasabb egyetértés alakulna ki.⁴⁷⁸ Pár hónappal később a Bizottság Mehmet Dzsavidot (1875–1926) fogadta, aki ekkoriban az oszmán pénzügyminiszteri posztot töltötte be. A Képviselőházban megrendezett vacsorán részt vett Sydney Buxton (1853–1934) a brit kereskedelmi kamara elnöke (és nem mellesleg Noel Buxton unokatestvére) is. Dzsavid arról számolt be a Bizottság és számos parlamenti képviselő előtt, hogy az oszmán állam anyagi értelemben stabilizálódik: az állam bevételei nőttek, a költségek átláthatóbbá váltak, illetve az infrastrukturális beruházásoknak köszönhetően a mezőgazdasági

⁴⁷³ *Westminster Gazette*, 1909. július 13. 7.

⁴⁷⁴ *Morning Post*, 1909. július 23. 8.

⁴⁷⁵ *Daily News*, 1909. július 23. 6.

⁴⁷⁶ Erol Akan: Enver Paşa'nın Londra ziyareti (1910). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarih Entitüsü Atatürk Yolu Dergisi* vol. 67.(2020) 27–29.

⁴⁷⁷ *Daily News*, 1910. március 8. 7.; A találkozón szintén jelen levő G. P. Gooch utóbb így emlékezett vissza Enverre: „[...] a következő évben első angliai útja során Enver pasát láttuk vendégül ebédre. Hasonlósága a fiatal Napóleonhoz igen figyelemreméltó volt, és romantikus karrierjének azon szakaszában [még] lehetetlen volt ebben a csendes és elegáns kisemberben felfedezni a [későbbi] vulkáni tüzet. G. P. Gooch: *Under six reigns*. Longmans, London 1959. 134.

⁴⁷⁸ Uo.

termelés is javuló tendenciát mutatott.⁴⁷⁹ Összeségében a pénzügyminiszter beszéde azt a benyomást keltette, hogy elsősorban a potenciális brit befektetőket igyekezett megszólítani.

A Balkán Bizottság és az ifjútörök Egység és Haladás Bizottsága közötti kapcsolatok mindkét fél számára biztosított bizonyos politikai tőkét. Az utóbbi számára a jó kapcsolatok nem csupán azt jelentették, hogy semlegesítették az oszmán állam 1908 előtti legerősebb kritikusait tömörítő brit lobbit⁴⁸⁰, hanem olyan lehetőségeket is tartogatott számukra, hogy a Bizottságon keresztül elérjék a jelentősebb brit politikai és gazdasági döntéshozókat. Mindazonáltal a brit külpolitika nem igazán tette lehetővé, hogy szorosabbra fonódjon a két ország kapcsolata. A térségben Grey egyértelműen mindent alárendelt a megelőző években kiformalódott hármass antant jó működése érdekében, ráadásul már a forradalom utáni hetekben komoly aggodalmat okozott a *Foreign Office* hivatalnokai számára, hogy milyen hatással lesz a britek egyiptomi (és indiai) pozíciójára egy sikeres alkotmányos átalakuláson átesett muszlim állam példája, úgy, hogy a Brit Birodalomban élt a legtöbb muszlim vallású alattvaló.⁴⁸¹ A birodalom ázsiai felén szilárdabb gazdasági pozíciókkal rendelkező franciákkal szemben a *Foreign Office* nem igazán segítette a régió iránt egyébként is bizalmatlan brit befektetők előretörését, akiknek a kisebb üzleteiknek a lebonyolításához továbbra is a konstantinápolyi nagykövetség alkalmazottjai és a vidéki konzulátusok végezték a gyakorlati teendőket. Ahmad Feroz szerint a brit Külügyminisztérium és a konstantinápolyi brit követség politikáját külön kell választani, hiszen utóbbinál nagyon fontosak voltak a helyi személyes kapcsolatok, és akik a forradalom után nehezen találtak szót Konstantinápoly új vezetőivel. A nagykövetség, elsősorban Gerald M. Fitzmaurice fődragomán az idősebb oszmán politikai generációnál rendelkezett jó kapcsolatokkal, mint például az ifjútörökök által félreállított Kiamil pasa.⁴⁸²

3.3. A KAPCSOLATOK MEGROMLÁSA: AZ ALBÁN-KÉRDÉS ÉS MACEDÓNIA

Az új oszmán-ifjútörök rezsim rendkívüli belső és külső kihívásokkal szembesült szinte a hatalom megszerzésének pillanatától. Egyrészt a parlament megnyitása szinte azonnal felszínre

⁴⁷⁹ *Daily News*, 1910. július 26. 7.

⁴⁸⁰ Robert Graves, aki ekkoriban a török kormány pénzügyi tanácsadójaként szolgált, annak a véleményének adott hangot, hogy „az Egység és Haladás Bizottsága nagyban a Balkán Bizottságnak köszönheti az angliai liberális sajtó törökbarát attitűdűvé válását és hogy jelenleg nem hajlandó a «reformerek» tetteinek még baráti kritikájára sem.” NBP MS 951 c.2/9, Spec. Corr. Philip Graves 1910–1940, R. W. Graves levele Buxtonnak, 1910. február 21.

⁴⁸¹ Grey kiemelte, hogy nem szabad azt éreztetniük az oroszokkal, hogy a britek visszatértek a régi török-politikájukhoz. FO 800/79 Sir E. Grey levele Sir G. Lowthernek, 1908. augusztus 11.; FO 800/79 Sir E. Grey levele Sir G. Lowthernek, 1908. július 31.

⁴⁸² Ahmad Feroz: Great Britain's Relations with the Young Turks. 1908–1914. *Middle Eastern Studies* vol. 2. no. 4. (1966) 302–329.; G. R. Berridge: *Gerald Fitzmaurice (1865–1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston 2007. 125., 130.

hozta a birodalmat feszítő megannyi problémát, mint például az albán nacionalizmus, az arabok decentralizálóra való törekvése, a keresztény népek különböző autonómia- illetve elszakadási törekvései, nem is beszélve az állam saját infrastruktúrájának elégtelenségeiről.⁴⁸³ Az új berendezkedést megkérdőjelező „ellenforradalomnak” tekintett lázadás és annak leverése 1909. tavaszán pedig előtérbe hozta az ifjútörök mozgalom militaristának tekintett katonai szekcióját, melynek köszönhetően a birodalom belpolitikájában és a politikai konfliktusok megoldásában a hadsereg szerepe jelentősen megnövekedett, illetve a hadsereg tisztikara is átpolitizálódott. Másrészt az ifjútörököknek olyan nemzetközi kihívásokat kellett kezelniük, mint az 1908-as annexiós válság, benne Bosznia-Hercegovina, Bulgária és Kréta ügyével, amelyek ugyan nem jártak olyan területek elvesztésével, amelyek *de facto* a birodalomhoz tartoztak volna, azonban ezek formális elvesztése komoly presztízsveszteséget okoztak az új rezsimnek. Ezek a keserű tapasztalatok nem meglepő módon tovább erősítették az ifjútörök vezetők „ostrom mentalitását”⁴⁸⁴, aminek következtében sokszor radikális és erőszakos eszközöket vetettek be az „oszmán nemzet” megteremtése és saját pozíciójuk megszilárdítása érdekében.

A Balkán Bizottság és a brit külügy is egyformán érzékelte azokat a tendenciákat, amelyek végül az ifjútörökökkel való kapcsolat megromlásához vezettek. Az egyik, már a forradalom győzelmét követő időszakban is hangoztatott problémás pontot az Egység és Haladás Bizottságának informális, a háttérből irányító jellege alkotta. Charles Roden Buxton és Noel Buxton is arról számoltak be, hogy rendkívül erős az ifjútörök bizottságnak az adminisztráció és a parlament felett gyakorolt hatalma, ami ugyan szerintük elengedhetetlen a reformok tényleges végrehajtása érdekében.⁴⁸⁵ Ahogy előbbi fogalmazott: „Tisztában vagyok azzal, hogy különösen a Keleten a külföldi megfigyelőket milyen könnyedséggel megtéveszthetik. Ismerem azokat a vádakot, amiket az ifjútörökökkel szemben felhoznak, és tudom, hogy veszélyes idealizálnom azok jellemét, akiknek az eredményeit oly nagyra tartom. Mégis [...] miután mérlegre teszem a barátságtalan és a jóindulatú kritikákat, nem tudok ellenállni annak a benyomásnak, hogy igazából a Forradalomban egy rendkívüli erkölcsi erő győzedelmeskedett.”⁴⁸⁶ Összességében úgy tűnik, hogy a politikai és kormányzati tapasztalatlanság hangsúlyozása, és a Buxton által a Greynek küldött memorandumban rögzített

⁴⁸³ Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzeté válás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest 2010. 206.; J. Nagy László: *Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok a 19–20. században*. SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged 2009. 47.

⁴⁸⁴ Murat Kaya: *Western Interventions and Formation of the Young Turks' Siege Mentality*. *Middle East Critique* vol.23. no.2. (2014) 127–145.

⁴⁸⁵ Buxton, 1909. 127. vö. NBP MS 951 c.24/4 Balkan Committee – Meeting of June 1908, A Balkán Bizottság memoranduma Sir Edward Greynek (fogalmazvány), 1908. december.

⁴⁸⁶ Buxton, 1909. 136–137.

ifjútörök hajlandóság, hogy „Angliának hízelegjenek”, valójában úgy tűnik főleg a Balkán Bizottságnak szólt. Az ifjútörökök a jó kapcsolatok kialakításával és a Bizottság számára fontos értékek hangsúlyozásával próbálták biztosítani, hogy a külföldi, esetünkben a brit, sajtó hevesebb támadásai helyett a Bizottság viszonylag baráti hangvétellű kritikája foglalja el a nagy-britanniai sajtó hasábjait. Sajnálatos módon a Balkán Bizottságról szóló török szakirodalom egyáltalán nem fed fel az ifjútörökök szándékait és elképzeléseit a Bizottsággal fenntartott kapcsolatokban, pedig valószínűleg az állami iratokból kinyerhető információkon túl a kortárs szereplők személyes anyagain keresztül bizonyosan érdekes bepillantást nyerhetnénk a Bizottság és az ifjútörökök közötti kapcsolat dinamikájára.

Mindezek ellenére a jelentkező anomáliák léteire egyre többen hívták fel a figyelmet, kezdetben csupán magánlevelekben és zárt bizottsági gyűléseken. A Bizottság egyik közeli informátoraként is működő *The Times*-tudósító J. D. Bouchier még az annexiós válság hónapjaiban a macedóniai helyzetet távolról sem kielégítőként festette le egy Buxtonnak írt levelében. Információi szerint Macedónia szerte ismét bandák szerveződnek és a hivatali tisztviselők korrupciója épp ott folytatódik, ahol korábban abbamaradt.⁴⁸⁷ A Balkán Bizottsághoz beérkező információk elsősorban a Macedóniában alkalmazott brutális módszerekről szóltak, amelyeket a török hadsereg a lakosságnál található fegyverek elkobzása során alkalmazott. Ennek törvényi alapját az 1909. májusában meghozott „Csavargókról és feltételezett bűnelkövetőkről szóló” törvény adta, amelyet a korabeli beszámolók és a szakirodalom is egyaránt csak „banda-törvényként” emlegetnek.⁴⁸⁸ A törvény célja az elmúlt években az oszmánokkal és egymással is könyörtelen harcot folytató nemzeti gerillacsapatok lefegyverzése és felszámolása volt, aminek végrehajtása azonban súlyos túlkapásokkal és visszaélésekkel valósult meg. Egyes beszámolók szerint napi gyakorlat lett ismét a korbácsolás és a talpazás, de előfordult, hogy egy település teljes férfilakosságát arra kényszerítették, hogy alvás vagy élelem nélkül két teljes napon keresztül a háza előtt álljon.⁴⁸⁹ A másik jelentősebb figyelmet kapó ügyet az egyesületekről szóló törvény képezte. Az új rendelkezés megtiltotta a nemzetiségi alapon szerveződő egyesületek létrehozását és működtetését, amely természetesen érzékenyen érintette az ottomanizmussal ambivalens érzéseket tápláló nem-török csoportokat. Ahogy Bouchier is rámutatott, a soknemzetiségű birodalomban az ifjútörökök politikája

⁴⁸⁷ NBP MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918, Bouchier levele Buxtonnak, 1909. január 3.

⁴⁸⁸ Stanford J. Shaw–Ezel Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol.II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge University Press, Cambridge 1977. 285–286.

⁴⁸⁹ NBP MS 951 c.1/14 H. N. Brailsford levele Noel Buxtonnak (dátum nélkül); NBP MS 951 c.24/2 Noel és Charles Buxton jelentése a Balkán Bizottságnak az 1910. évi zavargásokról (1911)

működésképtelen: „Jelenleg a magyar unokatestvéreiket utánozzák Macedónia kormányzásában, [ahol] megpróbálnak törökösíteni mindent és mindenkit.”⁴⁹⁰

A törést előmozdító újabb ügyet az albán-kérdés brutális kezelése jelentette. Az albánok 1908-as forradalomhoz fűződő viszonyát nem lehet általánosítani. Noha sokan vállaltak szerepet közülük az ifjútörök mozgalomban és az 1908-as júliusi eseményekben (például a nyílt lázadást megkezdő Nijázi), a számos társadalmi törésvonal (törzsi, vallási, nyelvi, politikai) mentén megosztott albánság eltérően értékelte a birodalom kormányzatában bekövetkezett változásokat.⁴⁹¹ Mivel az ifjútörök mozgalom valódi hatalommal bíró szárnya a közigazgatási decentralizációt és a helyi autonómiákat elsősorban a központi kormányzat meggyengítésének és a birodalom területi integritására veszélyt jelentőnek tekintette, az albán mozgalmak követeléseit is ennek megfelelően kezelte.⁴⁹² Mind a „banda törvény”, mind az „egyesületi törvény” különösen érzékenyen érintette a különböző albán csoportokat, hiszen előbbi nem csak a fegyvertartási privilégiumukat sértette, de előfordulhatott, hogy egész falvakat tartóztattak le a törvény értelmében, míg utóbbi esetében pedig inkább az albán nemzeti mozgalom által fontosnak tartott kérdésekben keletkezett konfliktus a két fél között.⁴⁹³ Így vagy úgy, de az ifjútörök reformpolitikának 1909 folyamán sikerült szinte az összes albán csoportot elégedetlenné tennie, ráadásul a fentiekben túl az adószedés és újoncozás során elkövetett túlkapások tovább mérgezték a helyzetet, aminek eredményeképpen 1909 és 1912 között sorozatos albán felkelések zajlottak, amelyekre az oszmán hadsereg különösen kegyetlen büntetőhadjáratokkal válaszolt. A koszovói muszlim albánság elidegenítése a konstantinápolyi kormányzattól komoly hibának bizonyult az ifjútörökök részéről, amit nem is tudtak végül helyrehozni a Balkán-háborúk előestéjéig. A II. Abdulhamid szultán helyébe lépő V. Mehmednek (1909–1918) az ifjútörökök megszervezték egy macedóniai körutat, aminek végállomása az 1389-es rigómezei csata helyszínén meggyilkolt I. Murád szultán (1362–1389)

⁴⁹⁰ NBP MS 951 C.1/12 J. D. Bouchier levele Noel Buxtonnak, 1909. december 11.; A „törökösítés” kifejezést azonban érdemes óvatosan kezelnünk, mert a korabeli politikai propaganda (és később a balkáni történetírások) előszeretettel alkalmazott fordulata lett, ugyanakkor a birodalom nem-török muszlim népei bizonyos intézkedéseket valóban így éltek meg. Csaplár-Degovics 2010, 208. 685. l.j. vö. Mehmet Hacısalihođlu: The Young Turk Policy in Macedonia. Cause of the Balkan Wars? In: M. Hakan Yavuz–İsa Blumi (eds.): *War and Nationalism. The Balkan Wars, 1912–1913, and their Sociopolitical Implications*. The University of Utah Press, Salt Lake City 2013. 108–109., 122–123.

⁴⁹¹ Csaplár-Degovics 2010, 205–221., Daut Dauti: *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire 1876–1914*. PhD-tézis, The University of Leeds 2018. 176.

⁴⁹² Christopher Psilos: Albanian Nationalism and Unionist Ottomanization, 1908 and 1912. *Mediterranean Quarterly* vol. 17. no. 3. (2006) 30.; Az 1909. februárjában az epiruszi Tepelenába megszervezett kongresszuson, amelyen a görög fenyegetésre apellálva igyekeztek az ifjútörökök magukhoz kötni az albánokat, váratlanul felmerült az albán autonómia kérdése is, amiről végül nem hoztak határozatot, de már önmagában a kérdés napirendre kerülése előrevetítette a két fél közötti további konfliktusokat.

⁴⁹³ Csaplár-Degovics 2010, 209.

síremléke lett, ahol egyes beszámolók szerint legalább százezer albán gyűlt össze, hogy találkozzon az oszmán szultánnal és kalifával.⁴⁹⁴ A szultán iránti hűségre apelláló megbékítési kísérlet és az albánság felsorakoztatása az ifjútörökök mellett azonban nem érte el a kitűzött célját. A Montenegróval határos albán területeken kitört felkelés 1911 tavaszán és annak elfojtása nem segítette elő a két fél közeledését, ráadásul a montenegrói területen meghúzódó felkelők már a következő évi megmozdulásukat készítették elő.⁴⁹⁵

A Balkán Bizottság némileg meglepő módon 1909 és 1910 folyamán tartózkodott attól, hogy nyilvánosan erőteljesebben kritizálja az ifjútörök rezsimet, annak ellenére, hogy bőven akadt olyan ügy, amely élesen szembement a Bizottság politikai és humanitárius alapelveivel. Az 1909. áprilisi ellenforradalom leverése körüli eseteknek és a birodalom kilikiai részén élő örmények ellen elkövetett tömegmészárlásoknak már önmagában elegendőnek kellett volna lennie ahhoz, hogy a Bizottság felemelje a szavát ezek ellen.⁴⁹⁶ A hibák megemlítésekor egyszerre keltek védelmére az autoriter jegyeket mutató kormányzás és a reformerek kormányzati és politikai tapasztalatlanságát illetően.⁴⁹⁷ Az oszmán parlamenti képviselők londoni látogatása előtt Brailsford arról érdeklődött Buxtonnál, hogy „lehetőségünk lesz-e nekünk, a Balkán Bizottságnak csöndben találkozni velük [az oszmán küldöttség ifjútörök tagjaival]? Olyan dolgokat kell kimondanunk és meghallgatnunk, amit nem lehet kimondani teljes erejében nyilvánosan.”⁴⁹⁸ A Bizottság részére az 1910. évre készített jelentésükben Noel és Charles Roden Buxton kiemelték, hogy „miközben továbbra is fenntartják a korábbi jelentésekben kifejtett nézeteket [az ifjútörökök támogatásáról], a Bizottság nem óhajtja minimalizálni vagy elnézni azokat a barbárságokat, amelyek a Török Birodalom számos tartományában megmutatkoztak a lefegyverzési eljárások során. [...] [A Bizottság] Véleménye

⁴⁹⁴ Erik Jan Zürcher: Kosovo revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911. *Middle Eastern Studies* vol. 35. no. 4. (2006) 34.

⁴⁹⁵ Az albán-felkelésekről lásd: James Tallon: Albanian Uprisings, 1910–1911. In: Richard C. Hall (ed.): *War in the Balkans. An Encyclopedic History from the fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia*. ABC-Clio, Santa Barbara (CA)–Oxford 2014. 10–11.; George W. Gawrych: *The Crescent and the Eagle. Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874–1913*. I. B. Tauris, London–New York 2006. 177–179., 185–196.; Stavro Skendi: *The Albanian National Awakening 1878–1912*. Princeton University Press, Princeton 1967. 405–437.

⁴⁹⁶ Az is figyelemre méltó, hogy a Bizottság semmilyen fórumon nem adott hangot a nem-török (többnyire) muszlim közösségek elégedetlenségeinek. A „turkifikáció” kapcsán Noel Buxtonról arról tájékoztatták, hogy a birodalom arab lakossága mélyesen csalódott az új rezsimből, ami nagyjából ugyanazokat a hibákat követte el azokban a tartományokban is, mint Albániában (iskola politika, hivatalnokok, nyelvhasználat stb.). NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912. C. J. Gates levele Buxtonnak, 1911. február 23.

⁴⁹⁷ Idekapcsolódó példának tekinthetjük azt az esetet is, amikor Kiamil pasa az ifjútörök Bizottság nyomására távozni kényszerült a nagyvezíri székből 1909. februárjában. A brit sajtóban a „kialakult török válság” a Balkán Bizottság tagjai úgy kommentálták, hogy „valóban aggasztó lenne, ha Törökország sorsa kizárólag egy 84 éves embertől függene”, illetve kiemelték, hogy az ifjútörököknek fenn kell tartania befolyásukat az adminisztráció tagjai fölött, végtére is ők vitték véghez a forradalmat. *Evening Mail*, 1909. február 19. 5.

⁴⁹⁸ NBP MS 951 c.1/14 Spec. Corr. Brailsford 1909–1922, Brailsford levele Buxtonnak [dátum nélkül]. A levél szélére Noel Buxton ezen a részen azt jegyezte fel, hogy „nem!”.

szerint az erőszak újbóli fellángolásának fő felelőssége nem az Egység és Haladás Bizottság vállait nyomja, hanem a monasztiri és üszkübi katonai klubokét, amelyek rákényszerítették a kormányra a lefegyverzés politikáját, amit a „bandák” felszámolásának egyetlen eszközének tekintettek, miközben azok a maguk részéről halálbüntetés terhe mellett megtiltották a lakosságnak a fegyverek kiadását.”⁴⁹⁹ Mindezekről eltekintve fenntartották azt a véleményüket, hogy a hibák és túlkapások ellenére az új rezsimit támogatásukról kell biztosítani, hiszen nem „dédelgettek illúziókat, hogy az évszázadok alatt rögzült szokások gyorsan tovatűnnek a modern alkotmányosság szelleme előtt.”⁵⁰⁰ Charles Roden Buxton külön ki is emelte, hogy „Miközben bíráljuk, egyúttal támogatnunk és segítenünk kell az ifjútörököket a haladás felé tett törekvéseikben, és nem elmulasztani elismerésben részesíteni őket azért az előrelépésért, amelyet már véghezvittek.”⁵⁰¹

A Bizottság munkájába ebben az időszakban bekapcsolódó Edward Boyle⁵⁰² (1878–1945) egy aránylag kiegyensúlyozott, bizalmas memorandumban ismertette tapasztalatait a Macedóniában uralkodó viszonyokról. Boyle szerint a különböző nemzetiségekkel folytatott beszélgetései során egyre az a helyzetértékelés bukkant fel, hogy „a forradalom száz zsarnokot teremtett ott, ahol korábban csak egy létezett.”⁵⁰³ Írása első felében ezt az állítást igyekezett cáfolni főleg olyan példákat felsorakoztatva, amelyek az ifjútörök adminisztráció a térség fejlesztésére fordított igyekezetét emelték ki, mint az infrastruktúra fejlesztése, új területek mezőgazdasági művelés alá vonása, továbbá a magántulajdon és a közrend biztosítását célzó intézkedések.⁵⁰⁴ Mindezek ellenére a szerző rámutatott, hogy mégis érthető a keresztény lakosság elégedetlensége az új helyzettel. A forradalom elindulásában fontos szerepet játszó Nijázi bej Reszna katonai parancsnokaként statáriálisan igazgatta a várost és környékét, és a látványos középítkezésekhez szükséges pénzügyi forrásokat a helyi polgároktól szerezte meg, amit Boyle is érezhető iróniával „önkéntes hozzájárulásként” jellemez beszámolójában. A másik szerinte aggodalomra okot adó jelenséget a nagyobb városokban érzékelhető „soviniszta” hangulat képezte. A régió központjának számító Szalonikiben a különböző török nacionalista szervezetek az oszmán flotta fejlesztésére igyekeztek adományokat szerezni,

⁴⁹⁹ NBP MS 951 c.24/4 Balkan Committee–Meeting of June 1908, A Balkán Bizottság Felügyelő Bizottságának hetedik éves jelentése az 1910. évről (1911)

⁵⁰⁰ Uo.

⁵⁰¹ Uo. Charles Roden Buxton írásának ez a része külön is megjelent a radikális *Nation* 1911. február 18-ai számában.

⁵⁰² Boyle balkáni tevékenységeiről lásd Seton-Watson nekrológiáját: R. W. Seton-Watson: Sir Edward Boyle. *The Slavonic and East European Review* vol. 24. no.63. (1946) 209–210.

⁵⁰³ NBP MS 951 c.1/13 Spec. Corr. Sir E. Boyle 1910–1944, Boyle Buxtonnak írt leveléhez csatolt memorandum, 1910. november 5.

⁵⁰⁴ Uo.

miközben a helyi görög lakosságot zaklatták: görög tulajdonban lévő kávéházakat, üzleteket és magánházakat rongáltak meg, valamint beszámolt egy olyan esetről is, hogy egy török katonatiszt kirángatott egy francia hölgyet egy üzletből annak görög tulajdonosa miatt.⁵⁰⁵ Az írás második felében Boyle a többi beszámolóban is rendre visszatérő túlkapásokat ismertette, amiket a fegyverelkobzási eljárások és az albán felkelések leverése során követtek el az oszmán hadsereg tagjai. A birodalombeli brit befolyásról pedig megjegyezte, hogy az a konstantinápolyi követség tevékenysége miatt gyakorlatilag nem létezik: mindenhol német termékekkel találkozott, illetve a tapasztalatai is azt mutatták, hogy a törökök többnyire a német nyelvet beszélték. Figyelemreméltó az a megjegyzése is, hogy mint angol utazót a nagyvezír által kiállított ajánlásnak köszönhetően mindenhol a legnagyobb udvariassággal fogadták, azonban mint a Balkán Bizottság tagja egyáltalán nem vettek róla tudomást, ami valamelyest rámutathat a Bizottság és az ifjútörökök közötti viszony állapotára és minőségére is.⁵⁰⁶

Az ekkoriban már komoly tekintélynek örvendő Mary Edith Durham 1911 júniusában fordult a Balkán Bizottsághoz az észak-albániai menekültek megsegítése ügyében. A levelében keményen kritizálta az ifjútörök kormányzatot, amiben az albánoknak súlyosan csalódniuk kellett a kezdeti reményeik ellenére, hiszen: „az «alkotmány» [...], amiben oly sokan reménykedtek kezdettől fogva cserben hagyta őket. A per nélküli bebörtönzések, és az ostoba és zsarnoki intézkedések sokasága lerombolt minden belé vetett reményt és hitet.”⁵⁰⁷ Durham szerint az ifjútörök reformígéreteinek nem lehet többé hitelt adni, látva, hogy milyen pusztítást és szenvedést okozva fojtották el az albánok megmozdulásait: „a civilizált világ megrendülne, ha látná hogyan vezetik be birodalmukba a „reformokat” a törökök. Ez Attila és hunjainak a reformja. Szégyen Európának, szégyen a világnak.”⁵⁰⁸ Durham a macedóniai agitációhoz és segélygyűjtő-akcióhoz hasonló fellépést követelt a Bizottságtól, hiszen „az albán is egy balkáni nemzet.”⁵⁰⁹ A Bizottság némileg megosztott maradt a kérdésben, noha az egyértelmű, hogy megpróbáltak valamilyen segítséget megszervezni az albán menekültek számára. A szervezet éves gyűlésén 1911. július 4-én majdnem minden felszólaló súlyos csalódását fejezte ki az ifjútörökökkel kapcsolatban. A Bizottság akkori elnöke John Westlake szerint még a legvisszafogottabb beszámolókat olvasva is azt hihetnék, hogy még mindig Abdulhamid uralkodik.⁵¹⁰ Noel Buxton pedig bejelentette a tagság számára, hogy a menekültválság

⁵⁰⁵ Uo.

⁵⁰⁶ Uo.

⁵⁰⁷ MS 951 c.1/44 Spec. Corr. Edith Durham 1911–1922, Durham levele a Balkán Bizottsághoz, 1911. június 11.

⁵⁰⁸ Uo.

⁵⁰⁹ Uo.

⁵¹⁰ *Daily News*, 1911. július 5. 'Young Turkey and the Balkans – Strong criticism and a defence.' 2.

érdekében pénzügyi alapot hoznak létre és önkénteseket fognak a helyszínre küldeni a segélyek szétosztásának ellenőrzése érdekében. Ami igazán figyelemreméltó, hogy a Bizottság szándékában állt egy olyan alap létrehozása is, amit Albániában „oktatási propagandára” akartak fordítani, ami élesen szembe ment az ifjútörök politikai állásponttal, ami az albán területeken a nemzetiségű alapú oktatást elvből elutasította.⁵¹¹ A gyűlésről szóló tudósítás azonban említést tett több olyan felszólalóról is, akik további türelemre intettek az új török kormányzatot illetően, például a korábban már említett Edwin Pears, vagy az első világháború végén nagy befolyásra szert tevő közel-kelet szakértő Gertrude Bell⁵¹² (1868–1926), aki arról számolt be, hogy 1908 óta a birodalom ázsiai részein jelentősen javult a közbiztonság állapota.⁵¹³ A gyűlésen végül egy olyan határozatot fogadtak el, amiben élesen tiltakoztak az Albániában véghez vitt pusztítás és a vele járó szörnyűségek ellen, valamint felhívást tettek közzé, hogy az albán menekülteknek szánt adományokat a londoni montenegrói konzulátusra kell eljuttatni.⁵¹⁴

Minden jóhiszeműség ellenére 1912 tavaszára a Balkán Bizottság és az ifjútörökök közötti viszony jelentősen megromlott, aminek eredményeképpen a Bizottság ismét nyilvánosan a rezsim éles kritizálásába fogott. Az 1910 óta a titkári posztot betöltő Arthur G. Symonds a *Daily News* hasábjain a következőképp fogalmazta meg a Bizottság aggályait az ifjútörökökkel kapcsolatban a közelgő oszmán parlamenti választások előtt: „Albánia, Macedónia, Örményország és Anatólia. Görögök és bolgárok, keresztények és muzulmánok: mindannyiuknak meg van a maga sérelme. Azonban mind összegezhető abban a majdnem általános panaszban, hogy az ifjútörökök kormányzata alatt sem az ország haladása [nem érzékelhető], sem egyenlő igazság nem jár a nem az uralkodó fajhoz tartozóknak. Hogy [az ifjútörökök] rengeteg ígéretet tettek, de semmit sem teljesítettek. Hogy nincs több szabadság,

⁵¹¹ Uo. vö. Philip Graves levelével, aki szerint az elbasani albán iskola újrainyítására kellene építeni az anyanyelvi oktatási hálózatot a térségben működő protestáns missziók segítségével. Itt a lapszálon Buxton megjegyezte, hogy elsősorban az amerikaikra kellene bízni ezt a feladatot. A finanszírozást tekintve Graves szerint a korábbi gyakorlat helyett (évi nagyobb összeg adományozása) 3–4 évre tervezett folyamatos támogatást kellene biztosítani. Ahogy írta: „Minden művelt albán a béke és a jó kormányzat eszköze európai-Törökországban.” NBP MS 951 c.2/9 Spec. Corr. Philip Graves 1910–1940, Graves levele Buxtonnak 1911. február 6.

⁵¹² Bell az 1890-es évektől bejárta az Oszmán Birodalom közel-keleti tartományait és Perzsiát, amely során elsajátította a helyi nyelveket, és megismerte a térség lakóinak életét. Számos könyv és műfordítás köthető a nevéhez, aminek révén az első világháború idején a brit kormány közel-kelet szakértőként alkalmazta az 1919-es párizsi békekonferencián és az 1921-es kairói konferencián is. Trónralépését követően I. Fejszál (1921–1933) iraki király mellé delegált brit tanácsadócsoporthoz tagja, aki aktív szerepet játszott az Iraki Nemzeti Könyvtár létrehozásában és működtetésében, valamint a mezopotámiai régészeti feltárások munkálatainak megszervezésében. Az életéről részletesen lásd: Heather Lehr Wagner: *Gertrude Bell. Explorer of the Middle East*. Chelsea House, Philadelphia 2004.; Lisa Cooper: *In Search of Kings and Conquerors. Gertrude Bell and the Archeology of the Middle East*. I. B. Tauris, London–New York 2016.

⁵¹³ Uo.

⁵¹⁴ Uo.

egyenlőség és testvériség, mint színrelépésük előtt. [És], hogy a korrupció, a kegyetlenség és a terror ugyanolyan mindennapos [jelenségek], mint Abdulhamid idején.”⁵¹⁵ A Bizottság nyilatkozatban ítélte el, hogy az ifjútörök kormánytisztviselők részvételével zajlanak a legkülönbözőbb kihágások a birodalom európai tartományaiban. Ezért, figyelmeztetett a Bizottság, „hacsak az adminisztráció reformja nem lesz biztos és gyors, épp az általuk kormányzott emberek békéje és jóléte fogja bizonyítani, hogy Albánia és Macedónia autonómiájának a követelése teljességgel megalapozott.”⁵¹⁶ Ennek elmaradása esetén a Bizottság azt javasolta, hogy a török fennhatóságot – akár erőszakkal is – az európai nagyhatalmak teljeskörű nemzetközi ellenőrzésével kell felváltani, amivel láthatóan teljesen visszatértek az 1908. júliusa előtt képviselt álláspontjukhoz.⁵¹⁷

3.4. KONKLÚZIÓ

A Balkán Bizottság tevékenységéről szóló szakirodalom többnyire felszínesen és egyfajta anomáliaként mutatja be az 1908. júliusában hatalomra került ifjútörök csoport és a Bizottság közötti kapcsolatot. Maga Noel Buxton is egy a két világháború közötti időszakból származó fogalmazványában elég szűkszavúan számolt be erről az epizódról. Konstantinápolyi útjukkal kapcsolatban annyit jegyzett meg, hogy észlelték az ifjútörök mozgalmon belül bizonyos körök túlzott nacionalizmusának nyugtalaító jeleit, aminek hangot is adtak a brit külügyminiszternek. A szövegből Buxton viszont kihúzta azt a mondatot, miszerint a látogatás egyúttal megerősítette őket abban, hogy a jó irányvonalat követik az ifjútörökök támogatásával. Ehelyett nagyon röviden csupán a britek által elszalasztott lehetőségről ír, és hogy rövid idő elteltével ráébredtek, hiábavaló az ifjútörök mozgalom támogatása:

„A Balkán Bizottság ugyanakkor kitartott [az ifjútörökök] támogatása mellett és azt remélte, hogy ha a brit kormány kiaknázza a lehetőséget, hogy a németek által pártfogolt Abdulhamid bukásával átvegye Németország helyét mint Törökország útmutatója, mentora és barátja, akkor az ifjútörökök mérsékelt és haladó része győzedelmeskedhetett volna. Ám a Balkán Bizottság erőfeszítései hiábavalóak voltak, hogy Nagy-Britanniát ebbe az irányba tereljék, és hamarosan arra eszméltünk, hogy Abdulhamid zsarnoksága helyett kicsi Abdulok százai keletkeztek, hogy vegzálják az

⁵¹⁵ *Daily News*, 1912. április 8. 'The Balkans Again. The Issue of the General Election in Turkey.' 4.

⁵¹⁶ *The Times*, 1912. április 6. 'Manifesto from the Balkan Committee.' 3.

⁵¹⁷ Uo.

idegen [értsd: nem török – B.B.] lakosságot. Ennek eredményeképpen visszatértünk ismét a török rezsim éles kritizálásához.”⁵¹⁸

Az 1908-as fordulat kapcsán számos megválaszolatlan kérdést hagyott maga után a szakirodalom, amit jelen dolgozat megpróbált a lehetőségeihez mérten legalább részben megválaszolni. Ez a hiány igaz a Bizottság történetére nézve az eddigi legjobb munkát jegyző James Perkins dolgozatára is, aki szintén nem szentelt különösebb figyelmet a kérdésnek.⁵¹⁹ Az utóbbi időben a török történetírás is felfedezte magának a brit lobb csoport történetét, amit igyekezett a térségbeli brit politikai érdekek egyik előmozdítójaként értelmezni. Sanlı Koç a két fél között kialakult jó kapcsolatról úgy véli, hogy azt az ifjútörökök kezdeményezték és szándékosan játszottak rá a Buxton által elismerendőnek tartott értékek hangsúlyozására, ugyanakkor nem győzi eléggé hangsúlyozni utóbbi török- és muszlimellenes meggyőződését, amit szerinte Buxton csak átmenetileg mellőzött az 1908 és 1912 közötti időszakban.⁵²⁰ Ebben a tekintetben nem térnek el jelentősen az utóbbi években született tanulmányok szerzői sem: a 20. század fordulója után kialakuló egymással szemben álló hatalmi csoportosulások közötti verseny miatt a Balkán és az Oszmán Birodalom területe felértékelődött, és a Bizottság megalapítása a térségbeli brit érdekek előmozdítását szolgálta a török szerzők értelmezésében.⁵²¹ A tanulmányokban feldolgozott oszmán levéltári források kitűnően bizonyítják, hogy a Bizottság tevékenységét folyamatosan nyomon követték a Portán a londoni oszmán nagykövetség jelentésein keresztül az 1908 előtti időszakban.⁵²² Ugyanakkor az ifjútörök periódusra vonatkozóan nem igazán vonultattak fel sem levéltári, sem a korszakban fellendülő oszmán sajtó által hátrahagyott forrásokat a két fél közötti kapcsolat dinamikájának jobb megvilágítására, pedig jó eséllyel ezekből a kútfőkből bővíthetnénk a Balkán Bizottság politikai szerepéről meglévő ismereteinket.

⁵¹⁸ NBP MS 951 c.24/3 Balkan Committee – 1918–1946, 'Lecture for autumn, draft – 1931'

⁵¹⁹ Perkins, 2014.

⁵²⁰ Sanlı Bahadır Koç: *Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist as a Turcophobe*. MA szakdolgozat, Bilkent University, Ankara 1997. 37–43.

⁵²¹ Ayfer Özçelik: İngiltere'nin Emperyal Hedeflerinin Savunucusu Bir Kuruluş: Balkan Komitesi ve Osmanlı Devleti'nin Parçalanmasına Yönelik Bazı Faaliyetleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* no. 9 (2022) 438–440., 451–453.; Mustafa Malhut – Bilgin Çelik: 20. yüzyıl başında İngiltere'nin Balkan politikası ve Balkan ittifakı'nın oluşumundaki rolü. *Türk – İngiliz İlişkileri Dergisi*, vol. 3. no. 1. (2022) 3. Malhut és Çelik azt állítja, hogy az angol–orosz közeledés nyomán 1908-ban Bécsben létrehoztak egy Albán Bizottságot, aminek a brit Bizottság tevékenységének ellensúlyozása lett volna a feladata a szerzők szerint. Az osztrák–magyar albán-politika valójában sokkal korábbi kezdeményezés volt, ami 1896-tól kezdődően igyekezett különböző eszközökkel megszilárdítani befolyását az albán területeken. A szerzők által megnevezett osztrák bizottság pedig formálisan csak 1913-ban alakult meg. Lásd: Kurt Gostentschnigg: *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918*. Springer, Wiesbaden 2018. 315–322.; Csaplár-Degovics, 2022. 337–339.

⁵²² Lásd: Boyar 2007, 101., Özçelik 2022, 447.

Másfelől a török szerzők látszólag abból a sérelmi paradigmából indulnak ki, hogy az európai nagyhatalmak „az imperialista versengés” során az oszmán állam elpusztítására törekedtek, amiben a Balkán Bizottság egy olyan eszköz volt, aminek az volt a szerepe, hogy a brit közvéleményt ennek megfelelően formálja. Ebből a nézőpontból két szempontot is ennek a koncepciónak rendelnek alá. Az egyik, hogy az orosz–brit kapcsolatokat gördülékenynek és harmonikusnak állítják be, ami esetükben azt jelenti, hogy a két fél tudatosan működött együtt a Balkánon egymás érdekeinek kölcsönös figyelembevételével. Ezzel szemben a két fél közötti kapcsolatok korántsem voltak ennyire kiegyensúlyozottak és egyirányba tartók, mint ezt a szerzők beállítani szándékoznak. A brit politika közel sem követte a Balkánon (sem) az oroszok célkitűzéseit, sőt bizonyos esetekben kimondottan szembement azokkal.⁵²³ Ugyanakkor a brit külpolitika alakítói semmi esetre sem kockáztatták volna a meglévő hármasantantot az Oszmán Birodalom kedvéért, ami számos ponton megmutatkozott az 1908 és 1912 közötti időszakban is.

A török szerzők másik feltevése szintén nem állja ki a források próbáját, hiszen a Balkán Bizottság és a mindenkori brit kormány közötti viszony közel sem volt ilyen egyirányba tartó, mint azt feltételezik. Sőt éppen ellenkezőleg, noha az 1908 utáni időszakban a Bizottság megpróbált konkrétan a brit befolyás megerősítése érdekében fellépni az ifjútörök kapcsolataikon keresztül, azonban ez a törekvés ekkor sem találkozott a Külügyminisztériumban különösebb egyetértéssel. A minisztérium állandó tisztviselői – mint Charles Hardinge vagy Arthur Nicolson – szemében a Bizottság továbbra is inkább kellemetlenségnek számított, mintsem olyan eszköznek, amit használhatnak a „közel-keleti” brit politika alakításában.⁵²⁴

A Balkán Bizottság ifjútörök forradalomról szerzett benyomásait és a hatalomra került vezetőkkel kialakított kapcsolatait az áttekintett források alapján sajátos dinamika jellemzi. A Bizottság számára egyrészt egyértelműen megnyerő volt a forradalom narratívájából

⁵²³ T. G. Otte szerint a brit Külügyminisztériumban többen úgy vélték, hogy valójában lehetetlen megegyezni az oroszokkal, mert végül úgy is többet akarnak majd. T. G. Otte: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge University Press, Cambridge 2011. 265.; A világháború előestéjére kiformalódott szövetségi rendszerek ellenére bőven akadt még konfliktus a brit és orosz fél között (például az Iránban kialakított befolyási övezetek körül), de akadt példa az együttműködésre német–orosz és német–brit relációban is.

⁵²⁴ Jól illusztrálja, hogy a külügyminisztérium állandó tisztviselői Noel Buxton Edward Grey külügyminiszternek írott 1909. augusztus 4-ére keltezett levele csak 1910. márciusában került William Tyrell és Edward Grey elé. Buxton a levélben arra hívta fel a külügyminiszter figyelmét, hogy az Enverrel folytatott megbeszélések alapján arra jutott, hogy az akkori ifjútörök kormánynak jól jön a külföldi kritika, amire a reformok bevezetésénél hivatkozni tudnak a belföldi közvélemény előtt. Tyrell erre érezhető gúnnyal csak annyit jegyzett fel: „Enver bej szerint Talat üdvözlőné a külföldi kritikát. Hát ez bámulatos! Lehetséges, hogy ez N.[oe]l B.[uxton] és Enver franciaságának az eredménye.” FO 800/105 Noel Buxton levele Sir Edward Greynek, 1909. augusztus 4., Minute, 1910. március 11.

kibontakozó „ifjú törökök” képe, akik a Bizottság által támadott szultáni rezsim abszolút antitézisét testesítik meg: az alkotmányosságot és a liberalizmust, ami a birodalom különböző népeit egyesíteni fogja, de legalábbis a Bizottság mércéjével megfelelő kormányzatot fog biztosítani számukra. Meglátásuk szerint egy megreformált, alkotmányos, a különböző népeknek egyenlő jogokat és önkormányzatot biztosító oszmán birodalom a térség stabilizálásának legjobb módját kínálja. Másfelől Charles Buxton szerint az ifjútörökök által kínált kísérlet nem más, mint az a történelmi kérdés, hogy a „Kelet” valóban változatlan-e, hiszen:

„ez része talán korunk legnagyobb kérdésének, hogy a Kelet képes-e felébredni. Hogy az a titokzatos mozgalom, ami Japánt a hatalmak első sorába emelte, és megmozgatta Kínát, Indiát és Egyiptomot, a haladást követeli Oroszország ázsiai részein, és megrázta a sah trónját Teheránban csupán múló áramlat, ami csak a felszínt kavarja fel, vagy tünete egy magasztos iránynak, ami arra hivatott, hogy megváltoztassa a civilizáció folyásirányát?”⁵²⁵

A Bizottság tagságának egy jelentős része számára a tradicionális brit oroszellenességet a liberális-radikális ideológiai mező kifejeződésének egyik új terepének is tekinthetjük. A Perzsiában lezajlott alkotmányos forradalom, illetve azzal szemben a sah pozícióját megerősíteni kívánó orosz beavatkozás is kiváltotta a Bizottság tagjainak ellenkezését, akik ráadásul nem csak beléptek az akkoriban létrehozott Perzsia Bizottságba (Persia Committee), de a Balkán Bizottság egykori titkára William Moore Tebrizben a konstitutionalista csapatok mellett a barikádharcokban is részt vett.⁵²⁶

A Bizottság az ifjútörök forradalom hozta átalakulásban lehetőséget is látott arra, hogy némileg túllépjen korábbi szerepén, és a térségbeli brit politikai és gazdasági érdekek előmozdítója legyen az Oszmán Birodalomban. A nyugat-európai, főleg brit jóindulatot és segítséget attól tették függővé, hogy az új kormányzat képes-e megteremteni és fenntartani a

⁵²⁵ Buxton, 1909. 264–265.

⁵²⁶ Mansour Bonakdarian: *The Persia Committee and the Constitutional Revolution in Iran*. *British Journal of Middle Eastern Studies* vol. 18. no.2. (1991) 193. vö. Henry Brailsford esetét, akinek a cári orosz autokratizmus elleni ellenszenvé és a liberális-radikális világnézete majdnem a karrierje végét eredményezte. A cári elnyomás áldozatai iránti szimpátiából több szervezetben is aktívan részt vett, ami összeköttetésbe helyezte oroszországi forradalmi csoportokkal. Valószínűsíthetően a Londonba emigrált David Soskice (1866–1941) kérésére Brailsford három brit útlevelet intézett tudomása szerint a cári terror ellen menekülő emigránsoknak. Valójában az útleveleket arra használták, hogy visszatérhessenek Oroszországba, ahol a szentpétervári Hotel Bristolnál bombamerényletet hajtottak végre 1905. márciusában, és az egyik elkövetőnél megtalálták az Arthur McCulloch névre kiállított dokumentumot. Brailsford – mivel önként tett beismerő vallomást a szerepéről – összeesküvésben való részvételért bíróság elé állították, amit végül megúszott 100 font büntetés megfizetésével. Az eset miatt a Balkán Bizottságban betöltött tagságát is felfüggesztették, amit Brailsford különösen rossz néven vett. Lásd: Leventhal. 1985. 51–55.; NBP MS 951 c.1/14 Spec. Corr. Brailsford 1909–1922., Brailsford levele Buxtonnak, dátum nélkül [1905]

rendet a birodalomban, illetve bevezetni a megígért reformokat Macedóniában és Anatólia örményeklakta területein. Mindazonáltal ez a kondicionális támogatás párosult a forradalom után megnyilvánuló szabadságélmény, majd a kormányzóképeség infantilizálásával. Előbbire kitűnő példákat jelentenek a fejezetben idézett groteszk epizódok, azonban elgondolkodtató, hogy a szociális kérdések iránt alapvetően elkötelezett Bizottság tagsága nem mutatott különösebb érzékenységet a munkássztrájkok iránt, illetve, ha említésre is került akkor azt negatív, a szabadságélmény naiv megnyilvánulásaként interpretálta.⁵²⁷ A Bizottság rendkívül elnéző hangnemet ütött meg az ifjútörök kormányral szemben az 1909 áprilisában lezajló ún. ellenforradalom és a vele párhuzamosan zajló adanai mérsárlások, illetve az év folyamán kezdődő, majd 1910-ben kiteljesedő macedóniai politikájuk kapcsán. A hibák többségét abban azonosították rendszeresen, hogy az ifjútörök mozgalmat olyan emberek csoportja vitte sikerre, akik aligha rendelkeznek kormányzati tapasztalattal. Edwin Pears is arra figyelmeztetett, hogy az angol és a francia forradalmak egyrészt időben sokkal tovább tartottak (véleménye szerint előbbi 1628-tól 1688-ig, utóbbi pedig 1797-től szerinte legalább 1870-ig tartott), de legfőképpen olyan „osztályok” kezdték meg, akik hozzászórtak a kormányzáshoz.⁵²⁸ Ennél fogva a Bizottság javaslata, hogy szakértők kiküldésével és török hivatalnokok képzésével segítsék az új rezsim megszilárdulását egyértelműen annak a törekvésnek a kifejeződésének tűnik, hogy a kiskorúsított Keletet a megfelelő, azaz nyugati sztemderdek szerint kormányozzák, miközben ezáltal újra megerősödik a brit befolyás Konstantinápolyban.

Amit a Balkán Bizottság nehezen értett meg az ifjútörökökkel kapcsolatban, hogy sokkal inkább voltak nacionalisták, mint a liberális, alkotmányos parlamentarizmus hívei, akik politikájukat érthetően a saját érdekeik mentén alakították. Şükrü Hanioglu fel is hívja rá a figyelmet a késő oszmán kort tárgyaló szintézisében, hogy az ifjútörök forradalom valójában egy katonai puccs volt, amit elsősorban olyan katonatisztek vezényeltek le, akiknek a birodalom megmentése volt a céljuk.⁵²⁹ A Bizottság tagjai ugyanakkor nem ismerték fel teljes valójában azt az ifjútörök szempontból leküzdhetetlennek bizonyuló problémát, hogy a balkáni kisállamok által is támogatott macedóniai csoportok a „minél rosszabb, annál jobb” elvét követték a vilajetekben, amivel a térséget kormányzó törökök változó eredménnyel ugyan, de megbirkóztak a jemeni felkelés és az olasz támadás kezdetéig, amikor is a birodalom ezen részén állomásozó csapatok nagyrészt át nem vezényelték új állomáshelyükre.⁵³⁰

⁵²⁷ Pears, 1910. 693. vö. Mazower, 2005. 287–288.

⁵²⁸ Pears, 1911. 17.

⁵²⁹ Hanioglu, 2008. 151.

⁵³⁰ Csaplár-Degovics – Demeter 2012. 209., 238.

A Balkán Bizottság próbálkozása érdekes színpontját adja az 1908 és 1912 közötti brit-oszmán kapcsolatoknak. A szakirodalomban említés szintjén szinte mindenki fontosnak tartja megemlíteni ezt az epizódot, azonban részletesebb elemzést eddig nem nyújtott egyik korábbi munka sem a brit fél és az ifjútörök közötti kapcsolatokról. A fejezet egyik kifejezett célja ennek a hiánynak a részleges pótlása volt, amely során világossá vált, hogy a rengeteg elágazás közül itt csupán egyet, a Balkán Bizottságét sikerült megragadnom. Az időszakról további eredményeket hozhatnának a korabeli oszmán-török források bevonása, valamint a bolgár nyelvű források felkutatása, amire eddig a Bizottsággal kapcsolatban tudomásom szerint nem történt vállalkozás.

4. FEJEZET: A BALKÁN-HÁBORÚK (1912–1913): „AUTONÓMIA VAGY ANATÓMIA”?*

Az ifjútörök kormányzatot ért sorozatos belső kihívások és az azokra adott elégtelen és sok esetben rossz válaszok azt a benyomást keltették, hogy a birodalom régóta várt végnapjai elérkeztek, ami mozgásba hozta a Portával szemben követelésekkel fellépő államokat is. 1911. szeptember 29-én a többi európai nagyhatalom hallgatólagos beleegyezésével a koloniális versenybe belépő Olaszország megtámadta az oszmán Porta utolsó afrikai tartományait jelentő Tripolit és Küreneikát az ottani olasz kolóniát ért atrocitásokra hivatkozva.⁵³¹ Az elhúzódo harcok, amelyek 1912 folyamán a Dodekanészosz-szigetcsoport megtámadásával a Földközi-tenger keleti medencéjére is kiterjesztette a konfliktust, az oszmán európai területekre aspiráló balkáni kisállamokat is mozgásba lendítette. Az 1908-as boszniai annexiót követően a különböző nagyhatalmak előálltak azokkal a javaslatokkal, amelyek különböző konstellációkban a balkáni államokat (és néha az Oszmán Birodalmat) egy szövetségi tömbbe tömörítették volna elsősorban a Monarchia további balkáni térnyerését megakadályozandó.⁵³² Mindazonáltal a szóban forgó államok között a megegyezést továbbra is gátolta a nemzeti aspirációik metszéspontján fekvő Macedónia kérdése. Christopher Clark szerint a különösebb provokáció nélkül megkezdett olasz hadjárat olyan precedenst jelentett, ami tulajdonképpen „zöld lámpát” jelentett a balkáni államok számára.⁵³³

A fejezetben a Balkán Szövetség megalakulása és az első Balkán-háború kapcsán elemzem a Balkán Bizottság szerepét és a háborúval kapcsolatos attitűdjeit. Az 1912–1913-as Balkán-háborúk különösen az első világháború prizmáján keresztül nézve különösen fontos változásokat eredményeztek a félszigeten. Nemcsak, hogy véget vetettek „az öt évszázados”

* A fejezet megírása során sokat merítettem Balatoni Balázs: „Autonómia vagy anatómia.” A Balkán Bizottság rendezési tervei a Balkán-félszigeten az első világháború idején (1914–1919). In: Püski Levente – Ónadi Sándor – Schrek Katalin – Sipos Nikoletta (szerk.): *Korszakokról korszerűen. A 2022. április 29/30-án megrendezett Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia tanulmányai I.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen 2023. 67–80. című tanulmányomból.

⁵³¹ Az olasz–török háborúról lásd: Clark, 2013. 244–249.; Horváth Krisztián: *Dokumentumok az 1911-12-es olasz-török háborúról.* Documenta Historica 49. Szeged 2000.

⁵³² Demeter, 2007. 95.; A különböző törököket is magába foglaló tervezeteket a brit kormányzat részéről egyértelműen időhúzásnak tekintették, amivel a Porta célja az volt, hogy jobb egyezséget tudjon kialkudni magának a Monarchiával szemben. Lásd: FO 800/79 Lowther távirata Greynek, 1908. október 21.; Bernadotte E. Schmidt: The Bosnian Annexation Crisis (III). *The Slavonic and East European Review* vol.10. no.29. (1931) 410.; Bizonyos brit liberális szereplők, akik a térség stabilitását és ezáltal az európai béke kulcsát egy balkáni konföderációban vélték megtalálni természetesen támogatták még 1910–1911 körül is ennek megvalósulását. Például: Pears, 1910. 704.

⁵³³ Clark, 2013. 244.

európai oszmán jelenlétnek, de hosszú távon meghatározták a félsziget országai közötti kapcsolatokat is. Bulgáriában olyannyira fontos szerepet kapott a nemzeti emlékezetben, hogy egészen a közelmúltig a világháborúhoz képest az „első nemzeti katasztrófaként” élt a köztudatban.⁵³⁴ Az európai nagyhatalmak számára a háború pedig számos tanulsággal szolgálhatott volna, ami intő példaként állhatott volna előttük 1914-ben a júliusi válság kezelése során. Egyrészt a háború jellegéből (új hadászati technikák és taktikák alkalmazása),⁵³⁵ másrészt a háború körüli diplomáciai küzdelmekből azonban téves következtetéseket vontak le. Az első háború lezárását jelentő londoni egyezményt (1913. május 30.) – Richard C. Hall szavait idézve – az európai koncertdiplomácia „utolsó lélegzetvételének” tekinthetjük, aminek látszólagos sikere a kortársakban azt az illúziót erősítette meg, hogy a nemzetközi konfliktusokat el tudják simítani konferenciákkal, és a rendszerben megfelelő fékező erők vannak. Másfelől már az 1911-es olasz lépések, majd a balkáni kisállamok magatartása 1912–1913-ban azt a tanulságot látszottak mutatni egyes szereplőknek, hogy erővel, a többi hatalom kész tények elé állításával viszonylag egyszerűen megvalósíthatják kitűzött céljaikat.⁵³⁶

1908 nyarán Antrim Oriel szerzői név alatt Nagy-Britanniában megjelent egy regény, amely témájának egy nagyon is valóságos díszletek között kibontakozó fiktív balkáni konfliktus leírását választotta.⁵³⁷ A könyv kezdetén egy püspök otthonában megtartott vacsorára csöppenünk, ahol a fiktív főszereplők a liberális Lyell Forbes, a konzervatív Lord Amphlett, valamint bizonyos Dick Stanton, Priscilla Seaton és Henry Anderson folytat eszmecsere bit belpolitikai kérdésekről, valamint a Balkánon észlelhető feszült helyzetről. A kísértetiesen a Balkán Bizottság működésére hasonlító helyszínek bejárása után a cselekményt a Macedóniában több bolgár település ellen elkövetett támadások és az annak nyomán Bulgária és Törökország között kitört határincidensek lendítik előre. Abdulhamid szultán váratlan halála fejtelenséget okoz Konstantinápolyban, amit a megfelelő pillanatra váró Bulgária nagy bátorsággal kihasznál és hadat üzen a Portának, aminek nyomán a többi balkáni állam is mozgósítást rendel el.⁵³⁸ A regény bit főszereplői az események hatására maguk is készek kivenni a részüket a kibontakozó konfliktusból: önkéntes légiót szerveznek, gyűléseket

⁵³⁴ Richard Crampton: Was the First World War a Turning Point at which Bulgarian History failed to turn? In: Othon Anastasakis – David Madden – Elizabeth Roberts (eds.): *Balkan Legacies of the Great War. The Past is never dead*. Palgrave–Macmillan, London 2016. 51.

⁵³⁵ Richard C. Hall: *The Balkan Wars, 1912–1913. Prelude tot he First World War*. Routledge, London–New York 2000. 132–135.; Michael Paris: The First Air Wars – North Africa and the Balkans, 1911–13. *Journal of Contemporary History* vol. 26. no. 1. 1991. 97–109.

⁵³⁶ Hall, 2000. 72.; Othon Anastasakis – David Madden – Elizabeth Roberts: Introduction: The Past is Never Dead. In: Uők.: i. m. 3.; Csaplár-Degovics, 2020. 69.

⁵³⁷ Antrim Oriel: *The Miracle*. Constable & Co., London 1912. [1908.]

⁵³⁸ Uo. 57., 59–61.

tartanak, a női főszereplő – Violet Howard – ápolónőként a frontra megy, s míg a konzervatív Amphlett a törökök oldalán harcol, a liberális Forbes a brit külügyminiszter felkérésére Berlinben és Bécsben tárgyal egy európai konfliktus elkerülése érdekében.⁵³⁹

A könyv szereplői és a dolgozatunk középpontjában álló csoport prominens alakjai szinte minden nehézség nélkül azonosíthatóak. A „liberális Lyall Forbes” alakja mögött egyértelműen Noel Buxtont fedezhetjük fel, aki kapcsán nemcsak – szinte biográfiai pontossággal – megismerjük első Balkánra vezető utazásának körülményeit, és aki egy „nagy felszabadítótól” származik, de az egyik karakter számára egyenesen a „keleti kérdés evangélistájának” számít.⁵⁴⁰ A többi szereplő karaktere mögött megsejthetjük Henry Brailsford (Henry Anderson) és Henry Nevinson (Dick Stanton) alakjait, míg az Amphlett alakja által kibontott konzervatív álláspontot egy korabeli kritikus Henry Algernon George Percyben (1871–1909) azonosította, aki Arthur Balfour kormányában a külügyekért felelős miniszterhelyettesi pozíciót töltötte be a Képviselőházban.⁵⁴¹

Noha a regény cselekménye és felépítése közel sem teszi azt irodalmi remekművé, abban a tekintetben igenis érdekes, hogy olyan valaki írta, aki „belülről ismeri az angol Balkán Bizottságot, aki közelről ismeri annak tagjait.”⁵⁴² A könyvet jegyző William Arthur Moore – aki a Bizottság titkára volt a macedóniai reformok időszakában – munkája abból a szempontból kimondottan tanulságos, hogy a cselekményen keresztül nemcsak bemutatja, hogy a Balkán Bizottság egy ilyen szituációban hogyan cselekedne, de egyértelműen megjeleníti azt is, hogy milyen szerepet képzelt el magának a csoportnak a brit társadalomban.

A Balkán-háborúk időszakát bemutató fejezetben megvizsgálom, hogy a Bizottság milyen szerepet játszott az események alakulásában, illetve a konfliktus során milyen tevékenységekkel igyekezett kivenni a részét a balkáni kisállamok küzdelméből. Ez az időszak több szempontból is mérföldkőnek tekinthető. Egyrészt a balkáni államok közötti kapcsolatokat hosszú távon meghatározták a háborúk, amelynek súlyos politikai és társadalmi következményei évtizedeken keresztül hatást gyakoroltak a félsziget lakosságának mindennapjaira. Mérföldkőnek tekinthető ez a pár év a Balkánról kialakított nyugati percepciók

⁵³⁹ Uo. 45., 71., 103., 120., 122–135., 136–150.

⁵⁴⁰ Oriel, 1912. 26., 251., 259.

⁵⁴¹ Uo. 20., 71., 110.; *Daily News*, 1908. november 10. A Book of the Day. The Near in East in Fiction. 4. Sajnos a könyv 1908-as kiadását nem sikerült megtekintennem, de – az egyébként Balkán Bizottság tag – Rolfe A. Scott-James által írt ismertetőből kiderült, hogy a szerző a könyv címére utaló „csodát” a mű végére beillesztett utószóban az ifjútörök mozgalom sikerében és ígéretében látta. A törökök Európából történő végső kiűzésére építő történet után kénytelen is volt ezt megtenni, hiszen a Bizottság és az ifjútörökök közötti kapcsolatok ekkora kezdenek szorosabbra fűződni, aminek fényében elég szerencsétlennek tekinthető a regény megjelenésének időzítése. Az utószó az 1912-es kiadásban már nem szerepel.

⁵⁴² *Daily News*, 1908. november 10. i. m.

történetére nézve is, hiszen a háborúk során elkövetett etnikai atrocitásokról adott híradások, majd az egymás diszkreditálására irányuló balkáni propaganda-kampány azt eredményezte – Maria Todorova szavaival –, hogy a „civilizált világ [...] ekkor haragudott meg először komolyan a Balkánra.”⁵⁴³ A korábban ambivalens, azonban alapvetően a balkáni keresztényekről kialakított pozitív kép, amit a Bizottság is mindvégig igyekezett fenntartani a brit társadalomban, egyértelműen negatívvá változott, ami a Balkán fogalmától elválaszthatatlanná tette az erőszakot, az instabilitást és a szélsőséges nacionalizmust a nyugati közbeszédben (is). Ezek a folyamatok egyúttal kikezdték az egyébként nagyon sokszínű Balkán Bizottság tagságának egységét is, amelynek kötőanyagát elsősorban az oszmán-török állam támadása nyújtotta, azonban annak kivonulása esetére nem rendelkeztek egységes állásponttal, s többnyire a személyesen preferált balkáni nemzetek törekvéseit támogatták akár egymással szembe menve is.

4.1. A BALKÁN SZÖVETSÉG LÉTREJÖTTE

Az Oszmán Birodalom európai részén zajló események és az olasz–török háború lépéskényszerbe hozta a Porta területeire áhító balkáni államokat is, akik kénytelenek voltak egyúttal azt is belátni, hogy csakis valamilyen kompromisszum árán, együtt képesek csak felvenni a küzdelmet a Portával, hiszen még élénken élt emlékezetükben az 1897-es görög fiaskó képe. Az 1908-as annexiós-válság után az orosz diplomácia célul tűzte ki maga elé egy olyan balkáni szövetségi rendszer kialakítását, ami képes feltartóztatni a Monarchia esetleges délkeleti irányú terjeszkedését. Anatolij Nyekljudov szófiai orosz nagykövet (1856–1943) és a belgrádi kollégája Nyikolaj Hartwig (1857–1914) hathatós közreműködésével 1911. októberétől már megkezdődtek az egyeztetések Bulgária és Szerbia között a lehetséges együttműködés kereteiről.⁵⁴⁴ A tárgyalássorozat eredményeképpen a két ország végül 1912. március 13-án aláírta a szerb–bolgár egyezményt, amit a második Balkán Szövetség alapjának tekinthetünk. A szerződésben a két fél kölcsönös segítségnyújtásról egyezett meg, ha egy harmadik fél beavatkozna az akkor még oszmán uralom alatt álló balkáni területek viszonyaiba,

⁵⁴³ Todorova, 2009. 3.

⁵⁴⁴ A. Nekludoff: *Diplomatic Reminiscence. Before and During the World War, 1911–1917*. E. P Dutton & Co., New York 1920. 52.; Az együttműködés lehetőségének a keresése azonban már korábban megkezdődött. Igor Despot szerint Alekszandar Malinov bolgár miniszterelnök (1908–1911) elzárkózott a megegyezéstől, hogy szabad mozgásteret hagyjon Bulgáriának, azonban utódja Ivan Gesov (1911–1913) már reménykedett abban, hogy a szerb fél újra az asztalra teszi a megegyezés lehetőségét. Igor Despot: *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties. Perceptions and Interpretations*. iUniverse, Bloomington 2012. 39–41.; Gešov visszaemlékezéseiben belpolitikai okokra, elsősorban a macedóniai emigráns körök nyomásgyakorlására hivatkozott, hogy miért kellett minél előbb lépnie a kérdésben. I. E. Gueshoff: *The Balkan League*. John Murray, London 1915. 18.

s ezt később katonai konvenció (1912. június 19.) megkötésével is megerősítették. A szerződés titkos záradékában azonban a felek megegyeztek oszmán Macedónia felosztásáról, továbbá egy vitatott zóna kijelöléséről, amelynek hovatartozásának végső eldöntését az orosz cár döntőbíráskodására bízták.⁵⁴⁵ A szövetséget a pétervári diplomácia egyértelműen Monarchia-ellenes céllal akarta fenntartani, amit Szazonov orosz külügyminiszter értékelése illusztrál a legtalálóbban, miszerint a Balkánt „ötszázezer szurony védi [...] örökre megakadályozva a németek és osztrákok térnyerését!”⁵⁴⁶

Az ifjútörök forradalom előtti időszakban Macedóniáért dúló küzdelem két főszereplője a bolgárok és a görögök voltak, akik között a legtöbb összeütközés zajlott le ebben az időszakban. Bizonyos hivatalos megfigyelők szerint 1908-at követően azonban amennyire a törökök kerülni igyekeztek a konfliktust a bolgárokkal, annyira sikerült elidegíteni maguktól a birodalom görög lakosságát, még úgy is, hogy a kisázsiai görögség érdekelt volt egy erős és stabil oszmán állam kialakításában, hogy fel tudja venni a versenyt a térségben megjelenő nyugati gazdasági konkurenciával.⁵⁴⁷ Ugyanakkor a görög vezetés azzal a dilemmával szembesült, hogy egy esetleges háború esetén szláv szomszédai fogják megszerezni azokat a területeket, amit a *Megali Idea* elképzelése szerint a megnövekedett Görögországnak kellene birtokolnia. Eleftheriosz Venizelosz (1864–1936) görög miniszterelnök végül az együttműködés mellett kötelezte el magát, aminek első nyilvános jelét 1911 áprilisában lehetett tapasztalni, amikor a görög kormány nevében Athénba meghívott bolgár diákok előtt a korábbi bolgárellenes görög politikai kommunikáció helyett a két nemzet közös politikai és gazdasági érdekeiről tartott beszédet.⁵⁴⁸ A két fél közötti megegyezést nagyban elősegítette a Balkán Bizottság egyik legfontosabb helyi információforrása, James David Bouchier, aki az 1908-as forradalom kezdetétől fogva erős szkeptikussal fogadta az ifjútörök rezsim ígéreteit. Az 1909-es oszmán egyesületi törvény után kimondottan kritizált a Bizottságnak küldött leveleiben is, amely kritika jelentősen felerősödött az albániai büntetőhadjáratokról érkező hírek kapcsán.⁵⁴⁹ Bouchier nem csak információval rendelkezett a balkáni államok közötti együttműködésről szóló tárgyalásokról, de tevékeny alakítója volt a görög–bolgár megegyezésnek. Életrajzírója Bouchier saját vallomását idézve számolt be a Balkán Szövetség formálódásáról: „A görög–

⁵⁴⁵ A szerződés és a titkos záradék szövege olvasható az *American Journal of International Law* vol. 8. no. 1. 1914. 'Official Documents' mellékletében 1–5.

⁵⁴⁶ Idézi A. J. P. Taylor: *Harc a hataloméért. Európa 1848–1918*. Scolar Kiadó, Budapest 2000. 581.

⁵⁴⁷ NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912. Harry Lamb levele Buxtonnak, 1911. február 20.; Thanos Veremis: *A Modern History of the Balkans. Nationalism and Identity in Southeast Europe*. I. B. Tauris, London–New York 2017. 29–30.; Balogh Ádám: *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban 1897–1912*. SZTE Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged 2011. 123–134.

⁵⁴⁸ Balogh, 2013. 63.

⁵⁴⁹ MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918. Bouchier levele Buxtonnak, 1911. április 22.

bolgár egyezményt kicsivel később írták alá, mint a szerb–bolgárt, azonban a tárgyalások [az előbbi esetében] jóval korábban elkezdődtek. Az ősz folyamán Szófiába menet hosszasan beszélgettem [erről] Milovanoviccsal⁵⁵⁰, aki késznek mutatkozott a megegyezésre. A szerb–bolgár tárgyalásokban azonban közvetlenül nem vettem részt.”⁵⁵¹ Frederick Giffin pedig arról tájékoztat, hogy 1911 tavaszán Bouchier és Venizelosz együtt vázoltak fel egy javaslatot egy görög–bolgár „antantrol”, aminek a lényege az Oszmán Birodalombeli keresztények védelmében tett közös fellépés és egy védelmi szövetség lett volna, ha a szerződő felek egyikét török támadás érné.⁵⁵² A tárgyalássorozat végén létrejött görög–bolgár szerződés aláírásánál pedig Bouchier jelen volt Athénban 1912. május 29-én.⁵⁵³ Grogan ráadásul arról is tudni vél, hogy a tárgyalások időszakában Bouchier Montenegróban Nikola királytól is azt az információt kapta, hogy támogatja egy ilyen szövetség létrehozását.⁵⁵⁴

Mindebből az következik, hogy Bouchierön keresztül a Balkán Bizottság szűkebb köre 1912 tavaszán már nagy vonalakban tudhatott a kisállamok között formálódó együttműködésről, ami két szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt az orosz diplomácián kívül – aminek Nyekljudov révén tudnia kellett a szerb–bolgár szerződés törökellenes éléről is⁵⁵⁵ – az európai fővárosokban eltérő mértékű információval rendelkeztek a Balkánon formálódó konstellációról. A britek csak fokozatosan ismerték meg a szerb–bolgár szerződés tartalmát, de a titkos záradékról nem tudtak, míg a franciák csak 1912 augusztusában szembesültek annak teljes tartalmával. A németek számára egy a londoni orosz nagykövetségen dolgozó titkár szivárogtatta ki a szerződést, igaz csak kivonatos formában, miközben a Monarchia látszólag csak a két ország közötti zajló tárgyalásokról volt tudomással.⁵⁵⁶ A megtekintett források között nem találtam konkrét bizonyítékot arra, hogy teljes bizonyossággal kijelenthessem, hogy Bouchier és a Balkán Bizottság 1912 tavaszán már tisztában lettek volna az Oszmán Birodalom ellen támadó éllel létrejött Balkán Szövetség közel jövőbeni szándékairól, de illúzióik semmi esetre sem lehettek egy ilyen konstellációt illetően. Bouchier és Buxton is több írásában hangsúlyozták, hogy a Balkán-kérdés természetes és legjobb rendezését a Macedóniát lakó népesség anyaországaikkal való egyesülésében látták, aminek akkori akadályát az érdekelt felek közötti kompromisszumok hiánya és a térség geopolitikai

⁵⁵⁰ Milovan Milovanovics (1863–1912) szerb miniszterelnök 1911 és 1912 között.

⁵⁵¹ Grogan, 1925. 136.

⁵⁵² Giffin, 1964. 9.

⁵⁵³ Uo. 9–10.

⁵⁵⁴ Grogan, 1925. 99.

⁵⁵⁵ Nekludoff, 1920. 55.

⁵⁵⁶ Ernst Christian Helmreich: *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913* Harvard University Press, Cambridge (MA) 1938. 60–68.; Keith Robbins: *Sir Edward Grey. A Biography of Lord Grey of Falldon*. Cassell, London 1971. 264.

helyzete jelentette. Előbbi magabiztosan kijelentette, hogy a törökök akár a tökéletes utópiát is megteremthetik az Oszmán Birodalomban, „az alávetett népek sosem lesznek elégedettek, hanem a határ túloldalán lévő szabad államokhoz fognak természetszerűleg gravitálni.”⁵⁵⁷

A másik igazán érdekes egybeesés, hogy a Balkán Bizottság ifjútörök-álláspontjában bekövetkező változás éppen ebben az időszakban következett be. James David Bouchier életrajzírója idéz egy Noel Buxtonnak írott levelet, amelyben a tudósító a görög–bolgár tárgyalások kifejezetten jó alakulásáról számolt be. Bouchier hosszasan egyeztetett a konstantinápolyi görög pátriárkával és a bolgár exarchával arról, hogy a „ottomanizációval” szemben a két csoportnak együttesen kell felvennie a küzdelmet privilégiumaik megvédése érdekében. Amellett, hogy a Balkán Bizottságot is arra ösztökéli, hogy tegyenek ők is az együttműködés elősegítéséért, kiemelte, lehet hogy az európai ellenőrzés ismét napirendre kerülhet, ami érthetetlen annak fényében, hogy Bouchier nem csak közvetlenül közvetített Gesov és Venizelosz között, de később jelen volt a májusban megkötött katonai egyezmény aláírásánál is.⁵⁵⁸ A Bizottság áprilisban közre adott közleményében kiemelte, hogy legutóbbi vizsgálatai alapján Macedóniában állandó és egyre növekvő mértékben fordulnak elő túlkapások, amelyek „új és leginkább veszjósló aspektusát” az adta, hogy a kormány emberei álltak mögöttük aktív vagy passzív részvételükkel, ami enyhén szólva naivitás és a korábbi események elferdítése a Bizottság részéről.⁵⁵⁹ Az ellenforradalom, az adanai mérsárlások és három egymás utáni albán felkelés brutális leverése mellett az 1912 első hónapjaiban zajló országos választások során az Egység és Haladás Bizottsága elképesztő választási csalásokkal szerezte meg a győzelmet, amiről a brit Bizottság kiáltványa említést sem tesz.⁵⁶⁰ Ennek ellenére kilátásba helyezték, hogy amennyiben nem következik be a kormányzati adminisztráció azonnali és hatásos megreformálása, akkor a Bizottság szerint a Reválban megfogalmazott program megvalósításának kell helyet adni, azaz a macedóniai autonómia létrehozásának.⁵⁶¹ Ezzel a lépésével a Bizottság visszavonhatatlanul visszatért az 1908 előtti programjának képviseléséhez, ami az ifjútörök kapcsolatok megszakadásához is vezettek.

Az 1912. márciusi szerb–bolgár, majd a május végi bolgár–görög szerződések nyomán a nyár folyamán a felek további egyeztetéseket folytattak, amelyek kiterjedtek a görög–szerb

⁵⁵⁷ MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier, Bouchier levele Arthur G. Symondsnak, 1912. április 3.

⁵⁵⁸ Idézi: Grogan, 1925. 139–140. vö. NBP MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918. Bouchier levele [dátum nélkül]

⁵⁵⁹ *Evening Mail*. 1912. április 8. 'Manifesto from the Balkan Committee' 1.

⁵⁶⁰ Hanioglu, 2008. 155–156.

⁵⁶¹ Uo.; A közleményre az oszmán követség tanácsosa Dzsévad hosszú levélben reagált Buxtonnak, amiben számonkérte Buxton forrásainak szavahihetőségét és bizonyítékait. NBP MS 951 c.1/43. Spec. Corr. Djévad 1910–1912., Dzsévad levele Buxtonnak, 1912. április 11.

és a Montenegróval kötött szóbeli megállapodásokra is. Ennek eredményeképpen 1912 őszére bilaterális szerződések sorozataként létrejött a második Balkán Szövetség, amelynek kimondott célkitűzése a még oszmán kézen lévő területek megszerzése volt.⁵⁶²

4.2. AZ ELSŐ BALKÁN-HÁBORÚ KITÖRÉSE ÉS A BIZOTTSÁG

Az 1911–1912 folyamán kétoldalú szerződések sorozataként létrejött Balkán Szövetség 1912 augusztusára lépéskényszerbe került, mert elillani látszott az a kedvező politikai és katonai helyzet, ami jó eséllyel kecsegtette az oszmánok ellen fellépni készülő kisállamokat. Nemcsak az olasz–török háború közeledett a végéhez, de az 1912 májusában kitört újabb albán megmozdulás felkelőivel is kénytelen volt megegyezést keresni a Porta. Az albánok által benyújtott követeléseket 1912. augusztus 18-án elfogadta az oszmán kormányzat, ami a birodalmon belüli autonóm Albánia létrehozását mondta ki, amelyet négy vilajet albánok lakta területeiből alakítottak volna ki.⁵⁶³ Az albán mozgalom sikere nem csak azért volt dermesztő a balkáni államokra nézve, mert a Porta a kiegyezéssel látszólag rendezte viszonyát európai területein a legfontosabb hagyományos szövetségesével, de a tervbe vett albán autonóm tartomány olyan területeket foglalt volna magába, amelyekre a szövetségben részt vevő államok mindegyike is igényt tartott. A Macedóniában a gerillacsapatok között újjáéledő küzdelem viszont inkább a balkáni államok kezére játszott, mivel az állandó instabilitás és feszült légkör közepette bármelyik pillanatban kialakulhatott egy olyan helyzet, ami ürügyül szolgálhatott a régió keresztény lakói védelmének nevében történő fellépésre.⁵⁶⁴ 1912. augusztus 1-jén a kočani bazárban a VMRO-hoz köthető aktivisták bomba-merényletet hajtottak végre, aminek török és bolgár áldozatai is voltak. A robbantásra válaszul a település helyőrsége és a muszlim lakosság a keresztény negyedben öldöklésbe kezdett, ami során mintegy 140 – vélhetően többségében bolgár – lakos vesztette életét.⁵⁶⁵ Az egyre nagyobb hullámokat verő válságra reagálva a Monarchia külügyminisztere, Leopold Berchtold (1912–1915) augusztusban a nagyhatalmakhoz intézett jegyzékében az oszmán állam európai területeinek a

⁵⁶² A Balkán-szövetség létrejöttéről lásd: Demeter 2007. 93–145.; Hall, 2000. 9–13.

⁵⁶³ Psilos, 2006. 40–41. A szóban forgó területek: a szkutari (skodrai), a janinai vilajetek teljes egésze és a koszovói és monasztiri vilajetek nyugati részei.

⁵⁶⁴ A szaloniki főkonzul Harry Lamb ugyan nem tudott konkrét bizonyítékokkal szolgálni a Balkán Bizottság azon feltevését illetően, hogy a Macedóniában szerveződött muszlim bandákat hivatalos kormányzati bátorítással hozták létre, azonban meggyőződése szerint több településhez kötődően (Florina, Langaza, Stip, Radovista) is erről lehetett szó. NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912., Harry Lamb levele Buxtonnak, 1912. március 19. A macedóniai gerilla-tevékenység újjáéledéséről lásd: Christopher Psilos: *The Young Turk Revolution and the Macedonian Question 1908–1912*. PhD-tézis, University of Leeds, Leeds 2000. 182–184.

⁵⁶⁵ *The Times*, 1912. október 1.; A legkorábbi ilyen célú akció Despot szerint 1911 decemberében Stipben történt, ami már a jelentősebb bolgár városokbant tiltakozó tömegdemonstrációkat eredményezett. Despot, 2012. 49.

decentralizációját javasolta, azaz egy autonóm Macedónia létrehozását, amivel megpróbálta kifogni a szelet a balkáni államok háborúra készülő magatartásából. Berchtold javaslatát a nagyhatalmak azonban különösen lassan, csupán 1912. október elejére fogadták el a mindegyikük számára megfelelő formában, ami mellett viszont az események már bőven elhaladtak.⁵⁶⁶ Hiába jutatta el így a Monarchia és Oroszország képviselőiken keresztül a balkáni fővárosokba és Konstantinápolyba az európai koncert által támogatott közös jegyzéküket, amiben figyelmeztették a kisállamokat, hogy nem fogják elismerni az esetlegesen bekövetkező területi változásokat, 1912. október 8-án a legkisebb balkáni szövetséges, Montenegró támadásával kezdetét vette az első Balkán-háború.

Az eskalálódó balkáni válság elején a Balkán Bizottság nem tette egyértelművé, hogy milyen politikát is tart követendőnek a kialakult helyzetben. Berchtold decentralizációra vonatkozó diplomáciai jegyzékére appellálva elsősorban azt igyekeztek hangsúlyozni, hogy az idő elérkezett az európai nagyhatalmak beavatkozására.⁵⁶⁷ Ugyanakkor a Bizottság titkára által Buxtonnak írt levele arról tanúskodik, hogy szűkebb körben bizonytalanok voltak a tekintetben, hogy a nyilvánosság előtt milyen hangnemet üthetnek meg. Arthur G. Symonds felhívta Buxton figyelmét, hogy Henry Brailsford nem látta hasznát semmilyen nyilvános kiáltványnak, ahogy egy újabb Greyhez menesztett küldöttséget szintén hasztlannak ítélte. Ezzel szemben Symonds a radikálisabb álláspontot képviselte a kérdésben, aki „ahogy mindig is, Gladstone »cókómókustul« [*bag and baggage* – B.B.] politikáját” vallotta magáénak.⁵⁶⁸ Azonban jól jelzi a Bizottság bizonytalanságát, amikor arra utal, hogy „Ahogy Brailsford, úgy én is húzodozom attól, hogy bármi olyat tegyek, ami felbátorítaná az alávetett lakosságot, hogy háborúba menjen, hacsak nem érezhetjük biztosnak, hogy támogatni fogják őket az európai nagyhatalmak és jó esélyük van a sikerre.”⁵⁶⁹ A bizonytalanság több álláspontban is megjelent a háború elején, ami nem csak a kisállamok győzelmi esélyeire terjedt ki, hanem szélesebb perspektívában arra, hogy milyen hatással lenne a Brit Birodalomra egy esetleges oszmán vereség. Ez utóbbi lehetőséggel számos olyan gyakorlati probléma felszínre került, amit nem kerülhettek meg a Bizottság liberális tagjai sem. Henry Finnis Blossie Lynch⁵⁷⁰ (1862–1913) levelében arra figyelmeztette Noel Buxtont, hogy a Bizottság vehemens törökellenes álláspontja nem fogja-e egy ponton túl

⁵⁶⁶ Helmreich úgy értékelte a tárgyalásokat, hogy azoknak célja egy európai, s nem egy balkáni háború elkerülése volt. Helmreich, 1938. 132.

⁵⁶⁷ *Sheffield Daily Telegraph*, 1912. szeptember 7. 'Turkey's Trouble' 8.

⁵⁶⁸ NBP MS 951 c.24/2 Balkan Committee – 1911–1915. Arthur G. Symonds levele Buxtonnak, 1912. szeptember 28.

⁵⁶⁹ Uo.

⁵⁷⁰ Ír származású üzletember és liberális politikus. Az egyetemen jogot hallgatott, azonban 1887-től a család bagdadi exportcégének (Lynch Brothers) irányításába kapcsolódott be, aminek 1890-től igazgatója lett. 1913-ban Calaisban hunyt el tüdőgyulladásban.

az orosz táborba sodorni azt, hiszen az Oszmán Birodalom meggyengülésével valóra válik az a régi orosz álom, hogy a Fekete-tenger és a Perzsa-öböl „orosz tavak” legyenek, amivel életbevágóan fontos brit érdekek sérülnének a képviselő szerint.⁵⁷¹ Lynch szerint világos, hogy a brit liberálisoknak milyen irányt kell magukévá tenniük: miközben biztosítják Macedónia számára a „drasztikus és tartós” reformokat, minden befolyásukkal a balkáni államok és Törökország közötti harcok mielőbbi beszüntetését kell szorgalmazniuk, ugyanis csak „a török hadsereggel kibővített liga jelenti az egyetlen józan követendő politikát a kisállamok számára” az orosz és osztrák–magyar terjeszkedési ambíciókkal szemben.⁵⁷² Ez a bizonytalansági tényező megjelent a Parlamentben is, ahol elsősorban a konfliktus gazdasági dimenzióira reflektáltak. A Bizottság tagjaként a liberális Edward Beauchamp (1849–1925) szólalt fel a Boszporusz és Dardanelláknál feltartóztatott görög gabonaszállító-hajókról, amely természetesen a nagy-britanniai élelmiszerellátásra gyakorolt hatásáról szólt valójában.⁵⁷³ A konzervatív William Joynson-Hicks (1865–1932) a lehetséges területi változások kapcsán azt jegyezte meg, hogy azok esetlegesen hátrányosan érintenék a brit gazdasági érdekeket, hiszen megszűnne az a felvevő piac, amelyet a kapitulációkban meghatározott alacsony vámtarifáknak köszönhetően jelentős mennyiségű manchesteri és yorkshire-i iparcikkek láttak el.⁵⁷⁴

A bizonytalanság mellett azonban többen voltak olyanok is, akik a határozott és azonali cselekvést tartották a megfelelő lépésnek, és a balkáni kisállamoknak adódó konkrét katonai segítséget fontolgatták. Mivel a brit kormány egyértelműen deklarálta semlegességét, a Balkán Bizottság egy része egy önkéntes légió felállításának gyakorlati teendőit próbálta megvalósítani, amit Noel Buxton is láthatóan mérlegelt egy neki címzett levélre írott jegyzetei alapján.⁵⁷⁵ A levélben részletesen számba veszik az légió megszervezésének feladatait, úgy mint annak költségeit, az önkéntesek helyszínre juttatásának útvonalait, a vezényleti nyelv körüli nehézségeket, illetve a toborzás lehetséges csatornáit is.⁵⁷⁶ A levél írója fel is vette a kapcsolatot az athéni kapcsolatával az önkéntesek fogadását illetően, de azokat nem tartotta időszerűnek a görög fél, azt azonban leszögezte, hogy szerinte amint a négy fél háborúba kerül az oszmánokkal ez a helyzet biztosan változni fog.⁵⁷⁷ Az 1897-es görög–török háború idején

⁵⁷¹ NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912, H. F. B. Lynch levele Buxtonnak, 1912. október 13.

⁵⁷² Uo.; Későbbi válaszlevelében úgy fogalmaz Lynch, hogy „le kell tudjuk szögezni [a nyilvánosságban], hogy amit akarunk, az jó kormányzás a Balkán-félszigeten azok által, akik azt lakják, éppen úgy, ahogy Perzsiában a reform[párti] elemek külső befolyástól való megvédését akartuk.” NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912, H. F. B. Lynch levele Buxtonnak, 1912. október 17.

⁵⁷³ PD-HC, vol.42. c.495. 1912. október 10.; PD-HC, vol.42. c.1243, 1912. október 16.

⁵⁷⁴ PD-HC, vol.43. c.1411. 1912. november 7.

⁵⁷⁵ NBP MS 951 c.28/4 Balkans 1910–1912. A küldő monogramja olvashatatlan, 1912. október 9.

⁵⁷⁶ Uo.; Buxton lapszéli jegyzetében a költségeket – kérdőjellel – a Bizottság pénzügyi alapjaiból is lehetségesnek tartotta finanszírozni.

⁵⁷⁷ Uo.

létrejött brit légió mintájára felállított önkéntes kontingens azonban nem valósult meg 1912-ben. Többen a Buxtonhoz közel állók közül ugyanis határozottan ellenezték egy ilyen vállalkozás kísérletét, és inkább egy orvosi különítmény helyszínre küldését tartották helyénvalónak, mert „valóban hasznos és a szövetségesek iránti szimpáti jeleként ismerhető el”.⁵⁷⁸

Az 1912. október 12-én megjelentetett írásában a Balkán Bizottság szerint az európai nagyhatalmi koncert kudarcot vallott a háború kitörésének megakadályozásában, és az európai közvéleménynek kell rábírnia a diplomáciát, hogy véget vessen annak és rákényszerítse Törökországra azt a megoldást, ami biztosítja a békét a Balkánon.⁵⁷⁹ Máskülönben az a veszély fenyeget, hogy „ez nem szokványos háború lesz civilizált hatalmak között. Rivális fajok közötti küzdelem lesz, akiket megkeserített az évszázadok alatt felhalmozódott gyűlölet, és ezen szörnyűségek nagyja a szerencsétlen parasztsághoz tartozó nőkre és gyermekekre fog zúdulni.”⁵⁸⁰ A Bizottság némi ellentmondással felszólította az európai koncert tagjait, hogy békés úton akadályozzák meg ezt a vérontást, továbbá kijelentették, hogy a nagyhatalmak védnöksége melletti autonómiánál kevesebbet ígérő megoldást nem tartják elégségesnek a helyzet rendezésére, s nem maradhatnak „az ígéretes” balkáni népek „az érdemtelen [török] uralkodó osztály” alávetése alatt tovább, amely révén ugyan kimondatlanul, de üdvözlendőnek tartották a *status quo* megváltoztatásának lehetőségét is.⁵⁸¹ A Bizottság kiáltványa természetesen nem maradt visszhangtalan. Noha az ifjútörökökkel fenntartott kapcsolat az év korábbi szakaszában megszakadt, a londoni oszmán nagykövetségen tanácsosként dolgozó Dzsévad még aznap kifejezte tiltakozását a Bizottság álláspontját illetően, amivel szerinte az nyíltan támadást indított a törökök ellen:

„A Balkán Bizottság humanitárius okok ürügyén kereszteshadjáratot prédikál Törökország ellen Angliában. [...] Mint sok más honfitársam, én is őszintén azt gondoltam eddig, hogy a Balkán Bizottság *raison d'être*-je tisztán humanitárius indítékokból származik. Ma a legmélységesebb érzelemmel – még ha vonakodva is – arra a következtetésre jutottam, hogy ennek az intézménynek nincs más célja, csak hogy biztosítsa százezrek élete árán is keresztény felebarátainak politikai aspirációit. [...] Így Önnek szegezem ezt a kérdést: méltányos, humánus vagy lovagias-e, és legfőképpen angol és

⁵⁷⁸ NBP MS 951 c.28/4 Balkans 1910–1912. A szerző monogramja: C. levele Buxtonnak, 1912. október 17.; NBP MS 951 c.27/7 Balkans – Misc., H. J. B. levele C.-nek, [1912.] október 22.

⁵⁷⁹ *Daily News*, 1912. október 12. 'The only way to end the war. Balkan Committee urges the Concert to act.' 5.

⁵⁸⁰ Uo.

⁵⁸¹ Uo.

keresztényi-e megtámadni egy ilyen „ellenfelet” ilyen fájdalmas helyzetben, mint amilyenben Törökország ma van.”⁵⁸²

A Bizottság álláspontját a brit belpolitikai ellenfelek is komoly kritikával illették. A birodalom (muszlim) közvéleményére történő hivatkozás vissza-visszatérő eleme nem csak a konzervatív, de rendszerint a „liberális-imperialistaként” definiált csoport politikai kommunikációjának is, amely közül egyértelműen Sir Edward Grey külügyminiszter is élt ezzel az eszközzel bizonyos lépések meg vagy meg nem tétele érdekében.⁵⁸³ Többen emellett érveltek, hogy a brit impériumban élő muszlim alattvalók érzelmeire is tekintettel kell lenni a kialakult konfliktusban, hiszen a gyarmati sajtón keresztül ők is nyomon követhették az eseményeket, ráadásul az oszmán szultán az iszlám közösség névleges vezetője is volt 1517 óta, ami így érzelmileg összekapcsolta az oszmán állam sorsát a brit gyarmatok muszlim közösségeivel.⁵⁸⁴ A Bizottság törökellenesnek ítélt nyilatkozataira az indiai muszlimokat tömörítő szervezet, a Londoni Egész-India Muszlim Liga (*London All-India Moslem League*) nevében Mirza Kazun Husszein nyomatékositotta, hogy az a lehető legrosszabb hatást fogja kiváltani „a király muzulmán alattvalói közt”.⁵⁸⁵ A sajtóban megjelent támadásokra és a muszlim liga vádjaira a Bizottság titkára Symonds reagált, aki cáfolta, hogy a szervezet folyamatosan a törökök ellen tevékenykedett volna, vagy Törökország felosztására bujtogatna Nagy-Britanniában. A levelét azonban Symonds igazán „gladstone-i” fordulattal zárta, amikor kijelentette, hogy „a Balkán Bizottság [a vádokban szereplő dolgokat] sosem pártolta. Azonban néha az amputáció az egyetlen ellenszere egy üszkösödő sebnek.”⁵⁸⁶ A kritika azért nem talált teljesen süket fülekre a Bizottságnál. A balkáni államok melletti ilyen kiállítás nem csak a politikailag ellenlábasként számító körökben, de a Liberális Párt és a csoporthoz kötődő

⁵⁸² NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912. Djévad levele Buxtonnak, 1912. október 12.; Buxton a lapszámon számos megjegyzést tett, ami feltehetőleg a levélre adott válaszában magvát adhatta. Miután megindokolta álláspontjukat (többszöri figyelmeztetés, elismerték a nehéz helyzetüket stb.), azt is felskiccelte, hogy vallási előítélet nem, csak az európai ideálok mozgatták őket politikájukban, amelyeket szerinte Dzsévad is magáénak ismert el. Érdekes még, hogy azt is megjegyezte: „A barátság megmarad, bármi történjék.” Válaszlevelében Dzsévad utóbbira reflektált is: „Be kell valljam meglepetésemet a barátság ilyen ünnepélyes megnyilvánulása kapcsán, amelyek aligha vannak összhangban a mai Timesban megjelent levelének utolsó bekezdésében kifejezett nyíltan törökellenes nézetekkel vagy az ellenségeskedések megindulása óta a Balkán Bizottság által Törökország ellen folytatott élénk és kegyetlen kampánnyal, aminek a szándéka, hogy ebben az országban egy teljesen ellenséges és törökellenes légkört teremtsen.” NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912, Djévad levele Buxtonnak, 1912. október 24.

⁵⁸³ Keith Robbins: Public Opinion, the Press and Pressure Groups. In: F. H. Hinsley (ed.): *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge University Press, Cambridge – London 1977. 70–72.

⁵⁸⁴ Lásd: PD-HL, vol.13. cc. 1430–1432. Lord Lamington felszólalása.; Eyal Ginio: Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912–1913). *Awakening from the Ottoman Dream. War in History* 2. 2005. 165.

⁵⁸⁵ *The Scotsman*, 1912. október 16. The Balkan Committee Manifesto. Mussulman Protest. 10. vö. *London Evening Standard*, 1912. október 16. 'Moslems in the Empire' 7.

⁵⁸⁶ *Daily News*, 1912. október 24. The Balkan Committee's Manifesto 6.

személyek számára is bizonyos szempontból túlságosan nyílt volt egy olyan helyzetben, amikor a hivatalos brit kormányzat deklarálta a szigorú semlegességét a konfliktust illetően. Egy belső használatra készült jegyzeten összegezték azokat az érveket, amelyek alapján az adott helyzetben elvetették, hogy a Bizottság megszervezzon egy nagygyűlést, ami pedig a megalapítása óta az egyik legfontosabb agitációs platformját képezte.⁵⁸⁷

A Balkánon az események menete azonban ekkora már jócskán továbbhaladt. Montenegró október 8-ai támadását követően a szövetségesek közötti katonai szerződések értelmében október 18-án a többi balkáni állam is hadat üzent az Oszmán Birodalomnak. A háborúról kiadott nyilatkozatában a Balkán Bizottság elsősorban a nagyhatalmak felelősségének tartotta, hogy a helyzet idáig eszkalálódott. Mint írták, a „Bizottság – fenntartva azt, hogy a hatalmak kötelessége a Portát a balkáni államok segítsége nélkül is reformok bevezetésére kényszeríteni – következetesen törekedett a háború elkerülésére. Körültekintően óvakodott minden olyan megnyilatkozástól, amely arra bátoríthatta volna a [balkáni] államokat, hogy ezen agresszív cselekedetek révén az együttérzésünkre számítsanak. Ugyanakkor újra és újra rámutatott: ha nem tudják a reformokat kierőszakolni, abból elkerülhetetlenül háború következik. Az elmúlt néhány nap eseményei bebizonyították ennek a jóslatnak az igazságát, és kellően igazolták a Bizottság álláspontját.”⁵⁸⁸

4.3. A BIZOTTSÁG HUMANITÁRIUS AKCIÓJA A BALKÁN-HÁBORÚK (1912–1913) IDEJÉN

A háború lehetséges kimenetele kapcsán – mint fentebb láttuk – a kortársak is bizonytalanok voltak. A nagyhatalmak *status quo ante bellum* fenntartására vonatkozó irányelve is azt tükrözte, hogy nem tartották valószínűnek a balkáni szövetségesek győzelmét.⁵⁸⁹ Noha a számok szintjén a Balkán Szövetség felé billent el a mérleg nyelve, az oszmán állam is jelentős erőforrásokat tudott volna kihívóival szembeállítani. A hadi események azonban alig egy hónap alatt eldöntötték az európai oszmán uralom sorsát. A szövetséges kisállamok néhány

⁵⁸⁷ NBP MS 951 c.24/5 Balkan Committee – Misc. I., Arguments against a Big Meeting (dátum nélkül); Az öt ellenérvet tartalmazó lista között szerepelt, hogy a brit muszlim alattvalók érzékenysége és az indiai kormányzat érdekeire tekintettel kell lenniük, valamint az a megfontolás, hogy a túlságosan erőteljes kiállítás arra vezetheti Greyt, hogy jobban figyelembe vegye az Oszmán Birodalom érdekeit is. A dokumentumban attól is tartottak viszont, hogy ha nem hallatják a hangjukat, akkor a Külügyminisztérium tisztviselői Greyt a kisállamok ellen hangolhatják.; Charles Masterman Bethnan Greenben elhangzott beszédét olyannyira támadta a sajtó és politikai ellenlábasai, hogy Asquith miniszterelnöknek végül megrovásban kellett részesítenie Mastermant, minthogy a kormány egy tagjának (a kincstár pénzügyi államtitkára, *Financial Secretary to the Treasury*) kerülnie kell a nyelvi kétértelműségeket ilyen helyzetben, amikor Nagy-Britannia semleges álláspontot képvisel a kérdésben. Lásd: PD-HC, vol.42. cc. 2180–2182.

⁵⁸⁸ NBP MS 951 c.24/5 Balkan Committee–Misc. I., A Balkán Bizottság memoranduma (1912. [október])

⁵⁸⁹ Helmreich, 1938. 131., Demeter, 2007. 168.

jelentősebb ütközetben döntő vereséget mértek az oszmán hadseregére, aminek eredményeképpen a decemberi fegyverszünet megkötésekor török kézen tulajdonképpen csak az epiruszi Janina, a trákiai Drinápoly és az észak-albániai Szkutari erődje maradt.⁵⁹⁰ A hadviselő felek közös megegyezés alapján Londont választották a béketárgyalások helyszínéül, ahol azzal párhuzamosan a nagyhatalmak képviselői is tanácskozásokba kezdtek a félsziget politikai térképének leendő változásairól.⁵⁹¹

A Balkán Bizottság a háború kezdetén megfogalmazott álláspontja szerint a béke egyetlen komolyan számításba vehető alapját a macedóniai autonómia vagy a nemzetközi ellenőrzés létesítése jelentheti.⁵⁹² A kérdés azonban az maradt, hogy a csoport miként tud maga is hozzájárulni a balkáni szövetségesek erőfeszítéseikhez. Miután elsősorban belpolitikai és birodalmi szempontokra hivatkozva a katonai szerepvállalást és a nagygyűlések szervezését elvetették, a Bizottság humanitárius segélyakció keretében akarta kivenni a részét az eseményekből. Mint felhívásukban írták, létre fognak hozni a háború okozta szenvedések enyhítése érdekében egy alapot, amelyből tapasztalt brit képviselők fognak szétosztani a helyszínen az arra rászorulóknak szükséges élelmiszert és eszközöket. Ugyanakkor jól mutatja a Bizottság rosszul informáltságát vagy szándékos félrenézését, hogy a leginkább segítségre szorulókat a macedóniai keresztény parasztságban és városlakókban azonosította, s ekkor még egyáltalán nem mutatott érzékenységet a visszavonuló oszmán hadsereggel menekülő balkáni muszlimok helyzete iránt.⁵⁹³

A humanitárius segélyakció megszervezése a háború kitörését követő napokban azonnal megindult. A Bizottság bábáskodása mellett majd 10 éve létrejött Macedóniai Segélyalap aktivizálódása mellett igyekeztek létrehozni egy kimondottan a Balkán-háborúkra asszociáló szervezetet is, amely a Balkán Háború Segélyalap (*Balkan War Relief Fund*) néven született meg, aminek a célja az adománygyűjtés mellett egy orvosi kontingens felállítása és

⁵⁹⁰ A háború hadtörténetére vonatkozóan lásd: Hall, 2000.; Demeter, 2007.; Edward J. Erickson: *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans 1912–1913*. Praeger, London 2003.

⁵⁹¹ A konferenciáról lásd: Demeter Gábor: A nagyhatalmak és a kisállamok játszmái a londoni békekonferencián 1913. február 4-ig. *Világtörténet* 2006/ösz-tél 20–35.; A londoni helyszín mellett szólt, hogy Németország és a Monarchia nem kívánt Poincaré francia miniszterelnök elnökle mellett tanácskozni, de az oroszok sem üdvözölték azt a lehetőséget, hogy a korábbi külügyminiszter, az akkori párizsi orosz nagykövet Izvolszkij a konferencia közelébe kerülhet. Taylor, 2000. 598. 28. l.j.

⁵⁹² *Daily News*, 1912. október 30. 'The Only Basis of Peace' 2.

⁵⁹³ Uo.; *Westminster Gazette*, 1912. október 31. 'Who will help?' 8. vö. Noel Buxton: *With the Bulgarian Staff*. Macmillan, New York 1913. 90. Ugyanakkor éles kontrasztot képez, hogy Buxton kijelentéséhez képest, miszerint „kétséget kizáróan a szenvedők többségében törökök”, amit különösebben nem bont ki jobban azon kívül, hogy megjegyzi rengetegen elmenekültek Konstantinápoly irányába, a macedóniai keresztények ellen a törökök által elkövetett atrocitásokat hosszan részletezi (emberrablások, nemi erőszak, csonkítások stb.), amivel a törökök Európán-kívülségét igyekeznek alátámasztani.; A sajtóban is kritizálták a Bizottság „intoleráns attitűdjét” lásd: *Westminster Gazette*, 1912. december 23. 'The Moslem Refugees in Thrace' 3.

költségeinek fedezése volt, amit a hadszíntérre küldhetnek.⁵⁹⁴ November közepéig az alap munkatársai több, mint 4000 fontot gyűjtöttek össze, amiből ezret maga Noel Buxton ajánlott fel a kiadások fedezésére.⁵⁹⁵ Az összeget párhuzamosan több akcióra fordították. Egyrészt a Lady Violet Mabel Mond (1867–1945) vezetésével létrejött csoport (*Ladies Committee*) elsősorban a további adományok fogadásáért és a Balkánra küldendő élelmiszer, illetve egyéb hiánycikkek összeállításáért voltak felelősek.⁵⁹⁶ Maga Noel Buxton a szüfrazsett Mabel St Clair Stobart (1862–1954) vezetésével felállított Női Kísérőhadtest helyszínre jutásáért és a bolgár hatóságok általi elismertetésért volt felelős.⁵⁹⁷ Testvérével Harold Buxtonnal az orvosi egységek megérkezése előtt Szófiába utaztak⁵⁹⁸, ahol megállapodásokat kötöttek azok működésének feltételeiről, elsősorban annak érdekében, hogy elkerüljék a többi nemzetközi orvosi egység sorsát, akiket többnyire a bolgár fővárosban marasztaltak, vagy akik legfeljebb a török–bolgár határig merészkedhettek.⁵⁹⁹

A Buxton-fivérek Belgrád érintésével 1912. november 6-án Szófiába érkeztek, ahol a Brit Vöröskereszt (British Red Cross) első egységeivel Plovdivből Sztara Zagora irányába vették az útjukat.⁶⁰⁰ A bolgár politikai körökkel (elsősorban Gesov miniszterelnökkel) fenntartott kapcsolatainak köszönhetően Buxtonéknak lehetőségük nyílt, hogy Mihail Szavov tábornok vezérkarához csatlakozva a frontra menjenek a bolgár hadsereg nyomában. Érkezésük már a döntőnek bizonyuló kirkkilisszei (október 22–23.) és lüleburgászi (október 29–31.)

⁵⁹⁴ *Daily News*, 1912. október 22. 'Relief Fund Progress' 1. A segélyalap bizottságának tagjai: Noel Buxton (elnök), R. A. Yearburgh, Sir Alfred Mond, Phillip Morrell, Lord Henry Bentinck, J. Howard Whitehouse, Sir W. Watson Cheyne, Dr. R. O. Moon, Lady Frederick Cavendish (Lucy Caroline Lyttelton) és Lady Mond. A korábbi években – Dr. Moon kivételével – mindannyian a Balkán Bizottságban is aktívan részt vettek.

⁵⁹⁵ *Daily News*, 1912. november 15. 'Relief Fund Meeting' 6.; Buxton politikai befolyását kihasználva megpróbálta a brit hadiflotta segítségét kérni a Balkánra juttatandó adományok szállításában, azonban Churchill titkára, James Edward Masterton-Smith (1878–1838) arról tájékoztatta, hogy a brit semlegesség miatt nem tehetnek eleget kérésének. NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909 – 1912, J. E. Masterton-Smith levele Buxtonnak, 1912. december 25.

⁵⁹⁶ Uo.; NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912, Roper Parkington levele Buxtonnak, 1912. október 21. Sir John Roper Parkington (1843–1924) némileg különös (és egyelőre tisztázatlan) módon Montenegró londoni diplomáciai képviselője volt. Parkington felesége rajta keresztül jelezte, hogy kész részt venni a segélyakció lebonyolításában. Általában a Balkánon szolgálatot teljesítő nagykövetek feleségei kivették a részüket a háború miatt menekülő lakosság és a sebesültek ellátásából. Sir Gerard Lowther felesége, az amerikai származású Alice Blight Konstantinápolyban a török menekültek, Sir Ralph Paget belgrádi nagykövet felesége, Lousie Margaret Paget pedig a szerb kézre került üszkübi (szkopjei) kórházban vette ki a részét a sebesültek ellátásából.

⁵⁹⁷ *Daily News*, 1912. október 30. 'War Relief Fund' 7.

⁵⁹⁸ Noel Buxton kiutazása előtt reménykedett abban, hogy kihallgatást kap Sir Edward Grey külügyminiszternél, akit tájékoztatott humanitárius feladatairól, amiről remélte, hogy az nem kelt majd gyanút berlini és bécsi politikai körökben. A Grey számára eljutatott kiáltvány kapcsán még hozzá tette, hogy reméli a külügyminiszter folytatja a török uralom felszámolására vonatkozó javaslatok támogatását, ugyanis nagy csalódást keltene, ha a balkáni tartományokban a kormány részt venne a török adminisztráció visszaállításában. NBP MS 951 c.24/5 Balkan Committee, Misc. I., Buxton levele Sir Edward Greynek, fogalmazvány, 1912. október 29.

⁵⁹⁹ NBP MS 951 c.8/2 Autobiography – Balkan Reform; Buxton, 1913. 48.; A Női Kísérőhadtest Balkán-háborúban játszott szerepéről lásd: Mrs. St Clair Stobart: *War and Women. From Experience in the Balkans and elsewhere*. G. Bell & Sons, London 1913.

⁶⁰⁰ *The Scotsman*, 1912. november 7. 'English Sympathy with the Balkan States' 8.

csaták után következett, így beszámolójuk elsősorban az elhaladó front mögötti területekről származó tapasztalataikból merítkezhetett. A Konstantinápolyt védő csatáldzsi erődrendszernél dúló harcokhoz a vezérkar azonban nem engedte közel őket, hiába akartak önkéntesként vagy vöröskeresztesként mindenáron odajutni.⁶⁰¹ Végül a Kirkkilisszében felállított hadikórházban teljesítettek önkéntes szolgálatot, ahol a frontról tömegével érkező sebesültek ellátásában vettek részt. Noel Buxton élményeiket a *With the Bulgarian Staff* című munkájában foglalta össze, amely egyszerre háborúellenes röpirat és elfogultságtól hemzsegő dicshimnusz a bolgár nemzeti és katonai teljesítmények előtt. Buxton ebben lépten-nyomon az európai ideálok felsőbbrendűségét hangsúlyozta, ami még a bolgár és török lövészárkok kialakításánál is tetten érhető szerinte.⁶⁰²

4.4. „AUTONÓMIA ÉS ANATÓMIA” A BIZOTTSÁG RENDEZÉSI TERVÉBEN

A háború elején megfogalmazott óvatosabb hangvételű autonómia vagy nemzetközi ellenőrzést sürgető álláspontjukhoz képest a Balkán Bizottság ekkor már egyértelműen a kisállamok területi terjeszkedése mellett tört lándzsát, amit megerősített a tény, hogy a brit külügyminisztériumban is elfogadták, hogy a háború előtti állapotok visszaállítására már nincs többé lehetőség. A Bizottság 1912. novemberi gyűlésén támogatták a külügyminiszter politikáját, amely a „közel-keleti kérdés teljes és végső megoldására” irányult, ami által a Balkán-félszigetet a balkáni népek fennhatósága alá helyezik.⁶⁰³ A frontról visszatért Buxton a londoni békekonferencián részt vevő balkáni diplomatókkal töltötte ideje nagy részét, akiket meg is hívott karácsonyi ebédre londoni otthonukba.⁶⁰⁴ A Bizottság tagjai közül Arthur Evans és Bouchier is rendszeresen kapcsolatban volt a brit fővárosban tartózkodó delegátusokkal, előbbi a tárgyalások szünetében Oxfordban látta vendégül Eleftheriosz Venizeloszt görög miniszterelnököt és Stojan Danevet, a bolgár küldöttség vezetőjét, akikkel természetesen a rendezés körülményeit és a tárgyalások állását is megvitatták, a brit külügyminisztérium ellenkező tanácsai ellenére.⁶⁰⁵ Evans különösen kritikusan állt a nagyhatalmi konferenciáról kiszivárgó döntésekhez, legfőképpen az égei-szigetek hovatartozását illetően, amelyeknek a nagyhatalmak a török fennhatóság alatti autonómiát kínálták megoldásként, ami szerinte csupán

⁶⁰¹ NBP MS 951 c.14/1 Balkans, Buxton levele édesanyjához, [1912.] november 24.

⁶⁰² Buxton, 1913. 25–26.

⁶⁰³ Daily News, 1912. november 8. 'Britain's Policy Approved' 1.

⁶⁰⁴ NBP MS 951 c.8/1 Autobiography – Balkan Reform

⁶⁰⁵ NBP MS 951 c.14/6 Balkans, Arthur Evans levele Buxtonnak, 1913. január 11.

„féltucat újabb krétai kérdést” fog eredményezni.⁶⁰⁶ Evans arról igyekezett meggyőzni Buxtont, hogy a Balkán Bizottságnak Bryce álláspontja szerint ki kellene adni egy közleményt, miszerint „a törökök közvetlen uralma Európában Konstantinápolyra kell korlátozódjon, az égei-szigeteket pedig fel kell adniuk Görögország javára, valamint bármilyen a Török Birodalom egész vagy részbeni fenntartására vonatkozó garanciának együtt kell járnia a keresztény lakossággal szembeni toleráns bánásmód hathatós biztosítékaival.”⁶⁰⁷

Mindazonáltal már 1913 januárjára érezhetővé vált a szövetségesek közötti ellentétek kiéleződése, amelyek a megszerzett területek sorsa körül manifesztálódtak. A nagyhatalmak nagykövetei 1912 decemberében a Monarchia és Olaszország nyomására elfogadták egy önálló Albánia létrehozásának a gondolatát, ami jelentősen csorbította a szerbek tengeri kijáratra vonatkozó ambícióik megvalósítását, akik ennek következtében Macedóniában kerestek kárpótlást maguknak.⁶⁰⁸ A felmerülő leendő területi vitákat érzékelve a Bizottság nevében Arthur Evans fogalmazott meg egy nyilatkozatot a Londonban tartózkodó balkáni küldötteknek. Ebben a neves régész kiemelte, hogy a háború utáni bármilyen tartós rendezést csakis a szövetség fenntartásával lehetne garantálni, amit egyfajta föderáció kialakításával lehetne megszilárdítani.⁶⁰⁹ A korábban Albánia iránt nem különösebb figyelmet szentelő Bizottság a nagyhatalmak által elismert államot a leendő Balkán-szövetség tagjaként képzelte el, noha a görögök epiruszi és a szerbek koszovói aspirációit jogosnak ismerték el, sőt utóbbiak számára az adriai kijárat biztosítását is szükségesnek vélték.⁶¹⁰ December utolsó napján Noel Buxton feljegyezte magának, hogy „nem fogom arra kérni a westminsteri esperest, hogy azt prédkiálja «Békesség, békesség – ahol nincs békesség!», csupán simítsuk el a dolgokat [...]

⁶⁰⁶ NBP MS 951 c. 14/6 Balkans, Arthur Evans levele Buxtonnak, 1913. január 15.

⁶⁰⁷ NBP MS 951 c.14/6 Balkans, Arthur Evans levele Buxtonnak, 1913. január 22.

⁶⁰⁸ Bouchier egy Buxtonnak írt levelében említi, hogy a Monasztirt (ma Bitola) megszálló szerb csapatok tisztjei nem akarják belátni, miért kellene kivonulniuk a városból és a szerb–bolgár szerződést papírhulladéknak tekintik. NBP MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918, Bouchier levele Buxtonnak, 1913. április 20. A levelet idézi: Anderson 1952. 56.

⁶⁰⁹ NBP MS 951 c.24/5 Balkan Committee–Misc. I, Arthur Evans nyilatkozata a Balkán Bizottság gyűlésén, 1913. január 2.

⁶¹⁰ Uo.; Albánia kapcsán a világháború alatt a Bizottság első elnöke, James Bryce úgy nyilatkozott, hogy „nem mondok róla semmit, mert nem értem [a viszonyait], sem Olaszország és Görögország vonatkozó követeléseit.” NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Buxtonnak, 1915. február 7.; Az arisztokrata Aubrey Herbert (1880–1923) a szerbek és a bolgárok által az albán és a macedóniai muszlim lakosságon elkövetett etnikai atrocitások miatt lépett ki a Bizottságból, amiért az szemet hunyt ezen tettek felett és a szövetségesek követeléseinek elfogadásáért lobbizott Londonban. Herbert nem sokkal később létrehozta az Albán Bizottságot (Albanian Committee) az albán érdekek képviselője érdekében. NBP MS 951 c.2/15 Spec. Corr. Aubrey Herbert – 1913, Aubrey Herbert levele Buxtonnak, 1913. január 10.; *The Times*, 1913. január 11. 'The Balkan Committee', 5.; Margaret FitzHerbert: *The Man who was Greenmantle. A Biography of Aubrey Herbert*. Oxford University Press, Oxford 1985. 111.

[mielőtt] a törökök megkezdik régi játszmáikat.”⁶¹¹ A konstantinápolyi nagykövetségen fődragománként dolgozó Gerard Fitzmaurice is osztotta azt a nézetet, hogy a törökök a konfliktus elhúzódásával végül akár még jól is járhatnak. Szerinte a lüleburgászi vereséget követően az osztrákok és a németek sugallatára kérték a törökök Európa közvetítését, amivel – Fitzmaurice szóhasználatával – megpróbálták „berlinizálni” (*berlinisation*) a konfliktust, azaz a végső döntést az összes európai nagyhatalom érdekeivel összhangban nyugvópontra hozni, aminek végső soron a Balkán-háború idején az lett az eredménye, hogy „egy tizenöt napos hadjárat [után] hat hónapba tellett egy félbékét tető alá hozni, ami alatt a balkáni szövetségesek közötti viszony törésponthoz ért. [...] A végeredmény általában rossz a keresztényeknek és jó a törököknek.”⁶¹²

A hadviselő felek közötti tárgyalások megfeneklése, illetve az 1913. január 23-án lezajlott ifjútörök puccs, amivel az Enver–Talaat–Dzsemál triumvirátus került hatalomra, februárban a harcok folytatódásához vezettek. A háború második szakasza érdemben elsősorban a diplomáciai csatározásokról szólt, ami egyre több ponton kezdte ki a Balkán-szövetség egységét. A feszültséget értelemszerűen az okozta, hogy habár a kisállamoknak sikerült legyőzniük katonailag a közös ellenséget, azonban a hadi események és a nagyhatalmi konferencia döntéseinek köszönhetően egyéni céljaikat nem tudták teljes egészében megvalósítani. A szerb miniszterelnök Nikola Pasic a tavasz folyamán többször is a márciusi szerb–bolgár szerződés újratárgyalását kérte a szófiaai kormánytól, amitől azonban az végig elzárkózott.⁶¹³ A bolgár–görög viszony sem volt felhőtlen, aminek elsősorban Szaloniki és trákiai területek hovatartozása álltak a háttérben. A két fél közötti súrlódásokat nem csak a több évtizedes rivalizálás súlyosbította, de az együttműködés alapját képző májusi bolgár–görög szerződés nem tartalmazott területi megállapodást, ami alapján elkülöníthették volna befolyási övezeteiket.⁶¹⁴

1912 vége felé az európai közvéleményt felkorbácsoló atrocitásokról érkező híradások először a visszavonuló török hadsereg és a török irreguláris csapatok „barbárságait” tárták fel,

⁶¹¹ NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912, Buxton jegyzete, [1912. december 31.]; Az idézett bibliai utalás: „Népem romlását úgy gyógyítják, hogy könnyelműen mondogatják: békesség, békesség! – de nincs békesség.” Jeremiás könyve 6:14.

⁶¹² NBP MS 951 c.14/6 Balkans, G. M. Fitzmaurice levele Buxtonnak, 1913. június 9.

⁶¹³ Demeter, 2007. 303.

⁶¹⁴ Noel Buxton 1913 legelején kapott egy bolgár politikustól egy levelet, amiben az éleződő szembenállást érzékeltette: „Őn tisztában van azzal a ténnyel, hogy a görögök még a törököknél is keményebb hajcsárjai [taskmaster] a bolgároknak, akik évszázadokig politikai és erkölcsi elnyomói voltak. Csakis gonosz dolog hagyhatja el egy görög száját a bolgárokat illetően.” A levél szerzője kiemeli, hogy a brit külügyminisztérium a bolgárookra nézve negatív információinak Sir Henry Bax-Ironside (1859–1929) szófiaai nagykövete forrása, aminek a háttérben a diplomata bolgárellenessége és a görögök ármánykodása áll. NBP MS 951 c.24/9 Balkan Letters 1913–1914. [P.M.] Mattheeff levele Buxtonnak, 1913. január 19.

amit nem soká követett a keresztény hadseregek muszlimok ellen elkövetett atrocitásainak napvilágra kerülése. Noel Buxton háborúról írott könyvében egyértelműen azt a nézetet képviseli, hogy az atrocitások szüntelen („*ad nauseam*”) ismétlésének célja, hogy politikai szimpátiákat ébresszenek bizonyos körök.⁶¹⁵ A *The Times* konstantinápolyi tudósítójaként működő Phillip Graves szerint pedig az atrocitás kampányt a törökök és az osztrákok dolgozták ki a „zsidó sajtó segítségével”.⁶¹⁶ Ugyanakkor a feszültséggel teli szerb–bolgár és bolgár–szerb viszony nem maradt sokáig láthatatlan a helyszínen lévő diplomáciai megbízottak és tudósítók szeme előtt. Egyre több esetben lehetett olyan értesülésekről hallani, hogy a „felszabadított” területeken hátrányosan bánnak egymás nemzetiségeivel a területet megszállva tartó államok.⁶¹⁷ A monasztiri brit konzul arról számolt be felettesének, hogy a szerb és görög megszállási zónákban a bolgár templomokat és kolostorokat bezáratták, míg bizonyos bolgár lakosokat kényszermunkára vezényeltek ki, elsősorban a helyi közösségi vezetőket (tanítókat, papokat és egykori komitádzsikat) megcélozva, akiket bizonyos esetekben akár le is tartóztattak.⁶¹⁸

A Balkán Bizottság a tavasz folyamán a nyilvánosságban nem reflektált a balkáni szövetségesek közötti törésvonalak látható elmélyülésére. A háború második szakasza során alapvetően három szempontot igyekeztek a közvélemény szeme előtt tartani: egyfelől, a háború elhúzódását a törökök felelősségének állították be, ami csak a civil lakosság szenvedéseit növeli, noha érdemben úgysem lesznek képesek változtatni a háború kimenetelén. Másfelől a humanitárius akcióik és a nagyhatalmi konferencia tárgyalásait kommentáló híradásokat adtak közre a sajtó hasábjain.⁶¹⁹ A konferencia döntéseivel kapcsolatban az égei-szigetek

⁶¹⁵ Buxton, 1913. 94. Buxton esetében ez a kijelentés azért is tanulságos, mert éppen ezt teszi könyvében. A bolgár hadsereget felmenti minden háborús cselekményen kívüli erőszak alól és a törököket pedig diabolizálja. Lásd még: i. m. 93–94., 102.

⁶¹⁶ NBP MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918, Graves levele Bouchiernek, 1912. december 14.

⁶¹⁷ Több forrás is megőrökít egy esetet a Macedóniába látogató Karagyorgye Sándor szerb trónörökös és egy helyi fiú között, miszerint előbbi érdeklődésére, hogy milyen nemzetiségű, az azt felelte, hogy bolgár, mire Sándor felpofozta és azt mondta neki, hogy „a kurva anyádat vagy te bolgár!”. Az esetet idézik: Clark, 2013. 257. és Yura Konstantinova: *Allies and Enemies: The Balkan Peoples in the Bulgarian Political Propaganda during the Balkan Wars. Études balkaniques* 2011/1. 124.

⁶¹⁸ EMBS Vice-Consul Grieg to G. Lowther, 1913. május 25.

⁶¹⁹ Vélhetően a korábbi kritikákra is reflektálva kimondottan muszlimok által lakott területeken is állítottak fel adományelosztó központokat. Harold Buxton a drámai körzetben, míg Robert George Broadwood (1862–1917) tábornok vezette vöröskeresztesek és Balkán Bizottság aktivisták a drinápolyi török betegeket látták el. *Westminster Gazette*, 1913. január 3. 'The Balkan Committee' 8.; *Daily News*, 1913. január 7. 'A Country bare of food' 3.; *The Scotsman*, 1913. április 12. 'Relieving distress in Adrianople' 7.; A helyszíni beszámolók szerint a humanitárius akciók állandóan küzdöttek az elégtelen erőforrásokkal (nővérek, infrastruktúra, gyógyászati eszközök és gyógyszerek, megfelelő élelmiszer stb.), ami sokszor behatárolta működésük területét. A kirkkilisszei központ mellett Floriánában és Monasztirban is tevékenykedtek a Bizottság által is finanszírozott humanitárius alakulatok. A Macedóniai Segélyalapot vezető Bertram Christian azonban azt írta Buxtonnak, hogy további szükséglet szenvedő területek bevonásának a lehetősége kívülesik az erőforrásaikon és teherbírásukon. NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912, Részletek Grace Saunders leveléből, 1912. december 12.; Részletek Miss

Görögországgal való egyesülését és az Oszmán Birodalom kezén maradó trákiai területek széleskörű autonómiáját propagálták.⁶²⁰ A szövetségesek közötti ellentétek elsimításáról egészen a háborút lezáró londoni egyezmény (1913. május 30.) aláírásáig nem foglalkoztak a nyilvánosságban, holott a törés egyértelmű jeleit már észlelték hónapokkal korábban.

Az első Balkán-háborút lezáró londoni egyezmény aláírásával az Oszmán Birodalom ötévszázados jelenlét után tulajdonképpen kiszorult Európából.⁶²¹ Az ún. Enosz–Midia-vonaltól nyugatra minden egykori oszmán terület a balkáni szövetségesek kezére került Albánia kivételével, aminek majdani határait a nagyhatalmak által felállított bizottság volt hivatott kijelölni. Mivel a londoni egyezmény nem rendelkezett a szövetségesek közötti területek sorsa felől, várható volt, hogy az azok felosztása körüli kérdések komoly feszültségeket fognak gerjeszteni. A tavasz folyamán elő-előforduló etnikai atrocitások és kisebb összeütközések májusra már odáig fajultak, hogy a reguláris bolgár és görög csapatok is összecsaptak.⁶²² A brit sajtó már a londoni egyezmény aláírása előtt beszámolt arról az információjáról, hogy a bolgárokkal meglévő konfliktusuk miatt „szabályos területi egyezmény van Görögország és Szerbia között, amivel kiszorítják Bulgáriát a Vardartól és a Bregalnicától nyugatra lévő régióból.”⁶²³ Mivel a bolgár vezetés képtelen volt az ellentéteket feloldani szövetségeseivel egyre inkább úgy tűnt, fegyveresen tud csak érvényt szerezni macedóniai igényeinek, ami miatt a mihamarabbi békekötésben volt érdekelt, hogy csapatait egykori szövetségeseivel szemben tudja felsorakoztatni.⁶²⁴

A Balkán Bizottság a végső rendezés kapcsán gyorsan megfogalmazta azokat a sarokpontokat, amelyek teljesülése szerinte a Balkán-félsziget stabilitásának feltételeinek tartott. A londoni egyezmény előírásai szerint az oszmán fennhatóság alatt lévő égei-tengeri szigetek sorsát a nagyhatalmak fogják eldönteni. Ennek kapcsán a Bizottság a már korábban is hangoztatott álláspontját ismételte, vagyis a szigetek Görögországhoz való hozzácsatolására biztatta a döntéshozókat, mert ennek elmaradása esetén szerintük „minden egyes Görögországtól visszatartott sziget egy potenciális Kréta lehet”, ami csak állandó problémát és veszélyt jelentene a kelet-mediterráneumi békére nézve.⁶²⁵ A területi kérdéseket tekintve a

Macqueen leveléből, 1912. december 23.; NBP MS 951 c.24/9 Balkan Letters 1913–1914, Bertram Christian levele Buxtonnak, 1913. január 30.

⁶²⁰ *Daily News*, 1913. március 27. 'Balkan Committee & Peace' 7.

⁶²¹ Az egyezmény szövegét közli: Sir Augustus Oakes – R. B. Mowat (eds.): *The Great European Treaties of the Nineteenth Century*. Clarendon Press, Oxford 1930. [1918] 361–362.

⁶²² *The Times*, 1913. május 13. 6.

⁶²³ *The Times*, 1913. május 23.

⁶²⁴ Demeter Gábor: Bolgár kísérletek az elszigetelődés elkerülésére a második Balkán-háború előestéjén. *Acta Universitatis Debreceniensis. Történeti Tanulmányok XIII.* 2005. 137.

⁶²⁵ *Daily News*, 1913. június 3. 'The Final Settlement' 4.

Bizottság Észak-Epiruszt is Görögországnak szánta a nemzetiségi elv érvényesítése érdekében, aminek lakóit „fajilag és szimpátiában” görögnek tekintette.⁶²⁶ Emellett az ún. Szkutari-krízis során meghátrálásra kényszerített Montenegró a csoport szerint jogosult a kompenzációra egy tengeri kikötő megszerzése érdekében.⁶²⁷ Meglepőnek tűnik, hogy a végső rendezés kapcsán nem ejtenek szót az Enosz–Midia-vonaltól nyugatra fekvő területek sorsáról, sem pedig a szövetségesek között érezhető ellentétekről, azonban a Görögország felé tett egyértelmű gesztusok utalhatnak arra is, hogy a Bizottság ezzel próbált meg hatni a görögökre, hátha mérséklék álláspontjukat Bulgáriával szemben. A szerbekről talán azért nem szól a szöveg – ha elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, márpedig Bouchier korábban idézett levele bizonyítja, hogy a Bizottságban ismerik a titkos részt is –, mert az 1912. márciusi szerződés titkos záradéka konkrét területi rendelkezéseket tartalmazott, amit a Bizottság tagjai egyébként is a jogos szerb követelések maximumának tartottak. Az írás többi részében az Oszmán Birodalom fennmaradó részével foglalkoznak, ami azt a látszatot kelti, mintha a Bizottság figyelme már eltávolodott volna a félszigetről, ami érthetetlennek tűnik. A kis-ázsiai területek kapcsán megjegyezték:

„Törökország jövője Ázsiában fekszik. Ha a nagyhatalmak el kívánják kerülni azon szüntelen nyugtalanság és állandó veszély megismétlődését, amitől a balkáni államok most megszabadították őket, akkor gondoskodjanak arról, hogy a Porta kezét miközben megerősítik ázsiai birtokai fejlesztésében, addig [valójában] erőtlenné [maradjon] ahhoz, hogy rosszul kormányozhasson és elnyomja a keresztényeket. Az örményeknek biztosítani kell életüket, tulajdonukat és asszonyaik becsületét attól a veszélytől, amelynek ma ki vannak téve, és amely holnap már tízszer nagyobb is lehet. Ezeket nem lehet elérni azokkal a papírra vetett garanciákkal, amelyeket a törökök mindig is készek voltak megadni, hanem a nagyhatalmak által kinevezett – és csak az egyetértésükkel elmozdítható – kormányzókon és adminisztrátorokon keresztül [gyakorolt] közvetlen európai ellenőrzésen kell alapulnia. És annak érdekében, hogy kikényszerítsük Törökország beleegyezését ebbe, a

⁶²⁶ Uo.

⁶²⁷ Uo. A Bizottság Szkutari helyett egy „erődítések nélküli kereskedelmi kikötőt” tartott elfogadhatónak a Risano-öbölben, ami ekkoriban a Monarchia fennhatósága alatt állt.; A Szkutari-válság során Montenegrónak hosszas ostrom után 1913. április 22-én sikerült bevennie az észak-albániai várost. Noha a nagyhatalmak a létrehozandó Albánia részének tekintették, I. Nikola montenegrói király ennek ellenére nem volt hajlandó feladni a várost, ami ennek következtében elsősorban a Monarchia tiltakozása miatt nemzetközi válsággá eszkalálódott, amely során az európai koncert hadiflotta erődemonstrációja készítette csak meghátrálására Montenegrót. Lásd: Hall, 2000. 91–95.; Balla Tibor: Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-krízis rendezésében. *Hadtörténelmi Közlemények* 1997/3. 435–459.

hatalmaktól kapott pénzügyi segítség nélkülözhetetlen [sine qua non] feltételévé kell ezt tenni.”⁶²⁸

A balkáni oszmán uralom végével a Bizottság mintha a korábbi macedóniai politikáját egy az egyben az Oszmán Birodalom örmények lakta területeire kívánta volna alkalmazni, ami ismét egy történelmi előzményre (az 1890-es évek brit örmény-agitációjára) alliterált, amiben ráadásul számos a Balkán Bizottságban is aktív tag részt vett.⁶²⁹ A kisállamok között napról-napra súlyosbodó szembenállásra csupán június második felében reagáltak a sajtón keresztül, amely során kifejezték, hogy kölcsönös kompromisszumok adásával egyezzenek meg békésen a balkáni államok, mert így is többet nyerhetnek, mint egy újabb háború megindításával. Ha nem tudnak megegyezni, akkor pedig bízzák a területi kérdések rendezését egy közvetítő hatalomra.⁶³⁰

Buxton visszaemlékezése szerint a londoni bolgár diplomáciai megbízottat a Képviselőház teraszán próbálta meggyőzni, hogy Bulgária el fog veszíteni minden szimpátiát, ha erőhöz folyamodik, azonban figyelmeztetései nem tudták befolyásolni az események menetét.⁶³¹ A bolgárok rossz helyzetértékelésének köszönhetően, vagyis, hogy csak Szerbiával és Görögországgal kell majd katonailag szembenézniük, az 1913. június 29-én meginduló második Balkán-háború Bulgária rendkívül gyors összeomlását eredményezte. Az előzetes várakozásokkal szemben július 10-én hadat üzent a bolgároknak a félszigeten bekövetkezett változások miatt kompenzációra áhító Románia, továbbá július 12-én az oszmánok is átlépték a Londonban megállapított Enosz–Mídiá-vonalat, hogy visszafoglalják Drinápolyt.

A szövetségesek közötti háború kitörése megdöbbenést és kiábrándulást keltett Nagy-Britanniában és általában Európában. A *Daily News* újságírója és egyben a Balkán Bizottság tagjaként ismert Harold Spender (1864–1926) azt javasolta, térjenek vissza a háborúk előtti autonómiát fontolgató álláspontjukhoz, és kapjon önkormányzatot Macedónia és Trákia, és vegyék fontolóra Szaloniki nemzetközi státuszává válását.⁶³² Azaz nem javasolt mást, mint hogy az európai nagyhatalmak fosszák meg a balkáni államokat a két háború során szerzett

⁶²⁸ *Daily News*, i. m.

⁶²⁹ Leonard T. Hobhouse (1864–1929) Buxtonnak írt levelében már 1913 januárjában felvetette, hogy a Balkán Bizottságnak fel kellene karolnia az örmények ügyét. NBP MS 951 c.24/2 Balkan Committee 1911–1915, Hobhouse levele Buxtonnak, 1913. január 8.; Erre reagálva a Bizottság titkára Symonds azt írta, hogy Hobhouse „rendszerint sokkal inkább kész kritizálni, mint akcióba lendülni.” Ettől függetlenül Symonds is azt írta, hogy „örülne, ha az Örmény Bizottság [Armenia Committee] összeolvadna a Balkán Bizottsággal”. NBP MS 951 c.24/2 Balkan Committee 1911–1915, Symonds levele Buxtonnak, 1913. január 9.

⁶³⁰ *Westminster Gazette*, 1913. június 13. 'The Allies and Mediation' 11.; *The Times*, 1913. június 13. 'M. Venizelos and Arbitration' 5.; *Daily News*, 1913. július 13. 'Need of Mediation' 5.

⁶³¹ NBP MS 951 c.8/2 Autobiography–Balkan Reform

⁶³² *Daily News*, 1913. július 22. 'New Solution for Balkans' 5.

újdotsült területeiktől. Noel Buxton némileg tompítandó a balkáni államok szerepét, elsősorban az oszmánok lépését vette célkeresztbe, amit „példátlan arcátlanságnak” nevezett, és felszólította a nagyhatalmakat, hogy kényszerítsék a törököket a londoni egyezményben foglaltak betartásához.⁶³³ A személyes csalódását is kifejezi az a megállapítása, miszerint „nem várhatjuk, hogy azok, akik a törökországi káoszban nőttek fel, jobban magukévá tegyék a nemzetközi pacifizmust, mint mondjuk Franciaország vagy Németország. A nyomornegyed csatornáiban felnövő fiúknak idő kell ahhoz, hogy jobb környezetbe kerülve megváltozzanak szokásaik.”⁶³⁴ Mindazonáltal ő is ismételten az autonóm Macedónia és Trákia kialakítását szorgalmazta, ami jól illusztrálja a brit liberálisok mélységes csalódását, ha még Noel Buxton is a balkáni államok szerzeményeinek tulajdonképpeni semmissé tételét javasolta.

A sajtóban érzékelhető némi felháborodás ellenére a nagyhatalmak és közvéleményeik is alapvetően közönnnyel és fásultsággal figyelték az egykori szövetségesek közötti brutalitásokkal teli küzdelmet és az arról szóló propaganda-kampányokat. Vélhetően ezt a politikai közönyt is érzékelve a Bukarestben összegyűlt kisállami diplomaták (az oszmánok nem voltak jelen) döntéseinek befolyásolására a Balkán Bizottság három szempontra hívta fel a figyelmet, amelyekre az egyezmény megkötésénél tekintettel kellene lenni. Egyrészt a helyi közösségeknek joguk van eldönteni, milyen kormányzat alatt óhajtanak élni, illetve a kisebbségek polgári és vallási jogait védő rendelkezéseket biztosítani kell. Mint írták: „a Balkán Bizottság megalakítása óta fő céljának a nemzetiségi elv érvényesítését tekintette”, ami ilyen direkt megfogalmazásban egyszer sem jelent meg korábban a Bizottság írásaiban, ráadásul jelentős csúsztatásnak is tűnik.⁶³⁵ Ez az anomália nem csak a korábban már említett Aubrey Herbert kilépésén és az Albán Bizottság megalakulásában érhető tetten, hanem más, a Bizottságban az oszmánok vereségével felszínre kerülő nemzetiségi preferenciák menti törésvonalakkal keletkezett új csoportok születésében, mint az Angol–Hellén Liga, az Oszmán Bizottság, a Macedónia Bizottság, az Angol–Román Társaság, majd a világháború alatt megalakított Nagy-Britanniai Szerb Társaság.⁶³⁶ Ezek a társaságok választott balkáni népük

⁶³³ *Evening News*, 1913. július 23. 'What shall we do with the Turk?' 4.

⁶³⁴ Uo.

⁶³⁵ *The Scotsman*, 1913. augusztus 2. 'Recognition of Nationalities' 9.

⁶³⁶ Michail, 2013. 38.; Gyakorlatilag a közel múltig szinte semmilyen érdemi kutatás nem tisztázta ezen csoportok tevékenységét, tagságát és hatását övező kérdéseket. Az utóbbi években több kutató fogott hozzá ezen kérdések megválaszolásához. Lásd: Georgia Kouta: *The London Greek Diaspora and National Politics. The Anglo-Hellenic League and the Idea of Greece, 1913–1919*. PhD-tézis, King's College, London 2015. 72–137.; Dauti, 2018. 249–287.; Muhammad Sarı: I. Dünya Harbi öncesinde İngiltere'de kurulan türköfil bir dernek: The Anglo-Ottoman Society. *Belleten* c. 83. s. 298. 2019. 1033–1080.; K. Humayun Ansari: Pickthall, Muslims of South Asia, and the British Muslim Community of the Early 1900s. In: Geoffrey P. Nash (ed.): *Marmaduke Pickthall. Islam and the Modern World*. Brill, Leiden–Boston 2017. 28–32.; Monica Pop: The Foundation of the Anglo-Romanian Society

nemzeti céljait igyekeztek a legteljesebb mértékben propagálni saját országuk közvéleményében, ami közül a Balkán Bizottság ekkora deklarálta a bolgár ügy legfőbb szószólója maradt.

4.5. KONKLÚZIÓ

A 1913. augusztus 10-én megkötött bukaresti békében⁶³⁷ rögzítették, hogy Bulgária lemond Románia javára Dél-Dobrudzsáról, és jelentős területeket adott át Macedóniában Szerbia és Görögország javára.⁶³⁸ A Balkán-szövetség visszavonhatatlanul szétesett, és ahogy Buxton és a Bizottság látta, a bukaresti békével a balkáni államok elvetették egy következő háború magvait.⁶³⁹ Az 1912–1913-as Balkán-háborúk miközben egyfelől megvalósították a Balkán Bizottság többségének a nyilvánosságban kimondatlan vágyát, azaz az európai török uralom (majdnem) teljes megszüntetését, addig a háborúk során elkövetett etnikai atrocitások és az egykori szövetségesek közötti második háború teljesen lerombolta a nyugat-európai közvélemény előtt azt a progresszív, a „török anarchiához” képest az európai sztenderdeknek megfelelő balkáni kisállamokról kialakított képet, amelyet tulajdonképpen megalakulása óta épített a Bizottság a brit közvéleményben. Mégis a háborúk szolgáltak bizonyos tanulsággal is a Bizottság számára, amelyek közül számos szempont később visszaköszött az első világháború alatti és végi rendezési tervek előadásában. Miközben a különböző nemzetközi kormányzati szisztémák napirenden maradtak (Macedónia, Trákia és az anatóliai örmény területek kapcsán), a nemzetiségi elv hangsúlyozása, a népszavazás, az irányított lakosságcsere, a kisebbségvédelmi rendelkezések mind az első világháború utáni átalakulás jellemző elemei voltak, noha ezek a Balkán-háborúk idején már komolyan foglalkoztatták a Balkán Bizottság tagjait is.

A háborúkban elkövetett atrocitások kivizsgálására felállított nemzetközi Carnegie-bizottság célja az volt, hogy tágabb tanulsággal szolgáljon a „civilizált népeknek” (általában) a háború okozta hatásokról, ebben az esetben az etnikailag inspirált erőszak, a háború kitörésének felelőssége és a háború okozta anyagi és morális károk meghatározása volt az amerikai Andrew Carnegie (1835–1919) által létrehozott alapítvány által finanszírozott akció közvetlen

in London and its Activity to support the Promotion of Romania's Image and Interests. *Analele Universității din Oradea. Istorie – Arheologie* tom. XIX. 2009. 165–182.

⁶³⁷ A szerződés szövegét közli: Oakes – Mowat, 1930. 362–366.; Az oszmánokkal a bolgároknak külön kellett tárgyalóasztalhoz ülniük, aminek eredménye az 1913. szeptember 30-án megkötött konstantinápolyi béke lett. Ebben Bulgária elismerte Trákia keleti részének és Drinápolyt az elvesztését. Hall, 2000. 126.

⁶³⁸ Hall, 2000. 123–125.

⁶³⁹ Uo.

feladata.⁶⁴⁰ A felállított nyolc tagú vizsgáló bizottság közül hárman közvetlenül kapcsolódtak a Balkán Bizottsághoz: Henry Brailsford mellett Francis W. Hirst a *The Economist* folyóirat akkori szerkesztője, és francia részről d’Estournelles de Constant báró, aki az Illés-napi felkelés után a franciaországi Macedónia-lobbi meghatározó alakja volt, és akivel együtt szerveztek gyűléseket a brit bizottság tagjai.⁶⁴¹

A háborúk során a Balkán Bizottság humanitárius célkitűzéseit viszont konzisztensen meg tudta valósítani. Az első Balkán-háború kitörését követő pár hetet követően jelentős adománygyűjtési-akciót tudott lebonyolítani, ami lehetővé tette, hogy három különböző szervezet (a Macedóniai Segélyalap, a Balkán-háború Segélyalap és a Női Kísérőhadtest) részt vegyen a katonai és polgári lakosság ellátásában a frontvonalak mögött és a hátszországban egyaránt, ahol jóval a harcok beszüntetése után is még ellátták feladataikat.⁶⁴²

A Balkán-háborúk cezúrárt hoztak a Balkánról való brit gondolkodásban a tekintetben is, hogy megszűnt a Balkán Bizottság relatív monopol helyzete a térségről folytatott diskurzus formálásában, ami ugyan mindig is sokszínű volt, azonban eddig a pontig alapvetően a liberális – konzervatív törésponton nyugodott. Az új lobbicsoportok megjelenésével ez az aréna diverzifikálódott és mélységesen kompetitív lett, ami az első világháború alatti diplomáciai és politikai játszmákban mutatta meg igazán hatását.

⁶⁴⁰ Nadine Akhund: The Two Carnegie Reports: From the Balkan Expedition of 1913 to the Albanian Trip of 1921. A Comparative Approach. *Balkanologie* vol. 14. no. 1–2. 2012. DOI: 10.4000/balkanologie.2365, 3. vö. a háború gazdasági és morális káraitól Buxton, 1913. 106., 119.

⁶⁴¹ A vizsgálóbizottság többi tagja: Dr. Josef Redlich az Osztrák–Magyar Monarchia, Justin Godart Franciaország, Dr. Walther Schüking Németország, Pavel Miljukov Oroszország és Dr. Samuel T. Dutton az Egyesült Államok képviselőjében. Lásd: *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington D. C. 1914.; Újabbán lásd a Carnegie-jelentés különböző aspektusairól: Dietmar Müller – Stefan Troebst (eds.): *Philanthropy, Conflict Management, and International Law. The 1914 Carnegie Report on the Balkan Wars of 1912/1913*. CEU Press, Budapest–New York 2022.

⁶⁴² Ugyanakkor az ellátás nehézségeivel is szembesültek a segélyalapokban dolgozók, akik állandó pénzhiánnyal, későn vagy egyáltalán meg nem érkező felszerelésekről panaszkodtak. Lásd: NBP MS 951 c.24/9 Balkan Letters 1913–1914, Ralph D. O’Leary levele Buxtonnak, 1913. november 13., aki arról írt, hogy a menekültek élelmezése heti 2000 fontba kerül, s emellett olyan adományokat kapnak gyakran, amire egyáltalán nincs szükségük.

5. FEJEZET: A BUXTON-MISSZIÓTÓL A NÉPSZÖVETSÉGIG*

Noha az 1912–1913-as Balkán-háborúk átmenetileg a brit liberálisok nagy részét kiábrándították a balkáni nemzetekről kialakított reményteljes képből, mégis alapvetően teljesült az a várakozásuk, ami szerint úgy tűnt, hogy az Oszmán Birodalom végleg kiszorult Európából. A Balkán Bizottság bizonyos tagjai már a béketárgyalások alatt felvetették a török birodalom kisázsiai részén élő örmények ügyének felkarolásának a lehetőségét. Noel és Harold Buxton 1913 második felében a Kaukázus felől érkezve bejárták az orosz és oszmán fennhatóság alatti örmény tartományokat, aminek a célja alapvetően a macedóniai agitáció mintájára felépített, a nagyhatalmak védnöksége alatt álló, autonóm Örményország kialakítása érdekében folytatandó politikai kampány megalapozása volt.⁶⁴³ A Balkán kapcsán a Bizottság meglepően passzív maradt annak ellenére, hogy elég sok rendezetlen ügy maradt még, amivel foglalkozhattak volna a nyilvánosságban (pl. Albánia). A ritkábban megszólaló Bizottság a balkáni államok közötti kapcsolatok rendezésére elég erőtlen próbálkozásokat kísérelt tenni. Egy 1914. februárjában közreadott nyilatkozatukban csak arra hívták fel a figyelmet, hogy a balkáni államoknak nagy gonddal óvniuk kell az uralmuk alatt élők teljes polgári és vallási szabadságjogait, valamint bizonyos problémákat közösen kell rendezniük a harmonikus egymásmellett élés érdekében (közös infrastruktúra fejlesztés, honosítás és jótételési kérdések).⁶⁴⁴ Az első világháború árnyékában a Bizottság még mindig abban reménykedett, hogy a kisállamok közötti ellentéteket rendezni lehet egy konferencia keretei között, amihez csupán az szükséges, hogy a nagyhatalmak ne ismerjék el a bukaresti béke rendelkezéseit.⁶⁴⁵

A 1914. június 28-án elkövetett sarajevói merénylet bő egy hónap leforgása alatt azonban háborúba sodorta Európa nagyhatalmait. A gyors és döntő háború reményében a két fél megpróbált minél hamarabb újabb szereplőket bevonni a küzdelembe, így a balkáni államok szerepe is felértékelődött. A fejezetben bemutatom az ún. Buxton-misszió törekvéseit, amelynek elsődleges célja az volt, hogy biztosítsa Bulgária hadbalépését az antant oldalán. A második Balkán-háború utáni államközi kapcsolatok miatt igen nehézkesnek tűnt, hogy egy Romániával kiegészített Balkán-szövetség létrejöjjön az Oszmán Birodalom és a központi hatalmak között. A Buxtonok és rájuk támaszkodva bizonyos politikusok azonban úgy vélték,

* A fejezet megírása során nagyban támaszkodtam Balázs Balatoni: *The Buxton Mission. British Diplomacy in Bulgaria 1914–1915. Méditerranée Tanulmányok/Études sur la région Méditerranéenne XXVIII.* 2019. 49–60. című tanulmányomra.

⁶⁴³ Buxton – Buxton, 1914.

⁶⁴⁴ *Daily News*, 1914. február 16. 'The Balkan Settlement' 3.

⁶⁴⁵ *Westminster Gazette*, 1914. július 2. 'Near East Unrest. Suggested Conference of Balkan Committee' 10.

hogy a Bulgáriának adandó ígéretek nem csupán a háború gyors lezárása miatt elengedhetetlenek, hanem a félsziget hosszú távú stabilizálása miatt is érdemes megpróbálni megegyezésre bírni az egyes országokat. A fejezet második felében Noel Buxton és a Bizottsághoz kötődő személyek háború utáni rendezési terveit és az államközi rend milyenségéről vallott elképzeléseit mutatom be, amely során amellet próbálok érvelni, hogy a Balkán és az Oszmán Birodalom jelentős szerepet játszott a 20. századi új nemzetközi rendszer konfliktuskezelő mechanizmusainak kifformálásában

5.1. A BUXTON-MISSZIÓ

A Balkán-félsziget és a brit társadalom először igazán az első világháború (1914–1918) idején került közelebbi kapcsolatba egymással. A korábbi évtizedekben kialakult kontaktus, amely bizonyos időközönként ugyan a szélesebb közvélemény ingerküszöbét is elérte, rendszerint egy szűk társadalmi kör utazásainak és politikai érdeklődésének köszönhetően jött létre. A háború kitörésével azonban britek milliói számára vált ismerőssé (sokszor brit önkéntesek beszámolóin keresztül⁶⁴⁶) kezdetben „a hősi kis Szerbia” háborús küzdelme, majd a Dardanellák elleni offenzíva, illetve annak kudarca után megnyitott macedóniai front több százezer brit katona (és közvetve családja) számára hozta közelebb a félsziget népeit és politikai problémáit.

Miután a rövid és döntő háborúról szőtt ábrándok egyre inkább szertefoszlni látszottak, mindkét szövetségi blokk igyekezett újabb szereplőket bevonni, illetve éppen ellenkezőleg, bizonyos államokat távoltartani a konfliktustól, hogy relatív előnyhöz juthasson a vele szembenálló hatalmi blokk ellenében. Már a háború kitörése előtt néhány brit megfigyelő a német–oszmán viszony normalizálódását úgy értékelte, hogy abból előbb-utóbb egy formális szövetség jöhet létre a két ország között, de legkésőbb a *Goeben* és *Breslau* cirkálók incidensénél⁶⁴⁷ világossá kellett válnia az antant országoknak, hogy az Oszmán Birodalom hamarosan be fog lépni a központi hatalmak oldalán a háborúba. Noha az antant igyekezett megakadályozni az oszmán hadba lépést (például a birodalom területi integritásának garantálására tett ígéretével), de az ifjútörök kormányzat bizalmatlansága mellett az antant szövetségesek egymással ellentétes, de legalábbis nem kellően egyeztetett érdekei is hozzájárultak ahhoz, hogy nem tudták megakadályozni a birodalom hadba lépését 1914

⁶⁴⁶ Foster, 2021. 77.

⁶⁴⁷ McMeekin, 2016. 98–101.; A világháború kezdetén a brit és francia Földközi-tengeri flotta egységei megpróbálták elfogni a *Goeben* csatacirkálót és a *Breslau* könnyűcirkálót, amelyek azonban felhajóztak a Dardanellákhoz és „eladták” az oszmán haditengerészetnek őket. A helyén maradó német parancsnokkal és legénységgel a cirkálók később *Yavuz Sultan Selim* (Kegyetlen Szelim szultán) és *Midilli* (Póni) néven a fekete-tengeri orosz célpontok ellen vetettek be.

szeptemberében.⁶⁴⁸ Az antant számára természetesen ez számos tekintetben okozott problémát. A britek számára talán legfontosabb szempont Egyiptom és a Szezei-csatorna védelme volt. A tengerszorosok lezárása pedig természetesen egyúttal azt is jelentette, hogy a britek és a franciák csak nagyon körülményes módon tudtak utánpótlást küldeni orosz szövetségeseiknek.

Bizonyos brit politikai és katonai körökben a megoldást egy új balkáni front megnyitásával vélték megtalálni, ami nem csupán megakadályozná Németországot, a Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti közvetlen összeköttetést, de abban reménykedtek, hogy a hadművelet az időközben megmerevedett nyugati és keleti frontot az antant számára kedvező módon kibillentené a beállt ponthelyzetből. Nem meglepő módon Szerbiát az antant a háború kitörése óta szövetségesként tartotta számon, azonban a többi balkáni állam semleges maradt a konfliktus kitörésekor. Az ekkoriban az Admirális Első Lordja tisztségét betöltő Winston Churchill világháborús visszaemlékezéseiben meg is jegyezte, hogy 1914-ben Görögországban, Bulgáriában és Romániában közel hasonlóan nagy táborral rendelkeztek az antantot és a központi hatalmakat támogató csoportok.⁶⁴⁹ Noha a fentebbi országok mindegyikét fűzték dinasztikus kapcsolatok a központi hatalmakhoz, az egyes országok politikai elitjei számára a háború nemzeti céljaik megvalósításának lehetőségét is magában hordozta. A britek által elképzelt újjáélesztett Balkán Szövetség akadályát viszont éppen ezek az egymással szembenálló célok voltak, amelyek a második Balkán-háborúban végleg lerombolták az eredeti szövetség tagjai közötti bizalmat. A bukaresti béke (amit ugyan a nagyhatalmak nem ismertek el) mozdulatlanságra ítélte az összes olyan országot, amely a bolgárok által is maguknak követelt területet kaparintott meg magának 1912–1913-ban. A nyilvánvaló nehézségek ellenére bizonyos körökben egyre erőteljesebben hangsúlyozták, hogy szükség van egy diplomáciai misszió kiküldésére a félszigetre, hogy biztosítsák a még kivárá balkáni országok csatlakozását az antanthoz, de legalább elérjék, hogy a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedjenek.

A brit kabinetben az ún. „keleti megoldás” támogatóinak számítottak David Lloyd George, Winston Churchill és például Charles Masterman, aki amellet, hogy a háborús kabinetben a lancasteri hercegség kancellárja volt, de Noel és Charles Roden Buxton közeli barátja és a Balkán Bizottságban egy ideig munkatársuk is. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy a Buxton-fivérekre esett a semleges balkáni országok, különösen Bulgária

⁶⁴⁸ Az antant tárgyalási kísérletéről: Altay Cengizer: *The Policies of the Entente Powers toward the Ottoman Empire*. In: M. Hakan Yavuz–Feroz Ahmad (eds.): *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*. The University of Utah Press, Salt Lake City 2016. 84–112. Az oszmán hadba lépés körülményeiről: McMeekin, 2016. 95–133.; Ferwagner, 2021. 87–113.

⁶⁴⁹ Winston S. Churchill: *The World Crisis 1914–1918*. Oldhams Press, London 1938. vol.1. 431.

megnyerésének a feladata. Buxton kiadatlan önéletrajzi jegyzeteiben azt írja, hogy Masterman vetette fel a kabinet előtt, hogy őt kellene küldeni egy ilyen küldetésre.⁶⁵⁰ Már 1914 augusztusának végétől megindultak a megbeszélések, hogy egyáltalán milyen minőségben kellene Buxtonnak a Balkánra utaznia és mik lesznek a pontos feladataik Bulgáriában. A háború ezen szakaszában Lloyd George különösen eltökélt volt, hogy az antant új frontot nyisson a Balkán-félszigeten, és úgy gondolta, hogy a félsziget országainak antant melletti elköteleződéséhez alapvetően két tényező szükséges: egyrészt egy jelentős kölcsön biztosítása számukra, másrészt pedig egy katonai partraszállás Dalmáciában vagy Szalonikiben.⁶⁵¹

Egy 1914. augusztus 22-én írt levelében Lloyd George felhatalmazta Noel Buxtont arra, hogy hitel megállapodásokat kössön bármely balkáni állammal, amely hajlandó a hármass antant oldalára állni.⁶⁵² Nem sokkal később Churchill is levélben fordult Buxtonhoz, hogy „ébressze rá a görögországi és bulgáriai barátait a nagyszerű, ám tünékeny lehetőségre”, amely előttük áll. Churchill úgy látta, hogy a balkáni államok nem terjeszkedhetnek tovább „egymást pusztító testvérharc” nélkül, de a „nemzetiségi elv alkalmazása Ausztria–Magyarország déli tartományaiban olyan, a balkáni államokra nézve előnyös eredményekkel járna, hogy a korábbi civakodások emléke és következményei mindörökké lecsillapodhatnak. Egy Bulgáriából, Szerbiából, Romániából, Montenegróból és Görögországból álló Balkáni Föderáció, amely elég erős ahhoz, hogy valóságos szerepet játsszon Európa sorsának [alakításában], mindannyiuk népének közös álma kell legyen.”⁶⁵³ Noha a fentebbi példák jól illusztrálják, hogy a brit kabinet egy része egy hivatalos diplomáciai missziót várt el a Buxton testvérekről, a *Foreign Office* egyáltalán nem osztozott lelkesedésükben és elképzeléseikben, és távolról sem támogatták sem Lloyd George 'cheque blanc'-ját, sem Churchill levelének használatát. Keith Robbins szerint a külügyminisztérium ellenkezésének alapvetően két oka volt. Egyrészt a saját belső információik és helyzetértékelésük szerint Bulgáriát már ekkor veszett ügynek tekintették, amelyet lehetetlen racionális keretek között az antant oldalára állítani.⁶⁵⁴ A másik rejtett okot pedig a brit külügyi döntéshozatal és politikaformálás struktúrájában találhatjuk: mint arra a

⁶⁵⁰ NBP MS 951 c.8/2 Autobiography – Balkan Reform; A Buxton-fivérek útját más forrásokból, de hasonló eredményekkel feldolgozta: Igor Despot: Britanski pokušaji nagovaranja bugarske na pridruživanje antanti. In: Vijoleta Herman Kaurić (uredila): 1914. Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji. Matica Hrvatska, Zagreb 2018. 133–135.

⁶⁵¹ David Dutton: *The Politics of Diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*. I. B. Tauris, London–New York 1998. 22.

⁶⁵² NBP MS 951 c.2/25 Spec. Corr. D. Lloyd George, 1913–1941: Lloyd George levele Noel Buxtonnak, 1914. augusztus 22.

⁶⁵³ MS 951 c.1/34 Spec. Corr. Winston Churchill, 1914–1944: Winston Churchill levele Noel Buxtonnak, 1914. augusztus 31.

⁶⁵⁴ Keith Robbins: British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. *The Slavonic and East European Review* 49. 117. (1971) 563.

korábbi fejezetekben is utaltam, kifejezetten rossz szemmel nézték a Buxtonhoz hasonló „kívülállók” kísérleteit, hogy beférkőzzenek arra a területre, amelyet kizárólag a sajátjuknak tekintettek.

Noel Buxton szófiai útja előtt az alábbi bejegyzést tette naplójába: „Borzasztó embereket háborúzásra buzdítanom, azonban Bulgáriának érdeke így tennie, mivelhogy ez a legjobb (és talán a legutolsó) lehetőség jogainak helyreállítására. Ez a háború lehetővé teszi azt, ami Ausztria–Magyarország megnyirbálása nélkül elérhetetlen volt: nevezetesen a Balkán-kérdés végső és tartós megoldását. [...] Bulgária belépése jelentős hatással lehetne a háború lerövidítésére is.”⁶⁵⁵ A brit kabinet azon tagjai számára, akik támogattak egy ilyen diplomáciai küldetést pontosan az utóbbi miatt volt fontos, hogy Buxtont hivatalos minőségben a Balkánra küldjék. A brit külügyminiszter, Sir Edward Grey azonban nem járult hozzá egy ilyen jellegű felhatalmazáshoz. A brit külügyminiszter visszaemlékezéseiben is rögzítette gondolatait és tapasztalatait a háború első éveiben folytatott balkáni diplomáciáról, amiben az esetről úgy vallott, hogy szerinte Buxtonék több kárt, mint hasznot értek volna el, ha hivatalos felhatalmazással utaztak volna a Balkán-félszigetre, ezért véleménye szerint kizárólag magán minőségben, mint „Bulgária barátja” kellene a helyszínre utaznia.⁶⁵⁶ Grey elutasítása mögött a már említett a külső szakértőkkel szembeni *Foreign Office*-beli vonakodáson túl természetesen a szövetségesek közötti érdekegyeztetés körüli viták is ott tornyosultak.

Buxtonék így végül magánúton indultak el a bolgár fővárosba 1914. szeptember 1-jén.⁶⁵⁷ Első állomásuk a német támadás árnyékában felbolydult Párizsba vezetett, ahonnan különböző kerülőutakon jutottak el végül Olaszországba. A misszió félhivatalos jellegét erősítette az a tény, hogy Churchill az olasz Brindisi kikötőjébe a testvérekért küldte a brit haditengerészet *HMS Hussar* torpedónaszádját, amelynek köszönhetően viszonylag gyorsan Szalonikibe értek, ahonnan szeptember 14-ére megérkeztek Szófiába.⁶⁵⁸

Bár a bolgár főváros lakossága lelkesen fogadta őket, a testvérek nagyon elbátortalanító politikai légkörbe kerültek. Ferdinánd királyt és a Radoszlavov-kormányt (1913–1918) általában németbarátnak tartották, Buxtonék pedig főként az ellenzék vezető alakjaival voltak kapcsolatban, mint például Ivan Gesov, a volt bolgár miniszterelnök, azonban a kormánnyal nem. Elsődleges céljuk az volt, hogy megállapítsák a bolgár háborúba lépés „árát”. Mosa

⁶⁵⁵ Idézi: Conwell-Evans, 1932. 88.

⁶⁵⁶ MS 951 c.2/10 Spec. Corr. Grey of Falloodon 1906–1916: Sir Edward Grey levele Noel Buxtonnak, 1914. augusztus 29.

⁶⁵⁷ *Daily News*, 1915. január 9. 'M.P. who was shot at' 1.

⁶⁵⁸ *Westminster Gazette*, 1914. szeptember 16. 'The Small Nations' 6. vö. Buxton visszaemlékezése: NBP MS 951 c.8/1 Draft on Autobiography – Balkans

Anderson, Noel Buxton életrajzírója könyvében azt sugallja, hogy testvérével, Charlesszal valójában felvázoltak egy területi tervet a bolgárok számára az antant háborús céljai iránti elkötelezettségükért cserébe, annak ellenére, hogy amint arra korábban rámutattam, Sir Edward Grey nem hatalmazta fel őket ilyen ajánlattételre.⁶⁵⁹ Anderson szerint a tervezet alapján Bulgáriának ígérték „(1) a közép-macedóniai körzeteket, amelyeket az 1912-es szerb–bolgár szerződés Bulgáriához sorolt; (2) Dobrudzsa egyes kerületeit, amelyeket jelenleg Románia megszállás alatt tart, és (3) ha Törökország belép az antant elleni háborúba, az úgynevezett Enos–Midia vonalat. Bulgária cserébe jóindulatú semlegességet ígér Szerbiának, Romániának és Görögországnak.”⁶⁶⁰

Noel Buxton a brit diplomáciai testület meglehetősen ellenséges hozzáállását tapasztalta Londonban és Szófiában is. Egyrészt a Külügyminisztérium egyik legmagasabb tisztviselője még Londonból való távozása előtt azt javasolta, hogy spórolja meg a fáradságot, hogy Szófiába menjen, mivel Bulgária már rég elveszett az antant számára.⁶⁶¹ Másrészt meg volt győződve arról, hogy a Külügyminisztérium téves következtetéseket vont le Henry Bax-Ironside szófiái brit követ (1911–1915) „indokolatlanul pesszimista és félrevezető” jelentéseiből, akit Szófiában „Szerbia barátjaként” tartottak számon, s aki így különösen népszerűtlen volt a bolgár politikai körökben. Visszatekintve az 1914 őszi eseményekre, Robert Cecil külügyi helyettes államtitkárnak (1915–1919) írt levelében megjegyzi, hogy a szófiái követség első titkára „O'Reilly [...] jelentősen csökkentette az így előidézett szerencsétlen hatásokat. [Azonban] Tavasszal azzal az indokkal hívták vissza, hogy németekkel tartott fenn társasági kapcsolatokat, [hisz] felesége német volt. A legjobb és legfrissebb bennfentes információk közvetítőjeként óriási értéke lehetett volna. És pontosan ezekre az információkra volt szükségük. De nem csak, hogy nem került be a hadügyminisztériumba (ahol a tudása napi szinten hasznosulhatna), de még Grey vagy Nicolson sem fogadta visszatérésekor.”⁶⁶²

Következésképpen Buxton a brit külügyminisztériumot hibáztatta, hogy a diplomáciai testület rosszul kezelte ezt a kérdést, sőt amatőrnek tartotta munkájukat. Azonban egészen feltűnő, ha ezeket a megfigyeléseket összevetjük Sir Edward Grey emlékirataival. Bár Grey visszaemlékezése – mint minden emlékirat – az öniség szándékától elfogult, úgy tűnik, támogatta az újjáéledő balkáni blokk gondolatát, bár tapasztalt külpolitikai döntéshozóként látta ennek a forgatókönyvnek a rendkívüli nehézségeit is. Feljegyezte azonban, hogy „[...] ha a

⁶⁵⁹ Anderson, 1952. 64.

⁶⁶⁰ Uo. 64–65.

⁶⁶¹ MS 951 c.25/6 Balkans Jan. – Jun. 1915, Noel Buxton to Lord [Robert] Cecil, 21 June 1915.

⁶⁶² Uo.

jelenlegi háború eredményeként Szerbia kijut az Adriára, és az attól nyugatra lévő szerbek által lakott területeket is megszerzi, akkor a macedóniai kérdés rendezését is meg kell tenni. Könnyebb, és nagyon kedvező lehetőségeket láttam a háborúnak köszönhetően [megvalósulni].”⁶⁶³ Összességében a vizsgált források tükrében úgy tűnik, hogy a balkáni brit diplomácia nagyon határozatlan volt (legalábbis a felszínen), és láthatóan meglehetősen félszegen dolgozott Bulgária csatlakozásának biztosításáért. Robbins azt is felveti, hogy 1914 elejétől a színpalak mögött Szófiában valóságos harc folyt Oroszország és Nagy-Britannia között a diplomáciai fölény megszerzéséért, ami rámutat az antant országok politikája közötti koordináció elégtelenségeire is.⁶⁶⁴ Noel Buxton egy később megírt levélben fakadt ki a Grey és a külügyminisztérium vonakodásáról, hogy elsimítsa a balkáni államok közötti nézeteltéréseket: „Annál is inkább idegesítő volt, hogy arra bíztattak, hogy kimenjek: hátrahagyjak minden munkát, a feleségem és a családot; hogy jelentős energiát és költségeket vállaljak magamra; és mint kiderült, jelentős veszélyt... hogy aztán szembesüljek azzal, hogy minden lépésre sarkalló javaslatot, amit mi vagy más tett, elutasítottak és mellőztek [...]”.⁶⁶⁵

Néhány hetes szófiai tárgyalást követően, amely végén csalódniuk kellett Grey döntéseiben, a fivérek úgy döntöttek, hogy Bukarestbe utaznak, ahol általános antantbarát hangulatról számoltak be. Azonban Buxton megjegyezte Robert Cecilnek, hogy a helyi brit diplomáciai megbízott, Sir George Barclay (1912–1920) szerint 1914 október végéig a bukaresti kormányzatot semmilyen irányból nem tájékoztatták arról, hogy az antant üdvözlné csatlakozásukat.⁶⁶⁶ Buxtonékat fogadta a román királyi pár is, I. Károly (1866–1914) és Erzsébet királyné, akik ugyan – főleg a királyné Buxtonékhoz kötődő ismeretsége révén – szívélyesen eltársalogtak velük, de alapvetően elkötelezettek maradtak a németek oldalán. Ezenfelül találkoztak olyan prominens román politikusokkal is, mint Ion C. Brătianu (1864–1927) vagy Take Ionesco (1858–1922) és a brit követség munkatársaival is.⁶⁶⁷ Romániai tartózkodásukat azonban hirtelen megszakította Károly király 1914. október 10-én bekövetkező váratlan halála.⁶⁶⁸

⁶⁶³ Grey, 1925. vol. 2. 185.

⁶⁶⁴ Robbins, 1971. 565.

⁶⁶⁵ Idézi Anderson, 1952. 65.

⁶⁶⁶ NBP MS 951 c.26/6 Balkans Jan. – Jun. 1915, Buxton levele Lord Cecilnek, 1915. június 21.

⁶⁶⁷ Conwell-Evans, 1932. 95.

⁶⁶⁸ A központi hatalmak propagandája azonnal lecsapott a kínálkozó lehetőségre és a Buxtonok látogatását összekötötte Károly király határozott német orientációjával, amivel azt sugallták, hogy a brit látogatók mérgezték meg a román uralkodót. Természetesen ez nélkülöz minden valóságálapot. Buxtonék balkáni „aknamunkájáról” a magyarországi sajtó is beszámolt: *Pesti Napló*, 1914. szeptember 27. 238. sz. 'Az angolok balkáni ügynöke. Sir Noel Buxton' 11.; *Pesti Napló*, 1914. október 16. 257. sz. 'Merénylet a Buxton-fivérek ellen' 8.

A királyi temetés reggelén (1914. október 15-én) a fivérek éppen nyitott tetejű gépjárművükkel elhagyni készültek Bukarestet, amikor hirtelen lövéseket adtak le rájuk. Noel Buxton súlyosabban megsérült az állán, míg fivérét Charles Rodent a mellkasán több lövés is érte. A merénylő egy 21 éves Párizsban politikatudományt és filozófiát tanuló török diák, Hasszán Takszim volt, akit a személygépjármű sofőrjének sikerült leterítenie. A sebesült Buxtonokat visszavitték a szállodai szobájukba, ahol jelentős tömeg gyűlt össze körülöttük, hogy szemtanúja legyen a testvérek agóniájának, ahol így egy meglehetősen abszurd és tragikomikus jelenet játszódott le. Lady Grogan, Bouchier életrajzírója a következőképpen jegyezte fel ezt a pillanatot könyvében: „A sebesültek rossz állapotban voltak, minthogy a jelenlévő két másik angol közül Sir George Barclay követ nagyon rosszul látott, míg Bouchier pedig rendkívül süket volt. Végül Noelnek sikerült gesztikulálnia Bouchiernek, aki hozott neki egy darab papírt, amelyre Noel egy sort írt, hogy üritse ki a szobát. Ha Bouchier nem cselekedett volna azonnal ezen utasítások szerint, aligha kétséges, hogy az egyik testvér belehalt volna [sebesüléseibe].”⁶⁶⁹ Sőt mi több, a román csendőrség behozta a merénylőt is a hotelszobába, hogy Buxtonék azonosíthassák. Végül mindketten túléltek a merényletet, és körülbelül egy hónapot töltöttek a román fővároshoz közeli egyik szanatóriumban.

Noel Buxton kórházból a feleségének írt leveléből tudjuk, hogy Sir George Barclay a konstantinápolyi brit nagykövet (Sir Louis Mallet, 1913–1914) információ alapján figyelmeztette, újabb merényletkísérletek történhetnek ellenük.⁶⁷⁰ Miután felépültek sebeikből, Buxtonék meglátogatták a börtönben merénylőjüket Hasszán Taksimot. Noel Buxton tudni akarta, hogy mi volt a motivációja a sikertelen merénylet mögött, és azt is felvetette Taksimnak, hogy tette valójában az antant és Buxton ügyét segítheti Bulgáriában. A török ifjú elég derűsen válaszolt erre a feltételezésre: „Akkor kapok majd egy kitüntetést a Balkán Bizottságtól!”⁶⁷¹

A Bulgáriába visszatérő testvéreket nemzeti hősként fogadták, akik vérüket ontották az országukért. Sajnos a források eléggé lakonikusak a következő hetek történéseit illetően. Annyi bizonyos, hogy Buxtonék Nišbe mentek, ahová az osztrák–magyar offenzíva elől a szerb kormány és a parlament menekült, azonban forrásaink eléggé bizonytalanok, hogy kivel találkoztak ott.⁶⁷² Az azonban teljesen világos, hogy a testvérek 1914. december közepére

⁶⁶⁹ Grogan, 1925. 162. vö. Anderson, 1952. 66.

⁶⁷⁰ NBP MS 951 c.8/8, On Risks, Buxton el nem küldött levele Luxy Buxtonnak, 1914. október 27.

⁶⁷¹ Anderson, 1952. 69. Sajnos sem a szakirodalom, sem a források nem igazítanak el bennünket Hasszán Takszim későbbi sorsát illetően. A román bíróságon tíz év munkatáborra ítélték, ami a kortársak szerint megegyezett a halálbüntetéssel. Mindazonáltal Conwell-Evans információi szerint, amikor a központi hatalmak lerohanták Romániát 1916–1917 folyamán, Takszim visszatért az Oszmán Birodalomba, és İzmir (Szmirna) görög megszállása idején vesztette életét a városban. Conwell-Evans, 1932. 97.

⁶⁷² Leginkább csak Buxton önéletrajzi vázlaiból ismerjük ezt az epizódot.; Robert William Seton-Watson az 1915 tavaszán a Jugoszláv Bizottságot megalapítójának Ante Trumbicsnak írt levelében megerősíti, hogy

megérkeztek Athénba. Noel Buxton egy el nem küldött levelében még mindig arról számolt be, hogy tartanak a további merényletektől. Ebben a levélben kifejti személyes indítékait is arról, hogy miért vállalta a kiküldetést, emellett tágabban a közéletben való aktív szerepvállalásának indokait foglalta össze, amely kapcsán megjegyezte, hogy „részben azért [írja ezt most le – B.B.], mert te magad is érdeklődsz, részben azért, mert (ráadásul) a barátaim, és különösen az unokaöcséim és unokahúgaim szeretnék hallani őket, ha esetleg megölnének”.⁶⁷³ Félelme azonban valótlannak bizonyult, és Rómán és Párizson keresztül folytatták útjukat vissza Nagy-Britanniába, ahol megbeszélték tapasztalataikat Georges Clemenceau-val, aki akkoriban a *L'Homme Enchaîné* szerkesztője volt, és Alexander Izvolszkijjal, Oroszország párizsi nagykövetével.⁶⁷⁴

5.2. LONDONI KÍSÉRLETEK

Miután visszatértek Nagy-Britanniába, Buxtonék úgy gondolták, hogy Bulgária még mindig meggyőzhető, hogy csatlakozzon az antanthoz. Ezért a következő célként azt határozták meg, hogy a brit politikai köröket és a közvéleményt egyaránt meggyőzzék Bulgária háborúba való bevonásának rendkívüli fontosságáról. Ennek során korábbi tapasztalataikat (és csatornáikat) kamatoztatták a nyilvános agitációban: számos újságban és folyóiratban jelentek meg Bulgária követeléseinek kedvező cikkek, és országszerte nyilvános összejöveteleket tartottak a bolgár népszerűsítés érdekében. 1915 tavaszán Noel és Charles Roden Buxton megjelentette a *The War and the Balkans* című könyvét, amelyben összefoglalták véleményüket a Balkánon tapasztalt általános politikai helyzetről, és értékelték az egyes államok katonai erejét is. A szerzők könyvük első fejezetében („A Balkán és a háború”) pedig reményüket fejezik ki, hogy mivel az antant a nemzetiségi elv megvalósítását elsődleges háborús céljaként fogalmazta meg, így a „balkáni probléma” nemzetiségi alapú rendezése segít majd felépíteni „a béke állandó szövetét”.⁶⁷⁵ Ezen túlmenően Buxtonék azzal is érveltek, hogy katonai szempontból egy újra létrejövő balkáni blokk további 1 millió 300 000 katonát jelentene az antant haderői számára, ami döntő lehet a háború folyamán.⁶⁷⁶

Buxtonék jártak Nišben és Kragujevácon. Egyúttal a levél célja, hogy Trumbics találkozzon velük Rómában és egyeztessenek a horvát, illetve jugoszláv álláspontokról. R. W. Seton-Watson i jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941. I. 1906–1918. Institut za hrvatsku povijest – Britanska Akademija, Zagreb–London 1976. 115. dokumentum, 191.

⁶⁷³ NBP MS 951 c.8/8 On Risks, Buxton el nem küldött levele Lucy Buxtonnak, 1914. december 20.

⁶⁷⁴ Anderson, 1952. 69–72.

⁶⁷⁵ Buxton – Buxton, 1915. 16.

⁶⁷⁶ Uo. 18.

A könyv fő mondanivalója a balkáni együttműködés lehetőségének hangsúlyozása volt. Miután a szerzők bemutatták az olvasónak az egyes balkáni országok általános jellemzőit, a „jogos” bolgár területi igényeket vázolták fel. Ezeket a területeket, amelyeket Bulgária magának követelt, főként a második Balkán-háborúban „rabolták el” Bulgáriától. A „Szerb Macedóniára” formált igény technikailag lefedte Macedónia azon területeit, amelyeket az 1912-es szerb–bolgár szerződés feltétel nélkül Bulgáriának juttatott (de az úgynevezett vitatott övezetet nem). Ezenkívül a bolgárok Kavalánál akartak kijáratot az Égei-tengerhez. Noel Buxton magánleveleiben ismételtlen javasolta ezt az esetleges engedményt a külügyminisztériumnak, mivel Eleftheriosz Venizelosz görög miniszterelnök úgy tűnt hajlandó lett volna elfogadni ezt, amennyiben az antant beleegyezésével Kis-Ázsiában a görögök területi gyarapodást érhetnek el.⁶⁷⁷ Bulgáriának két másik, a második Balkán-háborúban elveszett területre vonatkozóan is követelése volt, nevezetesen Dél-Dobrudzsára és Trákiára (az Enos–Midia-vonalig).⁶⁷⁸ James David Bouchier Noel Buxtonnak írt levelében egy olyan tervet vázolt fel, amely a Balkán területi átszervezését is magában foglalta. Bouchier ebben a levélben azt sugallja, hogy a balkáni államok közötti együttműködést csak határozott antant közbenjárással szerezhetik meg. Mindenekelőtt az antantnak deklarálnia kellene, hogy támogatja egyrészt Szerbia igényét Bosznia és Észak-Hercegovina megszerzésére, valamint „egy-két adriai kikötőre”; másrészt Montenegró igényét Hercegovina déli részére és Cattaróra (Kotor), Budvára és a dél-dalmáciai Spizza (Sutomore) kerületére. Bouchier vázlata szerint Bulgária megszerezheti a kívánt területeket, ha szigorúan jóindulatú semleges politikát folytat Szerbiával, Görögországgal és Romániával szemben. Ami Trákiát illeti, Bulgária megkaparinthatja magának, ha hadat üzen az Oszmán Birodalomnak.⁶⁷⁹ Azt hiszem, ami itt szembetűnő, az a „balkáni probléma” jugoszláv megoldásának teljes mellőzése, még akkor is, ha tudjuk, hogy Buxtonék könyvének megjelenésekor és feltehetően Bouchier levelének megírása idején a Jugoszláv Bizottságot még nem alapították meg. David Dutton némi iróniával jegyezte meg, hogy Buxtonék megpróbáltak kidolgozni egy „csábítóan egyszerű területi átrendezési programot, amelynek célja, hogy az egész félszigetet a szövetségesek táborába vonják”.⁶⁸⁰

Mindazonáltal a Buxton testvéreknek és támogatóiknak igazuk volt abban, hogy az antant hatalmak közvetítése elengedhetetlen követelmény a balkáni országok közeledésének

⁶⁷⁷ NBP MS 951 c.25/7 Balkans Jan – Jun. 1915. 'Kavala I.' (jegyzet)

⁶⁷⁸ Buxton – Buxton, 1915. 73.

⁶⁷⁹ NBP MS 951 c.25/7 – Balkans – July – Sept. 1915. Bouchier levele Buxtonnak, dátum nélkül

⁶⁸⁰ Dutton, 1998. 19.

elősegítéséhez. Buxton régi bajtársa a macedóniai agitációs kampány idejéből, Lord Newton is ezt a szükséges feltételt hangsúlyozta Buxtonnak írt levelében. Mint kiemelte: ha a balkáni államok nem tudnak megegyezni, akkor az antantnak rá kell kényszerítenie őket erre. A külügyminisztérium munkája kapcsán azt is hozzátette, hogy „úgy tűnik számomra, hogy a brit balkáni diplomácia még soha nem volt ennyire hiábavaló. Itt vagyunk, harcolunk a törökök ellen anélkül, hogy segítséget kapnánk a törökök természetes ellenségeitől”.⁶⁸¹

Az idő előrehaladtával Lloyd George kivételével a brit kabinet tagjai egyre kevesebb érdeklődést mutattak az iránt, hogy Bulgáriát a szövetségesek oldalán vonják be a háborúba. Sir Edward Grey kezdettől fogva kételkedett ebben a lehetőségben, és attól is tartott, hogy a Szófiában tett ígérek lerombolják a szerb morált anélkül, hogy garantálnák Bulgária valódi támogatását vagy legalább semlegességét.⁶⁸² Másrészt Greyt jobban érdekelte az olasz támogatás biztosítása, mint Bulgária, ezért szinte lehetetlenné vált számára az a gondolat, hogy Szerbiát engedmények adására kényszerítsék Bulgáriával szemben, mivel az Adriai-tenger keleti partján az olasz tervek szembehelyezkedtek a szerb (jugoszláv) területi követelésekkel.⁶⁸³

Churchill és Lloyd-George ekkortájt látszólag a bolgár opciót már elvetette, mert minden reményüket az akkoriban zajló Dardanellák ellen indított brit offenzívába helyezték. Mindezek ellenére Noel Buxton két vacsorát is megszervezett a londoni Savoy Hotelben Ivan Misev bolgár követtel, hogy megvitassák Bulgária hadba lépésének feltételeit, de ezek a találkozók döntően nem változtattak a brit kormányzat politikáján.⁶⁸⁴ A brit kabinet továbbra is ellentmondásosan kommunikált: amit Lloyd George egyik napon ígért, azt Sir Edward Grey a másik napon cáfolta. Ez a bizonytalanság arra készítette a londoni bolgár követet, hogy még a diplomáciai posztjáról való lemondását is megfontolja. Ahogy korábban hangsúlyoztam, 1915 nyarára a brit kabinet tagjai más lovakra tették pénzüket: Grey mindent átható győzelmet remélt az olasz belépéstől, Churchill pedig a Dardanelláknál történő áttöréstől.

Az 1915 januárjában elkészített belső körben terjesztett összefoglaló jelentésükben a Buxton testvérek Bulgária kulcsfontosságú pozícióját ismertették. Meglátásuk szerint a Balkánon több mint egymillió kiképzett és harcedzett katona vesztegel tétlen, mert Bulgária

⁶⁸¹ NBP MS 951 c.25/6 Balkans – Jan – Jun. 1915. Lord Newton levele Buxtonnak, 1915. május 6.

⁶⁸² Grey, 1925. vol.2. 191.

⁶⁸³ Robbins, 1971. 570. Azonban fontos megjegyezni, hogy Grey memoárjában azt állítja, hogy támogatta a Noel Buxton által felvázolt lehetséges területi koncessziók tervezetét, és ennek szellemében folytatta egyeztetéseit az antant többi tagjával. Grey, 1925. vol.2. 199.; Hornyák Árpád tanulmányában bemutatott levéltári források alátámasztják Greyt, és elsősorban a szerb politikai vezetésre helyezik a felelősséget a megegyezés elmaradásáért. Árpád Hornyák: *The British Balkans Policy and the Question of Serbian Territorial Concessions, 1914–1915*. In: László Szarka – Attila Pók (eds.): *Nationalisms in Action. The Great War and Its Aftermath in East-Central Europe*. Komárom 2023. 91., 97–102.

⁶⁸⁴ Anderson, 1952. 74–76.

kivárá álláspontja mozdulatlanágba kényseríti Romániát és Görögországot is, akikkel szemben a bolgároknak területi követeléseik vannak.⁶⁸⁵ Buxtonék két lehetséges forogatókönyvet tartottak elképzelhetőnek a helyzet feloldására, amelyekhez mindkét esetben az antant nagyhatalmak erőteljes és egységes fellépésére lett volna szükség, mert „észszerűtlen arra várni, hogy balkáni államok maguk rendezik a problémát kölcsönös koncessziók révén.”⁶⁸⁶ Az egyik megoldás, hogy biztosítják Bulgária jóindulatú semlegességét még pedig az 1912-es szerb–bolgár szerződésben a bolgároknak minimumként garantált területek átadásával, amivel egyidőben elismerik Szerbia jogát Bosznia és Hercegovina megszerzésére, továbbá, hogy lehetővé teszik, hogy Dalmáciában kijusson a tengerre.⁶⁸⁷ A Balkán Bizottság és a Buxtonok a Bulgáriának átadandó macedóniai terület szláv lakosságát konzekvensen a bolgár állam felé gravitálónak tekintették, amely politikailag, vallásilag és kulturálisan is sokkal inkább kötődik a bolgár nemzetiséghez, mint a szerbhez.⁶⁸⁸ A másik lehetséges alternatívát az az opció jelentette, hogy Bulgáriát az antantnak sikerül úgy megnyernie magának, hogy részt vegyen a központi hatalmak elleni küzdelemben, megtámadva a háborúba 1914 novemberében belépett Oszmán Birodalmat. A „keleti megoldás” hívei Londonban elsősorban két szempontból tartották fontosnak a régió ezen részét stratégiailag. Egyrészt egy semleges vagy szövetséges Bulgária nem csak éket verhetne a központi hatalmak és oszmán szövetségesük összeköttetése közé, de rajta keresztül lehetőség lehetett volna a szorongatott helyzetben lévő Szerbiába utánpótlást szállítani. Ezenfelül a Földközi-tenger és a Fekete-tenger közötti kapcsolat biztosítása miatt Konstantinápoly megszerzése az antant alapvető érdekét képezte.⁶⁸⁹ Bizonyos brit tisztek szerint is Bulgária szárazföldi részvétele elengedhetetlen feltétele lenne egy ilyen sikeres offenzívának, amihez Buxtonék szerint további területeket kellett volna számára felajánlani.

1915 folyamán így a Buxton-féle kör számára az jelentette az elsődleges kérdést a Balkánon, hogy hogyan lehet úgy átrendezni a félsziget és a tágabb térség politikai térképét, hogy a kívánt balkáni blokk létrejöhön a központi hatalmak ellenében. Komoly nehézséget jelentett, hogy a brit vezetés és más lobbicsoportok különböző, egymással ellentmondó ígéretekkel nehezítették meg a kérdés lehetséges rendezését. A brit Külügyminisztérium

⁶⁸⁵ NBP MS 951 c.28/5 Balkans 1913–1915, Megjegyzések a balkáni államokról (1915. január, bizalmas)

⁶⁸⁶ Uo.

⁶⁸⁷ Uo.

⁶⁸⁸ Uo.; Buxton ebben az írásában úgy fogalmaz: „Vitatható, hogy a macedóniai bolgár lakosság érzelmei rövid időn belül helyet adnának-e egy másik nemzeti érületnek. Az utóbbi 15 évben Macedóniában folytatott vizsgálódásaink arról győztek meg minket, hogy ez nem reális. Ez nem a vér vagy a nyelv, hanem politikai és egyházi rokonszenv kérdése.”

⁶⁸⁹ Ferwagner, 2021. 237–238.

képviselői Bulgáriára már 1914-ben veszett ügyként tekintettek, ezért nem is helyeselték a Buxtonok Balkánra utazását, amit a brit kabinet egy része viszont támogatott.⁶⁹⁰ A Dardanellák elleni offenzíva megindulásával és az Oroszországra nehezedő katonai nyomás következtében az antant Olaszország bevonásával igyekezett új frontot nyitni a központi hatalmak ellen. Az 1915. április 26-án megkötött londoni egyezményvel nem csupán az Osztrák–Magyar Monarchia olaszlakta területeinek megszerzését ismerték el, de zöld utat kaptak az olaszok nagyhatalmi ambíciói a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében is.⁶⁹¹

A Balkán Bizottság májusi gyűlésén „a vándorló skót”, R. W. Seton-Watson tartott előadást a dalmáciai délszláv érdekekről, amit követően határozatban fogadták el, hogy reményeik szerint Olaszország tekintettel lesz a délszlávok érdekeire a dalmáciai partvidéken, akiket megillet a terület „a faj, a nyelv, [és] a földrajzi és gazdasági érdekek” jogán.⁶⁹² A három különböző és nehezen egyeztethető álláspont közül a Buxtonék által képviselt Bulgária ügye volt a leghátrányosabb helyzetben. A *Foreign Office* lehetetlennek látta feloldani azt a helyzetet, hogy egyfelől már elégért olyan területeket, amelyekre a szerbek is aspiráltak, de még kényszerítse is a megtámadott, szövetségesnek elismert Szerbiát további területek átadására a bolgárok megnyerése érdekében. Buxtonék helyzetét az sem könnyítette meg, hogy a „bátor kicsi Szerbia” mögött felsorakozó brit közvélemény – amit ebben a kérdésben a Seton-Watson-kör és a Jugoszláv Bizottság tematizált – szemében is nehezen volt eladható Bulgária nemzeti igényeinek kielégítése, miután a második Balkán-háborúban jelentősen diszkreditálódott a nyugat-európai közvélemény előtt.⁶⁹³ Ennek ellenére még Seton-Watson is úgy gondolkodott, hogy ha a bolgár csatlakozás megnyerhető Macedónia átadásával, akkor ezt az antant – és elsősorban a kritikája középpontjában álló Sir Edward Grey – határozott fellépésével biztosítani kellett volna:

„*Mais enfin*, ha Macedónia volt Bulgária részvételének ára, és ha az antant kellően nagyrabecsülte [a bolgár] katonai segítséget a törökök ellen, hogy megadja ezt az elkerülhetetlen árat, akkor a bukaresti békétől vagy Dusán cár [birodalmának] középkori határaitól függetlenül meg kellett [volna] ezt adnia. Sajnálatosan Sir Edward Grey csupán augusztusban ismerte

⁶⁹⁰ Robbins, 1971. 563.; Buxton kiadatlan önéletrajz vázlatában a Külügyminisztériumot egyenesen dilettantizmussal vádolta, és meglátása szerint a szófiai brit diplomáciai megbízott Sir Bax-Ironside szélsőséges szerb szimpátiái lehetetlenítették el a bulgáriai törekvéseit. NBP MS 951 c.8/2 Autobiography – Balkan Reform; NBP MS 951 c.25/6 Balkans–Jan.–Jun. 1915, Noel Buxton levélfogalmazványa Lord Cecilnek (1915. június); NBP MS 951 c.24/9 Balkan Letters 1913–1914, Pierce Charles de Lacy O’Mahony levele [Lewis] Harcourtnak, 1914. november 30.

⁶⁹¹ Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat Kiadó, Budapest 1980. 267–268.

⁶⁹² Idézi: Seton-Watson – Seton-Watson, 1981. 131.

⁶⁹³ Lásd: Drapac, 2010. 59–76.

fel azt, hogy a macedóniai kérdés bárminemű megoldását rá kell erőltetni [kiemelés az eredetiben – B.B.] a szerbekre, ahelyett hogy a saját kezdeményezésekre hagynák a dolgot.”⁶⁹⁴

Bulgária igényeinek kielégítésének szükségességét Buxtonék elsősorban a háború időtartamának radikális lecsökkentésének a lehetőségével támasztották alá, és csak másodsorban a nemzetiségi elvre való hivatkozással. Megközelítésük logikusnak is tekinthető, hiszen jó eséllyel könnyebben elérhették volna az utóbbit, ha a politikusoknak és a brit közvéleménynek a központi hatalmak feletti győzelemhez hozzásegítő lépéseként mutatják be a balkáni államok közötti kölcsönös területi koncessziók tervét. David Dutton értékelése szerint a Buxton-fivérek és a Bizottság majdnem egy évig „elhitették” Lloyd George-dzsal, hogy a megfelelő területi engedmények biztosításával létrejöhet újra egy Romániával kibővített Balkán-szövetség, ami felvehetné a harcot a Monarchiával és az Oszmán Birodalommal.⁶⁹⁵ Dutton véleménye annyiban igazságtalan Buxtonékkal szemben, hogy a tervük megghiúsulásában alapvetően az antant hezitáló és ellentmondásos politikája legalább olyan súllyal esett a latba, mint amennyire a balkáni államokat lehetetlennek bizonyult bármilyen valódi engedmény megadására rábírní, ahogy ezt Hornyák Árpád idézett cikkében megszólaltatott levéltári források is igazolják.⁶⁹⁶ A Balkán Bizottságnak abban viszont kétségtelenül igaza volt, hogy Bulgária megnyerése nélkül lehetetlen volt egy működő balkáni szövetséget létrehozni.

5.3. A BOLGÁR ÉRDEKEK KÉPVISELÉSE 1916–1919

Az antant hatalmak bizonytalan politikája és a központi hatalmak katonai sikereinek hatására Bulgária 1915. szeptember 6-án végül az utóbbiak oldalán kötelezte el magát az európai háborúban. A küszöbön álló Szerbia elleni támadásban való bolgár részvételért cserébe a német–osztrák–magyar fél gyakorlatilag Bulgária minden területi követelését jóváhagyta, sőt még azokon kívül is elismerte szerzeményeit. Az októberben meginduló hadműveletek végül meghátrálásra kényszerítették Szerbiát, aminek politikai vezetése és megmaradt hadserege az albán hegyvidéken keresztül visszavonult az Adriai-tenger partjáig, ahonnan Korfu szigetére

⁶⁹⁴ NBP MS 951 c.19/5 Seton-Watson memoranduma Sir Edward Grey politikájáról, magán és bizalmas, 20.

⁶⁹⁵ Dutton, 1998. 19.

⁶⁹⁶ Hornyák, 2023.; Palotás Emil is úgy értékelte az eseményeket, hogy az antant hajlandó lett volna megadni a bolgár követeléseket az 1915-ben kialakult kedvezőtlen katonai helyzet nyomán, azonban Szerbia és Görögország nem volt hajlandó lemondani Bulgária javára macedóniai területeiről. Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris Kiadó, Budapest 2003. 132–133.

hajózták át őket.⁶⁹⁷ A szerbek csapatok felmentésének elmaradása miatt a Seton-Watson körül csoportosuló kör komoly támadást intézett a külügyeket a nyilvánosságban Sir Edward Grey külügyminiszter ellen, akikhez minden egyéb politikai és személyes nézeteltérésük ellenére csatlakozni tudtak a Balkán Bizottság bolgárbarát tagjai is, hiszen az ő nézőpontjukból is a miniszter és a Külügyminisztérium tisztviselőinek felelősségének tartották a bolgár hadbelépést a németek oldalán. Azonban a háború előrehaladtával a háború lezárására és a különböző régióbeli problémákra eltérő választ keresett és fogalmazott meg a két csoport, ami a felszínen a bolgár és a többi balkáni állam nemzeti érdekeinek szembeállításában artikulálódott a nyilvánosságban. Noel Buxton és a Balkán Bizottság radikális-liberális elemei a nemzetiségi elv érvényesítése, a regionális stabilitás és a világháború alatt az új nemzetközi rendszerről egyre jobban kiforruló nézetekkel összhangban próbálták meg egy változatos konfliktuskezelő repertoárt megfogalmazni. Mindezekkel összhangban bíztak a közvetítés és a békítés lehetőségében, aminek szerepét elsősorban az Amerikai Egyesült Államoknak, és kifejezetten Woodrow Wilson elnöknek (hivatalban: 1913–1921) tartották fenn. Ennél fogva közülük többen hittek abban, hogy bizonyos kompromisszumok árán tető alá hozható a béke Németországgal, de szövetségesei leválasztásával akár a háború megnyerésére is lehetőség adódik. Ebből adódóan nemcsak elbizonytalanodtak a közép- és délkelet-európai nacionalizmusok kielégítésének elkerülhetetlenségében, de ráadásul elvetették az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának szükségességét is.⁶⁹⁸ Velük szemben artikulálódott a Robert William Seton-Watson, Henry Wickham Steed, Sir Arthur Evans és a New Europe-csoport által propagált megoldás, amely a délkelet-európai átrendeződések során a nemzetiségi elvet hangsúlyozva a brit birodalmi-stratégiai érdekeknek is legalább olyan súllyal akart érvényt szerezni, mint a délszláv állam ideájának, mivel ezzel tartották megvalósíthatónak a térségre irányuló német befolyás leghatásosabb feltartóztatását.⁶⁹⁹

⁶⁹⁷ A hadműveletekről lásd: Galántai, 1980. 271–275.; Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest 2014. 165–174.

⁶⁹⁸ Anderson, 1952. 92.; Jeszenszky, 1994. 295. vö. Seton-Watson álláspontjával, aki a világháború kitörésével ab ovo magáévá tette a Monarchia feldarabolásának gondolatát. Seton-Watson – Seton-Watson, 1981 101. idézik 1914. augusztus 6-án feleségének írt levelét: „A megoldások – délszláv, magyar –, amiket éveken át támogattam természetesen, vagy inkább a legtermészetellenesebb halált haltak a tegnapelőtti éjjelen. Mostantól egy nagy-szerb állam elkerülhetlen: létre kell hoznunk. [...] annyi világos, hogy: Dalmácia, Bosznia, Horvátország és az Isztria egyesül Szerbiával. A végleges rendezésnél meg kell óvnunk a zágrábi országgyűlést. Románia meg kell kapja minden nemzetiségét [kinsmen].

⁶⁹⁹ Perkins, 2014. 204.; A Noel Buxtonékkal szembekerülő Sir Arthur Evans szerint a német és osztrák-német uralommal szemben a „tartós gátat” az egyesített délszláv állam jelenti. EVA, fogalmazvány a brit Földrajzi Társaság részére: *The Adriatic Slavs and the Overland Route to Constantinople*, 1916. január 10. 17–18.

Nagy-Britannia világháború alatti balkáni diplomáciája, a délszláv emigránsok által működtetett Jugoszláv Bizottság és az őket támogató Seton-Watson-kör tevékenysége elég jól ismert a háború historiográfiájában. Sokkal kevésbé ismeretesek a többi balkáni államra vonatkozó brit elképzelések, illetve az ezeket támogató lobbicsoportok és a döntéshozók közötti kapcsolatok dinamikája. A bolgár különbéke lehetősége egészen 1918 nyaráig a tárgyalóasztalon maradt, amiben tényleges katonai és politikai megfontolások mellett szerepet játszott az is, hogy voltak olyanok, akik napirenden tudták tartani olyan politikusok előtt, akiknek valós befolyásuk volt az események alakítására.⁷⁰⁰

Az alfejezetben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam Noel Buxton és közvetlen munkatársainak azon javaslatait, amelyek Bulgária háborúból való kiugrásának előkészítésére irányultak, és amelyek igyekeztek tekintettel lenni a bolgár nemzeti célokra még úgy is, hogy az ország az ellenséges szövetségi rendszerhez csatlakozott. A szövegekben található tervezetekre és szempontokra természetesen erősen hatott az adott hadihelyzet, ami nagyban befolyásolta a tárgyalások megkezdésének megokolását, valamint az alkuba bocsátható területek kiterjedésének a mértékét is.

A Dardanellák elleni sikertelen hadjáratból visszavont francia és brit egységeket 1915 októberében tették partra az Égei-Macedónia központjának számító Szalonikiben, ahonnan a görög kormány jóváhagyásával megkezdték az előkészületeket a Szerbia irányába történő előrenyomulásra, ami viszont a terepviszonyok, a késlekedő antant döntéshozatal és a nem elegendő emberanyag következtében nem tudta betölteni eredeti célját, vagyis a szorongatott szerbek megsegítését.⁷⁰¹ A megmerevedő balkáni frontvonalak tétlenségre kárhoztatták a szembenálló feleket, amiért idővel – elsősorban Clemenceau nyomán – az itt állomásozó antant egységekre a „Szaloniki kertészei” gúnynevet aggatták. A *The Times* egykori tudósítója és Noel Buxton rokona, Philip Howell dandártábornok arról számolt be egy levelében, hogy „senki sem fog megtámadni minket [itt], elképzelni sem tudok olyan tervet, ami rábírna bármilyen ellenséget arra, hogy a lövészárkaink vagy az ágyúink közelébe merészkedjen. Neveztek már valaha ilyen sületlenséget háborúnak?”⁷⁰²

A bolgár hadbelépést követően a Balkán Bizottság még egy tömör határozatban kijelentette, hogy „meggyőződéssel hiszi, hogy csakis az antant hatalmak győzelme képezheti

⁷⁰⁰ Patrick J. Treanor: *British Policy and Bulgaria 1918–1919*. PhD-tézis, University of London, School of Slavic and East European Studies, London 1999. 37., 48–58.

⁷⁰¹ Galántai, 1980. 272–274.

⁷⁰² NBP MS 951 c.24/11 Balkan Letters 1916–1919, Philip Howell levele Noel Buxtonnak, 1916. január 19.; A Szalonikiben megnyíló balkáni front eseményeiről jó áttekintést ad: Ian F. W. Beckett: *The Salonika campaign. An overview*. In: Basil Gounaris – Michael Llewellyn-Smith – Ioannis D. Stefanidis (eds.): *The Macedonian Front, 1915–1918. Politics, Society and Culture in Time of War*. Routledge, London–New York 2022. 17–27.

az egyetlen feltételét a balkáni nemzetek jövőbeli független létének”, azonban hamarosan a szervezeten belüli feszültségek és Bulgária ellenséges országgá válása miatt átmenetileg felfüggesztette tevékenységét.⁷⁰³ Ennek ellenére Noel Buxton és társai úgy gondolták, hogy a háború kimenetele szempontjából továbbra sem lehet érdektelen a bolgár álláspont képviselője. Szerbia katonai összeomlását követően a bolgárok tulajdonképpen sorra elfoglalták azokat a területeket, amelyeknek a megszerzéséért beléptek a háborúba. Románia gyors kapitulációja következtében Dél-Dobrudza, illetve a politikai válságba süllyedő Görögországtól Égei-Macedónia bizonyos részeit is sikerült biztosítaniuk, ami egyúttal azt jelentette, hogy 1916–1917 folyamán Bulgária elérte háborús céljainak többségét. Nagy-Britanniából nézve ez azt is jelentette, hogy Bulgária talán bizonyos engedmények révén akár hajlandó lehet különbékét kötni az antanttal, ami azzal a lehetőséggel kecsegtetne, hogy sikerülhet megakadályozni a Németország, a Monarchia és az Oszmán Birodalom közvetlen katonai összekötését, ráadásul a szaloniki frontot is kibillentheti a mozdulatlanságból.

A már korábban idézett Philip Howell szerint Bulgária „kivásárlása” a központi hatalmak sorából megfontolásra érdemes, hiszen a britek számára az elsődleges célt a háború minél hamarabb történő lezárása jelenti.⁷⁰⁴ A nyilvánvaló nehézségek mellett azonban az erre vonatkozó tervek megfogalmazóinak rá kellett világítani arra, hogy milyen ajánlattal, azaz mely területek odaígéréssel, és milyen egyéb tényezők figyelembevételével lehet egyáltalán érdemleges tárgyalásokba kezdeni a bolgár féllel. Politikai szempontból két lényeges pontot igyekeztek hangsúlyozni írásaikban. Egyrészt törekedtek arra, hogy megkülönböztessék a bolgár kormány és Ferdinánd cár, másfelől a bolgár nép és az antant-barát ellenzéki és értelmiségi körök szerepeit és attitűdjeit. James David Bouchier azt hangsúlyozta, hogy a bolgárok előtt kizárólag Macedónia megszerzésének lehetősége lebegett, azonban a bolgár „parasztkatonák” nem akartak orosz vagy akár brit egységek ellen harcolni, mert „Nagy-Britannia [...] mindig Oroszország mellett foglalt helyet a nép szívében.”⁷⁰⁵ A politikai elitre – elsősorban az uralkodó és a bábjának tekintett Radoszlavov-kormányra – vonatkozóan pedig azt hangsúlyozta, hogy a liberális és antant-barát parlamentet megkerülve sodorta bele a központi hatalmak oldalán a háborúba Bulgáriát, amire nem kerülhetett volna sor, ha a

⁷⁰³ *The Scotsman*, 1915. október 8. 'The Entente Powers and the Balkan States', 5.; A felfüggesztést bejelentő körlevelet idézi Perkins, 2014. 194. 91. l.j.; Noha a Noel-Buxton-hagyatékban nem találtam ilyen iratot, az 1915 és 1919 közötti brit sajtót megvizsgálva látszik, hogy a szervezet neve 1915 októberét követően csupán elvétve jelenik meg a különböző orgánumok oldalain.

⁷⁰⁴ NBP MS 951 c.24/11 Balkan Letters 1916–1919, Philip Howell levele Noel Buxtonnak, 1916. január 19.

⁷⁰⁵ NBP MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918, Memorandum, 1916. január

hadüzenetet megtárgyalása a szobrányje elé került volna.⁷⁰⁶ Bouchier kitért arra is, hogy a még az 1912–1913-as háborúkat sem kiheverő ország gazdaságilag már nem sokáig lesz képes a háború költségeit előteremteni, miközben az élelmiszerek és más mindennapi termékek árai megháromszorozódtak az országban, mivel Bulgária nyersanyaggal és mezőgazdasági termékekkel látja el Németországot és Törökországot is. Ez a robbanással fenyegető helyzet további okot adhat arra, hogy a különbéke lehetőségét keresse az antant Bulgáriával.⁷⁰⁷

A különbéke-javaslat támogatóinak pozícióját az 1917-es év tovább erősítette. Lloyd George miniszterelnökhöz fordulva a liberális-radikális képviselők arra hívták fel a figyelmet, hogy Nagy-Britanniának „nincsen létfontosságú vitája sem Ausztriával, sem Bulgáriával, sem pedig Törökországgal” [...] és „nem szabadna megkötnünk a kezünket Németország egy vagy két, vagy akár mindhárom szövetségesének leválasztásának lehetősége előtt. Ha a főellenségünk feletti győzelemre összepontosítunk, úgy gondoljuk, hogy az orosz forradalom és az Egyesült Államok belépése [a háborúba] lehetőséget ad arra, hogy a Szövetségesek mind újragondolják a Törökországra, Bulgáriára és Ausztriára vonatkozó diplomáciai elkötelezettségeket.”⁷⁰⁸ Ez a Balkánra vonatkozóan természetesen nem jelentett mást, minthogy Bulgária követeléseit elismerheti az antant a szerb és a görög érdekek figyelembe vétele nélkül is, amelyek 1915-ben útját állták a megegyezés lehetőségének.

Az 1917–1918 folyamán felmerülő bolgár különbéke-tervezetekben megfogalmazott területi engedmények szinte kivétel nélkül garantálták Bulgária számára majdnem az összes olyan területet, aminek a megszerzéséért belépett a háborúba. A hírszerzőként tevékenykedő Harry Pirie-Gordon (1883–1969)⁷⁰⁹ memorandumában azt emelte ki, hogy a bukaresti béke által kijelölt határok és a legszélsőségesebb bolgár követelések között kell a megoldást megtalálniuk, amennyiben Bulgáriát le akarják választani a központi hatalmakról.⁷¹⁰ Pirie-Gordon abból a szempontból „gyakorlatiasabb” javaslattal állt elő, hogy elvetette a háború előtt készült nemzetiségi statisztikákat és az adott hadihelyzetből indult ki. A bolgár hadsereg által megszállva tartott területek közül a Vardar folyótól keletre fekvő Kocsana és Stip környéki, valamint az Égei-Makedóniához tartozó azon körzetek bolgár kézen hagyását javasolta,

⁷⁰⁶ NBP MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918, Memorandum, 1916. január; Noel Buxton is ezeket a körülményeket hangsúlyozta egy valószínűsíthetően az Admirális számára íródott memorandumában, ahol az 1913-as és az 1915-ös bolgár döntéseket egyaránt I. Ferdinánd személyes felelősségének nevezte meg. NBP MS 951 c.26/3 Balkans, Mar. – Oct. 1916, memorandum fogalmazvány, dátum nélkül.

⁷⁰⁷ NBP MS 951 c.1/12 Spec. Corr. Bouchier 1908–1918, Memorandum, 1916. január

⁷⁰⁸ NBP MS 951 c.26/6 Balkans, Oct. – Dec. 1917, Fogalmazvány a miniszterelnöknek, szigorúan bizalmas (1917)

⁷⁰⁹ Pirie-Gordon első keleti élményeiről és hírszerzési tevékenységéről lásd: David W. J. Gill: Harry Pirie-Gordon: Historical research, journalism and intelligence gathering in the Eastern Mediterranean (1908–18). *Intelligence and National Security* vol. 21. no. 6. (2006) 1045–1059.

⁷¹⁰ NBP MS 951 c.26/5 Balkans, May. – Sept. 1917, A balkáni és égei rendezés javasolt irányvonalai, 1917. május

amelyek a Sztruma folyótól keletre fekszenek.⁷¹¹ Ezen felül szükségesnek ítélte olyan antant kézen lévő területek átadását is, amelyek lehetővé tennék Bulgária kereskedelmi kijutását az Égei-tengerre, nevezetesen a Leftera-öböl (a Kavallai-öböltől délnyugatra) szárazföldi partszakaszán.⁷¹² A bolgár kikötők (Leftera és Kavalla) szabad fejlődéséhez elengedhetetlennek tartotta a hírszerző tiszt Thasszosz és Szamotraki szigetek átadását is, melyek közül utóbbi csupán egy „szegénység verte, alkalmas kikötőket nélkülöző és nagyon gyéren lakott sziget, [...] ami viszont ellenséges kezekben jó bázist szolgáltat a bolgár partvidék elleni légitámadások végrehajtásához.”⁷¹³ Az Égei-tengerrel való zavartalan bolgár összeköttetést biztosította volna a Marica folyó mentén bizonyos határkorrekciók megtétele is, amelyek értelmében nemcsak Drinápoly (Edirne) kerülne bolgár kézre, hanem a Dedeagacsig (ma Alexandropoulisz) futó vasútvonal ellenőrzése is.⁷¹⁴

A központi hatalmak oldaláról a bolgárok leválasztásának a lehetősége mozgósította a háttérbe húzódó Balkán Bizottság bizonyos tagjait is, akik megpróbálták minél jobban körüljárni milyen kompromisszumokkal lehetne jó politikai döntést hozni az adott szituációban. Közülük a legaktívabban – természetesen – Noel Buxton, James David Bouchier és Henry Brailsford állt ki egy olyan megoldás mellett, ami a lehető legteljesebben tekintetbe veszi a bolgár nemzeti érveket, és ami érvényesíti az önrendelkezés elvét, miközben sokan nem tudták eldönteni, hogy lehet-e egy ellenséges ország érdekeit is figyelembe venni, ami lecsapódott a háború során a tagság körében felszíre bukkanó személyi ellentétekben is.⁷¹⁵ A gondolataikról írásos nyomot hagyó szerzők elsődleges érve egyszerű katonai szempontokat hangoztatott: Bulgária megnyerése lerövidíti a háborút. A bolgárok kiiktatása a központi hatalmak sorából azt jelentené, hogy újabb frontot nyithat az antant az Osztrák-Magyar Monarchia felé, és ténylegesen veszélyeztethetné az oszmán fővárost is, tehermentesítve a Mezopotámiában és

⁷¹¹ NBP MS 951 c.26/5 Balkans, May. – Sept. 1917, A balkáni és égei rendezés javasolt irányvonalai, 1917. május

⁷¹² Uo.

⁷¹³ Uo.

⁷¹⁴ Uo.; Pirie-Gordon memoranduma a fentiekén túl azért is érdekes kordokumentum, mert a szöveg második fele a szövetségesek lehetséges gyarmatosítási lehetőségeit veszi számba. A brit érdekeket ugyan Szaloniki városára korlátozza, azonban komolyan fontolóra veszi nemcsak Olaszország albániai és macedóniai térnyerését, de egy francia protektorátus felállításának lehetőségét is nemcsak Macedónia bizonyos részein, de Korfu, Argosztoli, Milosz és Mitüléné szigetei felett is. További fontos eleme a szövegnek, hogy szorgalmazza a kötelező lakosságcsereát a félsziget országai között a nemzetiségi kérdések felszámolása érdekében.

⁷¹⁵ Henry Nevinston egy levélben azt jegyezte meg Noel Buxtonnak, hogy nem tartja alkalmasnak a Bizottság újjáállítását amíg „[Ronald] Burrows benne van, nem beszélve Seton-Watsonról. Sőt már [Arthur] Evansra sem számíthatunk.” NBP MS 951 c.2/39 Spec. Corr. H. W. Nevinston, Nevinston levele Buxtonnak, év nélkül, március 8.; Edward Boyle pedig azt javasolta, hogy lehetőleg valami új elnevezéssel kellene visszatérnie a közéletbe a csoportnak. NBP MS 951 c.1/13. Spec. Corr. E. Boyle 1910–1944., Boyle levele Buxtonnak, 1919. január 22.

Palesztinában harcoló brit csapatokat.⁷¹⁶ A Buxton, Bouchier és Henry Bentinck által aláírt memorandum a háború utáni rendezéssel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy:

„A Balkánon a béke kizárólag úgy valósítható meg, ha nemzetiségi elv szellemében igazságosan újrafelosztásra kerül Délkelet-Európa területe. Románia, Szerbia és Görögország legitim követelései kívül esnek a félszigeten, míg Bulgáriáé annak határain belül maradnak. Mindegyiket teljes mértékben és elfogultságoktól mentesen ki kell elégíteni. Bármely balkáni állam jogos követelésének elutasítása csakis az örökös nemzetiségi [racial] viszálykodást és a múlt szomorú történelmének felédését vonná maga után. Természetesnek kell vennünk azt, hogy egyetlen balkáni nemzetiséget sem szabad egy másik uralma alá helyezni. Ennek az elvnek bármilyen, akár csupán részleges megsértése is a legkatasztrófálisabb következményekkel járna. A tényleges rendezés során a bosszú minden nyomát ki kell iktatni, nem szabad teret engedni a háború nyomán keletkezett szenvedélyek kielégítésének. A jövő rendezésnek az igazságosság elvén kell nyugodnia, azaz, a nemzetiségek jogán, amit elfogulatlan és tudományos vizsgálatnak kell megállapítania.”⁷¹⁷

A szerzők szerint a bolgár igények elfogadása azért lehetséges, mert a szomszédos államok olyan mértékű terület- és népességgyarapodásnak néznek elébe a háború lezárultával, amihez képest eltörpülnek azok a koncessziók, amelyeket Bulgária javára tennének.⁷¹⁸ Buxtonék írásában ezúttal homályban maradt, hogy ezekről a területekről való lemondásról önként az egyes államok vagy az antant hatalmak döntenek, hiszen már 1915 nyarán is azt hangsúlyozták, hogy nem várhatnak a balkáni államok kezdeményezésére ebben a kérdésben. A szóban forgó területek viszont alapvetően nem változtak. A felvázolt koncepció az 1913-as bukaresti béke annulálásán alapszik, aminek értelmében Szerbia lemondana macedóniai szerzeményei nagyrészeről, Románia pedig visszaszolgáltatná Dél-Dobrudzsát Bulgáriának. A görög–bolgár határkiigazításról azonban csak nagyon ködösen fogalmaz a szöveg, kizárólag arra utalva, hogy

⁷¹⁶ NBP MS 951 c.26/7 Balkans 1918–1920, Memorandum: Bulgária helyzete, dátum nélkül

⁷¹⁷ Uo.

⁷¹⁸ Uo.; A várható népességszámra alapozott adatokkal azt is illusztrálták, hogy „felfoghatatlan” képzet az, hogy Bulgária a félszigeten hegemon pozícióba kerülne ezekkel a területi átrendeződésekkel: Románia Erdély és Besszarábia bekebelezése révén 12–14 millió, Szerbia „Jugoszláviával” 10–12 millió, míg Görögország az égei-szigetekkel és Kis-Ázsia bizonyos részeivel kiegészülve mintegy 8 millió fős népességgel bírna, szemben a Macedóniával kiegészülő Bulgária 5 és fél milliós népességével.

szerencsés lenne a londoni szerződés által előírt Enosz-Midia-vonalat elérnie a bolgár határnak.⁷¹⁹

Henry Brailsford különbéke-tervezetében hasonlóan gondolkodik a területi kérdésekről, azonban az Égei-tengerre való bolgár kijutást már összetettebb problémaként kezeli. Brailsford elsősorban kikötő használati jogok adásában gondolkodott, amelyek Szaloniki és Kavalla városán keresztül kapcsolnák össze a bolgár kereskedelmet a külföldi piacokkal. Ennek a gyakorlati nehézségeit maga a szerző is érezhette, mert már nagyobb stratégiai dimenzióba helyezve – a német befolyás ellensúlyozására – egy balkáni föderáció létrehozását javasolta, ami együttműködéses formában rendezné a kérdést.⁷²⁰ Brailsford írása azért is érdekes, mert figyelmet szentel az uralkodó-dinasztia kérdésének is. Minden aspektust mérlegelve szerinte ésszerűbb megoldás Ferdinándot a trónon hagyni, mert politikai képességei és beágyazottsága alkalmasabbá teszi, hogy végső soron egy angolbarát politikai átmenetet levezényelhessen az országban.⁷²¹

A bolgár kiugrás azonban számos külső és belső tényezőnek köszönhetően nem következett be. A brit külpolitika és a lobbis csoportok különböző tevékenysége sem tudott dűlőre jutni a bolgár-kérdést illetően, bizonyos értelemben megismételve az 1915-ben lezajló eseményeket. Miközben a *Foreign Office* munkatársai igyekeztek a kiegyezést tető alá hozni, Lloyd George biztosította Venizeloszt, hogy ellenezni fog minden különbéke kísérletet Bulgáriával.⁷²² A háború során a brit Balkán-szakértők között megromlott viszony pedig olyannyira polarizálta a különböző érdekeket képviselő csoportok álláspontját, hogy az 1918. szeptember 29-én kapituláló Bulgária semmiképpen sem számíthatott méltányosságra, mint legyőzött, ellenséges állam. Noel Buxton 1919 tavaszán egy hosszú cikkben fejtegette, hogy Bulgária belépése a háborúba „a rossz oldalon” elsősorban az antant politikájának volt köszönhető, ami tartalmában összeeseng az 1915-ben is hangoztatott kritikájával. A Görögországot érintő állítások, vagyis miszerint a brit politikai vezetés „minden pénzét” a görögökre tette viszont egyértelműen anakronizmus, ami sokkal inkább értelmezhető egyfajta kiszólásnak a görögöket mindenben támogató Lloyd George számára.⁷²³

⁷¹⁹ Uo.

⁷²⁰ NBP MS 951 c.26/4 Balkans – Jan.–Mar. 1917, Megjegyzések azon felmerülő kérdésekről, ha Bulgária hajlandó különbékét kötni, Henry Brailsford memoranduma, 1917. január 8.

⁷²¹ Uo., Brailsford Borisz bolgár trónörökösét elsősorban az oroszbarát pártok és Oroszország politikai befolyásától féltette. Írása még az oroszországi forradalom előtt született.

⁷²² Treanor, 1999. 62.; Noha az antanthatalmakkal társult Egyesült Államok nem üzent hadat Bulgáriának, hogy nyitva hagyja a tárgyalások lehetőségét, 1918-ra Wilson elnök kimondottan türelmetlen és ellenséges lett a bolgár érdekekkel szemben. Lásd: Victor S. Mamatey: *The United States and Bulgaria in World War I. The American Slavic and East European Review* vol.12. no. 2. (1953) 241., 249–250.

⁷²³ *Daily News*, 1919. április 30. 'Fair play in the Balkans', 4.; Venizelosz rendkívüli népszerűsége ellenére a brit diplomácia sokáig nem számolt a görögök részvételével. Sir Edward Grey 1914 augusztusában el is hárít egy görög

Buxtonéknak ilyen körülmények között nem marad más mozgástere, mint a bolgár érdekekre is a lehető leginkább tekintettel lévő rendezés érdekében felszólalni. Henry Brailsford szerint a keleti rendezést eldöntő szakértői bizottságok amerikai és brit delegátusokat kell befolyásolniuk ennek érdekében.⁷²⁴ Buxton és Bouchier megpróbálták így a békekonferencián résztvevő politikusok és tanácsadók elérésére, a balkáni rendezéssel kapcsolatos meglátásaik elismertetésével. 1919 elején nemcsak a brit delegációt külügyminiszterként vezető Arthur Balfourt keresték meg beadványaikkal, de Wilson elnöknel is igyekeztek tiltakozni a párizsi békekonferenciáról érkező Balkánt érintő hírek kapcsán, amelyek szerintük semmibe vették az amerikai elnök által meghirdetett 14 pont szellemiségét. Trákia teljes egészében görög kézre kerülése még az 1913-as bukarest béke rendelkezésein is tútesz a szerzők szerint, hiszen ennek értelmében Bulgáriát megfosztanák az Égei-tengerre való kijutás lehetőségétől. Macedónia ügyének lesöprése az asztalról, azaz az 1913-as állapotok restaurálása, az ott élők önrendelkezési jogának súlyos megsértésének tekinthető Buxton és Bouchier szerint, mivel egyfelől 400.000, másfelől 1.000.000 bolgár nyelvű (keresztény és muszlim) lakos marad a bolgár állam határain kívül.⁷²⁵

Az 1919. november 19-én aláírt Neuilly-i békeszerződés értelmében Bulgáriának le kellett mondania a háború alatt megkaparintott minden területi szerzeményéről, függetlenül annak nemzetiségi összetételétől vagy a helyi lakosság önrendelkezési jogától. Macedónia keleti része, Dél-Dobruzsza, és a megszállt szerbiai területeken túl azonban véglegesítették a trákiai tengerparti sáv hovatartozását is, amely Görögországhoz került az antant csapatok kivonását követően.⁷²⁶ Charles Roden Buxton és felesége Dorothy Buxton 1920-ban megjelent kötetükben úgy értékelték a Párizs környéki békék kapcsán a nemzetiségi elv érvényesítését, hogy azt „ott alkalmazták, ahol a Szövetségesek számára katonai szempontból előnyös volt, ahol nagyhatalmú kapitalista csoportok érdekeinek kedveztek, és ahol büntetésként lehetett azt az ellenség ellenében megidézni.”⁷²⁷ Véleményük annyiban megfelel a valóságnak, hogy a versailles-i rendezés Közép- és Kelet-Európában olyan átalakulásokat eredményezett, ami sok esetben ellentétben állt a meghirdetett nemzetiségi elvvel, újraprodukálva a tágabb térségben a

szövetségkeresési ajánlatot, majd a monarchista és köztársasági szembenállás Görögországban gyakorlatilag katonai szempontból elhanyagolhatóvá tette a görög hozzájárulást az antant hadierőfeszítéseikhez.

⁷²⁴ NBP MS 952 c.1/14 Spec. Corr. Brailsford 1909–1922, Brailsford levele Buxtonnak, [1918.] november

⁷²⁵ Anderson, 1952. 106.; *Daily News*, 1919. augusztus 6. 'Protest to Mr. Wilson Against Anti-Bulgarian Proposals', 2.; Bulgária elzárása az Égei-tengertől Seton-Watson és a New Europe-kör rosszállását is kiváltotta, akik szerint ez a lépés órási „baklövés és bűn” lenne. Idézi: Leland Buxton: *The Black Sheep of the Balkans*. Nisbet & Co. London 1920. 111.

⁷²⁶ Palotás, 2003. 211.

⁷²⁷ Charles Roden Buxton – Dorothy Buxton: *The World After the War*. George Allen & Unwin, London 1920. 25.

19. századi Balkánról már ismerős nemzetiségi problémát. A Buxton-házaspár nem állított mást tehát, minthogy a nyugati hatalmak „balkanizálták” Európa keleti felét.⁷²⁸

Noel Buxton és társai nem tudták érdemben befolyásolni a békekonferenciákon résztvevő döntéshozókat. Bulgária ügye a teljes győzelem kivívása után már nem számíthatott olyan megengedő elbírálásra, mint a különbéke tervezetek idején. A belpolitikai és külpolitikai megfontolások keretében a térségben szövetséges Szerbia (1918. december 1-től Szerb-Horvát-Szlovén Királyság), Románia és Görögország stratégiai megerősítésére törekedtek a nyugati hatalmak, akik a nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozva jutalmazták meg őket olyan területekkel is, amelyeknek az etnikai összetétele jelentősen eltért az azt megszerző államtól. Buxtonék hiába figyelmeztettek arra, hogy egy igazságtalan rendezés csak újabb lehetséges konfliktusokat generálhat, meglátásaikat nem vették figyelembe. A nemzeti önrendelkezés mellett azonban előhozakodtak más olyan lehetőségekkel is, amelyek a Balkán-félsziget stabilitását és békéjét mozdították volna elő a brit radikálisok szerint.

5.4. INTERNACIONALIZÁCIÓ ÉS AUTONÓMIA

A korábbi fejezetekben már több vonatkozásban is rámutattam arra a körülményre, hogy a 19. század folyamán végbement politikai, társadalmi, tudományos és technológiai változások következtében a Föld különböző pontján lévő államok és emberek egyre rövidebb idő leforgása alatt, egyre több ponton kapcsolódtak össze. Ez a kölcsönös globális interdependencia számos területen a nemzetközi együttműködés szükségességét hirdető csoportok megalakulásában is kifejeződésre jutott. Noha ezen csoportok a legkülönbözőbb internacionalizmusokat képviselték, a század vége felé a sokféle irányzatok a globális béke, az államok közötti tárgyalásos konfliktusrendezés megteremtésének igénye felé tartottak rendre össze.⁷²⁹ Ennek a folyamatnak a dolgozat szempontjából egyik leglényegesebb eleme a nemzetközi jog és az azzal összhangban működő nemzetközi konfliktuskezelő intézmények fejlődéséről szóló diskurzus, amely végső soron egy békés nemzetközi rend létrehozásáról szólt.⁷³⁰ Az első világháború kitörése előtti évtizedekben az erre irányuló törekvések legnagyobb eredményeit az 1899-es és az 1907-es hágai békekonferenciákon érték el, ahol több konvenciót is elfogadtak a háborús konfliktusok megelőzése, a nemzetközi békítő és döntőbíráskodás elfogadása

⁷²⁸ Buxton – Buxton, 1920. 22.

⁷²⁹ G. John Ilkenberry: *A World Safe for Democracy. Liberal Internationalism and Crises of Global Order*. Yale University Press, New Haven–London 2020. 68.

⁷³⁰ Hatsue Shinohara: *International Law and World War I. Diplomatic History* vol.38. no.4. (2014) 883.

érdekében, amelyek rendelkeztek a háborúk során alkalmazható fegyverek soráról, a hadifoglyok jogairól és a semleges országok polgárait megillető jogokról és védelemről is.⁷³¹

Annak ellenére, hogy a 19. század végére megerősödő nemzetköziséget és békét propagáló mozgalmak 1914-ben gyakorlatilag megsemmisítő vereséget szenvedtek, paradox módon éppen a világháború kitörése tette lehetővé számukra azt, hogy erőteljesebben napirendre tűzzék egy új nemzetközi rendet vizionáló programjukat. A háborús évek előrehaladtával, amelyek minden korábbinál nagyobb pusztítást és veszteséget hagytak maguk mögött, a béke iránti vágy nemcsak, hogy megerősödött, de furcsa módon alkalmassá vált arra is, hogy újabb lendületet adjon a társadalom egy jelentős hányadának újboli mobilizálására a háborús erőfeszítések további kiterjesztésére.⁷³²

Nagy-Britanniában a viták középpontjában a háborús agressziót és a hatalmi erőegyensúly elvét elvető, „a nemzetközi kapcsolatokat jellemző anarchia” helyét felváltó olyan nemzetközi szervezet létrehozásának a gondolata állt, amely a megfelelő morális felhatalmazással és elfogulatlansággal felvértezve békés közvetítés útján képes az egyes országok közötti viták elsimitására.⁷³³ Ahogy 1914 előtt, úgy a háború alatti eszmecserék során is a Balkán Bizottság tagjai közül többen részt vettek a leendő Népszövetség brit elképzeléseinek a kialakításában, ami természetesen nem hagyta érintetlenül a Balkánra vonatkozó elképzeléseiket (és fordítva!) sem arra nézve, hogy miképpen kellene a félsziget politikai térképét rendezni, hogy az ne váljon ismét az európai békét fenyegető tényezővé.

Az alábbiakban a Balkán Bizottsághoz köthető személyek által írt olyan műveket veszek górcső alá, amelyek a háború utáni rendezés általános kérdéseivel foglalkoznak. Érdeklődésük folytán ezek a szerzők természetesen a Balkán-félsziget és az Oszmán Birodalom bizonyos területei kapcsán fogalmazták meg nézeteiket, amelyek olyan elemeket tartalmaznak, amik jól tükrözik azt, hogy a szóban forgó személyek milyen szorosán követték az új nemzetközi rendről szóló politikai vitákat. Felmerülhet a kérdés, hogy a másik irányból nézve milyen hatással voltak a balkáni szakértők a formálódó Népszövetség működési mechanizmusainak kialakítására, hiszen a közös nemzetközi konfliktuskezelésben az európai nagyhatalmak a 19.

⁷³¹ Robert Treat Paine – Benjamin F. Trueblood: Letter to the President on the Program of the Second Hague Conference. *The Advocate of Peace* vol.68. no.11. (1906) 244.; James L. Tyron: The Hague Conferences. *Yale Law Journal* vol.20. no.6. (1911) 474., 479.; Értékelésüket lásd: David Cortright: *Peace. A History of Movements and Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge 2008. 40–43.; Stephen C. Neff: The Hague Peace Conferences and a Century of Further Struggles. In: Thomas Giegerich (ed.): *A Wiser Century? Judicial Dispute Settlement, Disarmament and the Laws of War 100 Years after the Second Hague Peace Conference*. Duncker & Humboldt, Berlin 2009. 59–87.

⁷³² Kaiga, 2021. 127.

⁷³³ Kaiga, 2021. 39–65. A brit Népszövetség Társaság (*League of Nations Society*) egyik kezdeményezője James Bryce volt, aki egyúttal a Balkán Bizottság első elnöke is volt.

század folyamán szinte kizárólag az Oszmán Birodalom, illetve a Balkán-félsziget területén szereztek tapasztalatokat.

Noel Buxton bizonyosan már a legkorábbi lehetséges pillanatban tudott a háború utáni nemzetközi rendről szóló diskurzus megindulásáról, hiszen feltehetően James Bryce-on keresztül ő is megkapta a bizalmas körben köröztetett 'Javaslatok a háborúk elkerülése érdekében' című memorandumot, ami a Bryce-csoport nézeteinek alapdokumentuma lett.⁷³⁴ Miután Bulgária a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba Buxton úgy vélte, hogy a balkáni nemzetiségi kérdéseket csakis egy olyan rendezési tervvel lehet orvosolni, amely nemcsak felszámolja a „porosz militarizmust, de a helyébe nem is állít más elnyomó rendszert”.⁷³⁵ A bevezetőben a szerzők elismerik, hogy a háború egyértelmű célja, hogy helyreállítsák Belgium szuverenitását, kiürítések Franciaország háború sújtotta részeit és visszaállítsák Szerbia függetlenségét és szabadságát, meglátásuk szerint sokkal építőbb és tartósabb javaslattal állnak elő: egy Népszövetség létrehozásával, ami „nem lehet egy konzervatív Szent Szövetség, amely a status quo kimerevítésével fojtja meg az életet.”⁷³⁶

„A célunk, ha tényleg tartós békét óhajtunk, hogy egyetlen népet, még egy ellenség[nek tekintett] népet sem hagyhatunk olyan sérelemmel, amely egy nap arra kísérti, hogy újra fegyverkezzen, ismét cselszövésekbe fogjon és végül háborút robbantson ki. [...] Az orosz autokrácia megsemmisítésével a Szövetségesek követeléseinek listája kezelhető mértékűre zsugorodott. Most belekezdhetünk egy nemzetközi bizottság (ami fölött Amerika elnökölne) égisze alatt a török szorosok tényleges semlegesítésébe és demilitarizálásába, ahelyett, hogy Konstantinápoly elfoglalásának régi óhaja helyett. Az új Oroszország kinyilvánította továbbá azt is, hogy nem fog Ausztria-Magyarország felbomlasztása érdekében harcolni. Erényeinek elismeréseként úgy tartjuk, hogy a kettős monarchiában élő nemzetiségek problémáinak a

⁷³⁴ NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, *Proposals for the Avoidance of War*; A memorandumról lásd: Kaiga, 2021. 39–65.; Martin David Dubin: *Toward a Concept of Collective Security: The Bryce Group's „Proposal for the Avoidance of War”, 1914–1917. International Organization* vol.24. no.2. (1970) 288–318.

⁷³⁵ Noel Buxton – Commander Wedgewood: *A Decisive Settlement*. Pelican Press, London 1918. 2.; A másik szerző Josiah Clement Wedgewood ezredes (1872–1943), részt vett a búr-háborúban, 1906-tól 1918-ig a Liberális Párt parlamenti képviselője. A világháború kitörése után önként jelentkezett a Királyi Flottához, ahol korvettkapitányi rangban szolgált, 1915-ben megsebesült a Dardanellák elleni hadjárat során. A háború után a Munkáspárthoz csatlakozott.

⁷³⁶ Buxton – Wedgewood, 1918. 4.

megoldása során egy valódi föderális alkotmány elfogadása előnyben részesítendő, mint [a Monarchia] felbomlasztása.”⁷³⁷

A szerzők a Balkán kapcsán felmerülő területi kérdéseket egy pártatlan bizottság feladataként határozta meg, amellett, hogy bizonyos minimum feltételeket állapítottak meg ehhez. Ennek alapján elsődleges szempont volt Szerbia és Románia függetlenségének teljes helyreállítása, miközben az 1913-ban még függetlenként elismert Albániát olasz protektorátusként képzelték el.⁷³⁸ További kiindulópontot jelentett bizonyos területi koncessziók *ab ovo* kezelése, amelyek mögött a nemzetiségi elv érvényesítése és stratégiai szempontok is meghúzódtak. E szerint Bulgáriának meg kellene kapnia Macedónia bolgár többségű részeit, valamint Dobrudzsát. Szerbia számára „kompenzációként” a szerzők legalább egy kikötőt jutattak volna az adriai partvidéken, míg Macedónia természetes központjaként elismert Szalonikit szabad várossá nyilvánították volna.⁷³⁹ Az Oszmán Birodalom anatóliai és közel-keleti területeire vonatkozóan is változatos elképzeléseket fogalmaztak meg Buxtonék. Az 1915-ös örmény népirtás után „az egész civilizált világ azt akarja, hogy az örmény tartományokat megőrizték a lemeszárolt örmény nemzet maradékának otthonának, amelyek védelmét nyugodtan Oroszországra lehet bízni.”⁷⁴⁰ Ugyanakkor a további anatóliai területek felosztását határozottan elutasították a szerzők, hiszen ezzel megtagadnák a nemzetiségi elv érvényesítését az ottlakó görögöktől és törököktől.⁷⁴¹ A legszembetűnőbb sajátossága a Buxton és Wedgewood által előadott javaslatnak, hogy túl sok összetett problémára akar különféle válaszokat adni, ami sokszor ellentmondásba sodorja a szerzőket. Miközben az egyik pillanatban még a nemzetiségi elv érvényesítését hangsúlyozza, a másikban – például a szerbek esetén látványosan – ellentmond annak. Ugyanakkor túlzó A. J. P. Taylor azon megállapítása, hogy Buxton feladta a nemzetiségi elv támogatását, „mivel Bulgária nem kaphatta meg Macedóniát, így más nemzetnek sem lehet átengedni semmit.”⁷⁴² A Buxton érvelésében tetten érhető következtetlenségekre Seton-Watson is felhívta a figyelmet – aki vélhetően a Monarchia jövőbeli szerepéről vallott felfogásbeli különbözőség miatt ekkoriban került élesen szembe vele – egy 1918-ban írt levelében, amiben rámutatott, hogy „Buxton, aki buzgó támogatója a nemzetek ligájának és a lefegyverzésnek,

⁷³⁷ Uo. 4–5.

⁷³⁸ Buxton – Wedgewood, 1918. 5.

⁷³⁹ Uo.

⁷⁴⁰ Uo.

⁷⁴¹ Buxton – Wedgewood, 1918. 5.

⁷⁴² Taylor, 1969. 135. Taylor Buxton 1917. július 24-én a Képviselőházban elhangzott beszédére hivatkozva állította, hogy a Monarchia megtartása mellett már elvetette a jugoszláv megoldás támogatását. A szöveget megvizsgálva talán pontosabb azt állítani, hogy Buxton alapvetően nyitva hagyta a lehetőséget a mozgásra a különböző lehetőségek között. Míg 1915-ben egyértelműen Szerbiának átadhatónak vélte Boszniát és Hercegovina egy részét, miközben a Monarchia más délszlávok által lakott részeiről nem nyilatkozott.

röviden az európai ügyek új alapokra helyezésének, érvelésében még mindig kitart a régi diplomácia irányvonala [mellett]. Montenegrót Szerbiának adja „kompenzációként”, holott az egyetlen szilárd alapot erre az önkéntes egyesülés jelentené. Továbbá úgy érvel, hogy a »balkáni államok csak akkor képeznek valódi gátat, amikor számolhatnak Bulgária katonai erejével is«, ami annyit jelent, hogy fenntartjuk a fegyverkezés régi rendszerét a Balkánon és feltehetően mindenhol máshol is.”⁷⁴³

Henry N. Brailsford „Egy nemzetek ligája” című 1917-ben megjelent munkájában a nemzetiségi kérdés kapcsán amellet érvel, hogy Európa békéje nem biztosítható szimplán a nemzetiségi kérdések rendezésével, ennek „különböző Ulsterek állnak az útjában”.⁷⁴⁴ Mint írja, a „probléma nem oldható meg pusztán területek anektálásával és újraelosztásával: ha az álunk a tartós béke, akkor valahogy meg kell találnunk a módját a nagyhatalmak kibékítésének, és le kell csillapítanunk a fajok közötti torzsalkodást.”⁷⁴⁵ Másrészt Brailsford szerint képtelenség úgy rendezni a nemzetiségi kérdést, hogy valahol ne maradjon vagy újonnan ne jöjjön létre egy kisebbség, ráadásul az olyan etnikailag kevert területeken, mint a Balkán képtelenség ezzel összhangban meghúzni a határokat. „Bizonyos fokig minden gondolkodó, legyen bármilyen szenvedélyes nacionalista, aki ténylegesen szembe néz ezzel a nehézséggel, kénytelen lesz egy ponton az internacionalizmushoz folyamodni. Szükség van valamilyen garancia- és biztosítékrendszerre, aminek segítségével Európa egy nemzetközi szervezete ügyel a kisebbségek jogainak megvédésére. Legyen bármilyen teljes a győzelmünk, legyen bármilyen szabad kezünk Európa térképének újrarajzolásakor [...] akkor is valamilyen Koncerthez vagy Békeligához kell fordulnunk, [...] amely sokkal éberebb és hatékonyabb, mint a múltban [a nagyhatalmi koncert] volt.”⁷⁴⁶

Noel Buxton és munkatársai az 1916-os írásuk után több kisebb kiadványban is megfogalmazták a háború utáni nemzetközi rendről szóló angliai diskurzusra reflektálva nézeteiket a tartós balkáni rendezés kérdéséről. A brit közvélemény és a döntéshozók befolyásolása érdekében megjelentetett írásaikban a keleti kérdésben sarokpontnak számító tengerszorosok kérdése és a balkáni és anatóliai tartós rendezésre vonatkozó meglátásaikat fejtették ki. Mindkét esetben a javaslataikban jelen volt a nemzetközi együttműködés gondolata,

⁷⁴³ *Korespondencija*, 1976. 312. 207. dokumentum, R. W. Seton-Watson levele George P. Goochnak, 1918. január 31.

⁷⁴⁴ Henry Noel Brailsford: *A League of Nations*. The Macmillan Company, New York 1917. 112. vö. Buxton – Wedgewood 1916. 5. szóhasználatával, akik szintén azzal utasítják el a Monarchia felbomlását, mert azzal csak „számos Ulstert hoznának létre, ami a kisebbségeket a többség ellenőrizhetetlen uralmának vetné alá, és súlyos kommunikációs problémákat szülne a kikötőkben és vasúti közlekedésben.”

⁷⁴⁵ Brailsford, 1917. 112.

⁷⁴⁶ Uo. 113.

amelyet elengedhetetlennek tartottak a térség konfliktusainak hosszú távú feloldásában. A Boszporusz és a Dardanellák sorsáról a jogtudós és történész Coleman Phillipsonnal (1875/1878–1958) közösen írt könyvükben a tengerszorosok kérdésének történeti és a nemzetközi jog víziutak és hajózásra vonatkozó alapelveinek az áttekintése mellett sorra vették az európai közírók által felvetett rendezési javaslatokat is.⁷⁴⁷ Konstantinápoly sorsa kapcsán kiemelték, hogy semmiképp nem lehet egyoldalúan, „az összes nemzet közösségének általános érdekeinek” figyelembevételével eldönteni, amennyiben tartós és kielégítő rendezést akarnak tető alá hozni.⁷⁴⁸ Meglátásuk szerint a legjobb megoldást a szorosok és közvetlen hátszáguk internacionalizációja jelentené, aminek a kormányzását egy nemzetközi bizottság felügyelete alá kell helyezni.⁷⁴⁹ Magát az oszmánoktól elcsatolt Konstantinápolyt szabad várossá kell tenni, amit az európai nagyhatalmak és az Amerikai Egyesült Államok közös védnöksége alá kell helyezni.⁷⁵⁰ Buxtonék ezekkel a kikötésekkel látták elkerülhetőnek, hogy a háború előtti nagyhatalmi rivalizálást a kereskedelmet és békét szolgáló együttműködés váltsa fel, mivel úgy vélték, ha csupán egyetlen állam kezébe kerülne a kulcsfontosságú város, akkor a korábbi sémák játszódna le: vagy az adott állam a többiek rovására próbálna meg ellenőrizni a szorosokat és befolyása alá vonni Anatóliát, ha pedig a törökök kezén hagyják, akkor az 1914 előtti „tragikomédia” ismétlődne meg.⁷⁵¹

Buxtonék a Balkánnal kapcsolatban, már a fegyverszünet aláírása után megjelent könyvükben, a bolgár nemzetiség érdekeinek figyelembevételével meghozott rendezést tartották a félsziget stabilitását biztosító legfontosabb tényezőnek. Buxtonék arra figyelmeztettek, hogy mivel Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hadicéljai között szerepelt a kis nemzetek jogainak védelme, ezért a nyugati hatalmakon múlik, hogy a megkötendő béke igazságos lesz vagy a háborús szövetségeseket akarja jutalmazni és ellenfeleiket pedig megbüntetni.⁷⁵² A szerzők ezért ajánlásukban a nemzetiségi elv és az internacionalizálás elvei között egyensúlyozva mutatják be milyen lépésekkel tartják a Balkánon a tartós béke megvalósítását lehetségesnek. A területi koncessziók rendszere mellett, aminek magját a háború alatt is Bulgáriának átadandó régiókként azonosítottak (Dél-Dobruzsza, az 1912-es szerb–bolgár szerződésben vitatott zónának nyilvánított macedóniai területek), javaslatukban

⁷⁴⁷ Coleman Phillipson – Noel Buxton: *The Question of the Bosphorus and Dardanelles*. Stevens and Haynes, London 1917.

⁷⁴⁸ Uo. 230.

⁷⁴⁹ Uo. 236–237.

⁷⁵⁰ Uo. 247.

⁷⁵¹ Uo.

⁷⁵² Noel Buxton – C. Leonard Leese: *Balkan Problems and European Peace*. Charles Scribner's Sons, New York 1919. 109., 113.

azt propagálták, hogy az etnikailag szétszálazhatatlan területeken (elsősorban Macedóniában) a Népszövetség felügyelete alatt népszavazással kellene dönteni a terület hovatartozásáról, illetve az egyes nemzetiségek „kölcsonös transzmigrációjának rendszerének” kialakításával elejét kellene venni a jövőbeli irredentizmusoknak.⁷⁵³ Alternatívaként lehetségesnek tartották a Népszövetség garanciája mellett bizonyos területek autonóm vagy nemzetköziesített státuszának létrehozását is. A dobrudzsai Konstanca, a macedóniai Szaloniki kikötőinek nemzetközi státusza mind azt a célt szolgálná tervezetükben, hogy a balkáni országok kijáratot találjanak gazdaságuk és kereskedelmük számára, függetlenül magukat a közép-európai piactól.

Brailsford szerint törvényszerű a világpolitikában, hogy az elégedetlen államok előbb-utóbb szövetségre lépnek egymással.⁷⁵⁴ A Balkán Bizottság és a brit Nemzetek Szövetsége Társaság elképzelései szerint is a világháború lezárását követő területi átrendeződéseknek minél jobban törekednie kell a félsziget etnikai határvonalaihoz közelítenie, mert ezek figyelmen kívül hagyása csak robbanásra váró gócpontokat fognak örökül hagyni maguk után, amelyek ismét bármikor újrateremthetik a félsziget közmondásos instabilitását, ami pedig természetesen maga után vonná bizonyos hatalmak térnyerési kísérleteit, ami pedig végsősoron csak az 1914 előtti állapotokhoz vezetne vissza. A békerendszer megalkotásánál az igazságosság elvének annál is inkább érvényesülnie kellene, mivel ha túlságosan elvágják Bulgáriát az Égei-tengerre való kijutástól, akkor gazdaságilag és előbb-utóbb politikailag is újra az egykori központi hatalmak vonzásába fog sodródni.⁷⁵⁵

5.5. KONKLÚZIÓ

Az első világháború kitörése brit szempontból eleinte azt a kérdést vetette fel, hogy lehetséges-e az egykori Balkán-szövetség romjain a központi hatalmak ellenében egy új együttműködést létrehozni. Az 1914. szeptembere és 1915. szeptembere közötti időszakban Noel Buxton és a Bizottság tagságnak egy része azon dolgozott, hogy bizonyos területi engedményekkel megnyerjék Bulgáriát az antanthatalmak számára. A szereplők értékelései különböző okokra vezetnek vissza ennek sikertelenségét, azonban Bulgária kivonása a háborúból majdnem az 1918. őszi összeomlásig napirenden maradt bizonyos brit politikai körökben, amitől a német és török közvetlen összekötetés megszűnését és ebből fakadóan a háború gyors lezárását remélték.

⁷⁵³ Uo. 113–114.

⁷⁵⁴ Brailsford 1917. 18.

⁷⁵⁵ NBP MS 951 c.24/11 Balkan Letters 1916–1919, Buxton levele Lord Crewe-nak, 1919. július 21.

Bulgária azonban végül a vesztes oldalon fejezte be a harcokat, aminek következményeit az 1919. november 27-én megkötött neuilly-i békében határoztak meg.

Noel Buxton és más bizottsági tagok a háború második felében a tartós balkáni rendezés lehetőségeit fontolgatták írásaikban, amelyek nem meglepően az eljövendő népszövetségi rendszer elemeit is körvonalazták, hiszen mindketten (más bizottsági tagokkal egyetemben) aktívan részt vettek a háború utáni rendről szóló nagy-britanniai diskurzus alakításában is. Álláspontjuk szerint csakis a győzteseken múlik, hogy valódi, igazságos békét fognak-e tető alá hozni, vagy azzal éppen elvetik egy jövőendő konfliktus magvait. Megoldási javaslataikban nem csak konzekvensen kiálltak immáron (a Balkán-háborúk óta) a nemzeti önrendelkezés elve mellett, de megfogalmazták azokat a nemzetközi együttműködésen alapuló ötleteiket, amelyekkel megpróbálták áthidalni a nem egyértelmű, de legalábbis vitatott kérdések körüli éles érdekkonfliktusokat.

A Párizs környéki békék azonban alapvetően csalódást okoztak a Balkán Bizottsághoz köthető kör számára. A rendezés kialakítása során szerepet játszó tényezők, mint a győztes nagyhatalmak érdekei, a háború utáni parlamenti választások, az egyes országok közvéleményének hangulata, a négy éven át tartó háború okozta poszttraumatikus mentalitás olyan békét alkotott meg, ami a nemzetiségi és önrendelkezési elvet igyekezett úgy (rugalmasan) érvényesíteni, hogy az megfeleljen a győztes országok rövid és hosszútávú politikai érdekeinek. A háború alatt megálmodott „nemzetek ligája”, a Népszövetség nem tudta betölteni azt a szerepet, amit brit megálmodói neki szántak, mert úgy látták, hogy nem lett más, mint a győztes országok egy újabb eszköze arra, hogy sakkban tartsák legyőzött ellenfeleiket.⁷⁵⁶

⁷⁵⁶ Kaiga, 2019. 127–160.

Következtetések

A 20. század első két évtizede olyan jelentős változásokat hozott a Balkán-félszigeten, amelyek talán azóta is páratlanok annak modernkori történetében. Mindezek a változások azonban egy olyan nemzetközi környezetben játszódtak le, amikor a világ nagyrészenek a sorsát egy maroknyi európai nagyhatalom határozta meg, ráadásul éppen abban az időben, amikor ezen országok közötti szembenállás fokozatosan hatalmi tömbökben fejeződött ki. Noha szinte közmondásosan kötődik minden egyes európai nagyhatalomhoz egy mondás, hogy a térségben tapasztalható problémák miatt nem fognak fegyveres konfliktusba keveredni (vö. Bismarck elhíresült mondatát, hogy a Balkán nem éri meg egyetlen pomerániai gránátos életét sem), a dolgozat középpontjában álló brit lobbicsoportnak éppen a térséget feszítő problémákban rejlő veszély európai háborúba torkollásának megakadályozásának igénye adta létjogosultságát.

A dolgozatomban a brit Balkán Bizottság 1903 és 1919 közötti tevékenységét vizsgáltam. A célom az volt, hogy megkíséreljem betölteni azt a szakirodalomban lévő hiátust, ami a szervezet működése körül tapasztalható. Egyet értek Leften Stavrianos 1941-es megállapításával, hogy a Bizottság fontos szerepet játszott a 20. század eleji balkáni események kapcsán.⁷⁵⁷ A Bizottság politikai értelemben azonban nem volt aktív formálója a félszigeten lezajló folyamatoknak, viszont meghatározó szerepet játszott annak a beszéd- és gondolkodásmód kialakításában, amely alapján, vagy amelyhez képest a tényleges döntéshozók kialakították álláspontjukat a régióban zajló események kapcsán. A Bizottság relatív elfeledettsége részint érthető, ha figyelembe vesszük azt, hogy minden erőfeszítése ellenére végül is nagyobb céljai közül egyetlen egyet sem tudott eredeti formájában megvalósítani. Ennek okán a Bizottság által kínált álláspont, közvetített tudás és elvárt attitűdök összességének csak a vizsgált korszakban van bármilyen politikai relevanciája és csakis a korszak nemzetközi és nagy-britanniai kontextusában értelmezhetőek azok kézzel fogható alternatívákként, ami a későbbi évtizedekben kevésbé, majd a hidegháborúval ketté szakadt Európával meghaladott, elfelejtett tudás lett.⁷⁵⁸ Azonban a 20. század vége óta jelentkező kutatási irányok nem véletlenül fedezték fel maguknak a Balkán Bizottságot, hiszen az imagológia, az eszmetörténet, a politikatörténet egyaránt profitál a csoport működésének megismeréséből.

A Balkán Bizottság egyik legfőbb eredménye – amelyre tudatosan is vállalkozott – a Balkánról kialakított brit percepciók pozitív irányba terelése volt. A Bizottság írásai telis-tele

⁷⁵⁷ Stavrianos, 1941.

⁷⁵⁸ Elméleti szempontból vö. Philip Sarasin: Mi a tudástörténet? *Filológiai Közöny* LVIII. évf. 4. sz. 2012. 360.

vannak azzal a szó- és képi eszköztárral, amellyel a britek leírták a távoli és idegen kultúrákat. Ennek a beszédmódnak a jegyei (az összehasonlítások, hasonlatok stb.) nemcsak megidéznek a brit koloniális szövegek világát, amelyek a vélt civilizációs és a korszak nemzetközi jogi gondolkodásában kodifikált egyelőtlenségeket rögzítik, de követendő és elismerendő (és autentikus) példaként is megjelennek a balkáni keresztény népek bizonyos karakterjegyei. Noha James Perkins azt állítja, hogy nincs oksági viszony a Balkán 1870-es években bekövetkező „felfedezése” és az ezzel párhuzamosan terebélyesedő társadalmi reformmozgalmak kibontakozása között, a Balkán Bizottság esetében kifejezetten feltételezhető ez a kapcsolat.⁷⁵⁹ Nem csupán a különböző fórumokon gyakrabban megjelenő tagok szociális érdeklődése és tevékenysége szolgál bizonyítékkul erre, de a tagságról rendelkezésre álló adatok alapján is kijelenthető, hogy többségük elkötelezett volt a nagy-britannai (és birodalmi) reformkérdések iránt.

A Balkán Bizottság fellépésének legitimitását a tagjai szakértelmével igazolta a közvélemény előtt. A távoli régiókat beutazó, jól informált brit ideálja legalább háromszáz éves hagyományra tekint vissza, aki társadalmi (esetleg tudományos) rangja és szemtanúsága okán megbízható és pontos ismeretek közvetítőjeként léphetett fel a közvélemény és a döntéshozók előtt. A Bizottság több kiadványában is hangsúlyozta, hogy álláspontját a „közel-keletet” bejárt, az ottani viszonyokat ismerő és értő utazók beszámolóinak alapján alakította ki, és az ottani problémák iránt érdeklődő aligha találhat jobb és érthetőbb összefoglalót a kérdéssel, mint amit a Bizottság kínál számára. A kérdés azonban ennél bonyolultabb: egyrészt tekinthetjük-e a Balkán Bizottság tagjait szakértőknek, másrészt mi volt a célja a Bizottságnak a szakértői létük rendszeres hangsúlyozásával? Az intézményi keretek hiánya (képzés, finanszírozás stb.) egyfelől azt sugallja, hogy a hagyományos értelemben nem tekinthetőek szakértőnek a Bizottság tagjai. Azonban éppen az utóbbi években felívelő tudástörténeti irányzat hangsúlyozza az akadémiai világon kívülről érkező tudást létrehozó és szállító (cirkuláló) szereplők megismerésének fontosságát. Ebből az irányból közlítve a Balkán Bizottság igenis tekinthető az első olyan szervezett kísérletnek, amely maga köré gyűjtötte átmenetileg a korszakban a Balkán iránt érdeklődést mutató briteket – még ha tájékozottságukat illetően jelentős különbség is észlelhető közöttük –, és amely modellként szolgált a később létrejövő lobbi-csoportok számára. A problémafelvetés másik fele ismét a brit belpolitika felé irányít bennünket. A Balkán Bizottság 1903 és 1908 között finomabb eszközökkel (beadványok, felszólalások, sajtó, küldöttség stb.) kritizálta az éppen regnáló külügyminiszter munkáját a macedóniai helyzetet

⁷⁵⁹ Perkins, 2014. 74–77.

illetően, akikkel azonban normális kapcsolatot tartottak fent. 1908 után a brit belpolitikában egyre többször merült fel annak igénye, hogy a jelentősebb külpolitikai döntéseket a parlament (elsősorban a Képviselőház) jóváhagyásával kellene meghozni, amivel megpróbálták kikezdeni a brit Külügyminisztérium zárt, külön világát, amely hagyományosan a társadalmi-politikai életben egyre inkább perifériára kerülő arisztokrácia utolsó mentsvárának számított a korszakban.⁷⁶⁰ Időről időre a Bizottsághoz kötődő személyek is kikezdték a Külügyminisztérium kizárólagosságát (a parlamenti csoport tagsága közel lefedti a Bizottságét is⁷⁶¹), ami Noel Buxton esetében az első világháború idején látszott különösen élesnek. Az 1912–1913-as Balkán-háborúk kapcsán a későbbi munkáspárti miniszterelnök J. Ramsay MacDonald megjegyezte, hogy az első háború kitörése a hivatalos diplomácia lelkén szárad, amely zárt, elkülönülő osztály működése révén eltitkolta a Parlament előtt a tevékenységeit, amiért a külügyek parlamenti ellenőrzéséről szóló indítványt nyújtott be a Képviselőház elé.⁷⁶² A demokratikus fékek és ellensúlyok alapelve mellett azonban nem szabad szem előtt téveszteni azt sem, hogy „önjelölt” szakértelmükkel ezek az emberek társadalmi presztízst és karriert is szerettek volna befutni, de alkalmasint a balkáni konfliktus megfelelő apropót szolgáltatott, hogy belpolitikai küzdelmekben érdekeik szerint felhasználják azt.

A Bizottság működésének egyik legfontosabb motívuma a humanitarizmus. A vizsgált időszak során a brit szervezet jelentős anyagi és emberi erőforrást mozgósított az oszmán területeken hontalanná vált keresztény menekültek megsegítésére, oktatási célokra és a Balkán-háborúk idején a sebesültek ellátásához szükséges felszerelés és személyzet biztosítására. Noha a források többször is rámutatnak, hogy a Buxton-család anyagilag jelentősen hozzájárult ezekhez, az összegek nagyobbik részét önkéntes adományokból gyűjtötték össze a szervezet aktivistái. A humanitárius gondolkodás azonban nemcsak ezekben a kézzel fogható dolgokban jelent meg a Balkán Bizottság tevékenységében, hanem egyúttal a politikai cselekvés mögötti hajtóerőt is jelentette. A macedóniai helyzet rendezésére irányuló javaslatukban a Bizottság az európai nagyhatalmak beavatkozását emberiességi szempontok figyelembevételével indokolta meg, vegyítve a korszak egyenlőtlenséget rögzítő nemzetközi jogi gondolkodásával és a brit liberalizmus koloniális felhangokkal átszőtt gondolatvilágával. Az önkormányzatiság és a nemzetközi protektorátus elvét felvázoló elképzelések erősen alliteráltak a saját birodalmi és koloniális elképzeléseikkel: a fejlődésben (civilizációban)

⁷⁶⁰ Az arisztokrata Aubrey Herbert úgy fogalmazott, hogy „a diplomácia [...] arisztokrata szakszervezet.” Aubrey Herbert: *Ben Kendum. A Record of Eastern Travel*. Hutchinson & Co. London 1923. 296. vö. Steiner, 1969. 19.

⁷⁶¹ Vö. NBP MS 951 c.19/1 Items on the Liberal Foreign Affairs Group (with lists of names), Foreign Affairs Group, taglista

⁷⁶² *Daily News*, 1912. november 27. 'The Balkan Question' 2.

előrébb tartó nyugat-európai államoknak joguk van ellenőrizni és kordában tartani a fejlődésben lemaradó, de a fejlődésre alkatilag képesnek tartott népeket egy közelebről meg nem határozott átmeneti időszakban. Az önkormányzatisággal kapcsolatban érdemes óvatosan kezelni a Bizottság által közreadottakat. Egyrészt a nyelvezet arra enged következtetni, hogy a balkáni „*home rule*” a brit birodalom ír-kérdésével összeolvasva nyer igazán értelmet, amit a szakirodalom is igyekszik alátámasztani azzal, hogy William Gladstone fellépésétől kezdve van kapcsolat a két kérdés között. Azonban a Bizottság hasonlataiban túl sokszor szerepel Egyiptom és Bosznia-Hercegovina példája ahhoz, hogy ne merüljön fel a gyanú, hogy nem kizárólag (sőt nem feltétlen) a nemzeti önrendelkezés támogatásáról van itt szó, hanem saját birodalmi gyarmataik kormányzásának a megreformálhatóságáról is.

Az első világháború végén létrehozott Népszövetség konfliktuskezelési eszköztárának vizsgálatakor felmerülhet, hogy annak nagyobb részét a 19. századi keleti kérdésben alkalmazott válságkezelési módszerekből eredeztethetjük. Ebben a Balkán Bizottságnak annál is inkább szerepe lehetett, minthogy a Népszövetség nagy-britanniai támogatói és a Bizottság tagsága jelentős személyi átfedéseket mutatott. A nemzetközi státusz, az irányított lakosságcserek, az európai nagyhatalmak jóváhagyásával működő és kormányzó védnöki hatalom (lásd mandátum-rendszer) mind olyan elemek, amelyekre először a 19. századi Oszmán Birodalomban, sőt különösen a 20. század fordulóját követő Balkánon és az oszmán államban találhatunk precedenseket. Ezeknek a kapcsolatoknak a pontos feltárása azonban még további kutatásokat igényel.

A Noel Buxton nevével összefonódó Balkán Bizottság történetét szisztematikusan először ez a dolgozat kísérelte meg bemutatni az 1903 és 1919 közötti időszakra vonatkozóan. A világháború utáni tevékenységét azonban csak részben ismerteti a szakirodalom, így a további kutatás iránya adott. További kutatásokat igényel a Bizottsági balkáni beágyazottságának vizsgálata is, amely eddig egyáltalán nem került feltárássra. A dolgozatban a török történetírás álláspontját sikerült bemutatni, ami az 1903 és 1908 közötti időszakra vonatkozóan érdekes adatokat szolgáltat, noha az igazán érdekes 1908 utáni kapcsolatokat igazán elnagyoltan tárgyalja. A szoroson vett balkáni historiográfiákban alig jelenik meg a Bizottság tevékenysége, amit azzal szükséges kiegészíteni, hogy a jugoszláv állam létrehozásáért oly sokat tevő Robert William Seton-Watson neve is gyakorlatilag – a történész szakmán kívül – teljesen elfeledetté vált ezekben az országokban a legutóbbi időkig.⁷⁶³

⁷⁶³ Cornwall, 2017. 327–329.

A két világháború közötti időszakban a Balkán Bizottság megújult tagsággal és megújult tematikával jelentkezett. Bulgária és az immáron három állam területén elhelyezkedő Macedónia mellett, a jugoszláv államban megjelenő horvát-kérdés keltette fel a Bizottság vezető tisztviselőinek érdeklődését. A Balkán-háborúk idején történt kiválasokat az 1920-as és 1930-as évek balkáni problémái részben felülírták, aminek ékes bizonyítéka, hogy Aubrey Herbertet és Edith Durham-et is a Balkán Bizottság tagjai között találjuk, és viszont, sokan beléptek az Albán Bizottságba is.⁷⁶⁴ Azonban a kisebbségi kérdések által mardosott régió problémáira nem igazán tudtak új válaszokat adni. A Gladstone inspirálta „morális kereszteshadjárat” ideje lejárt, az egyre idősödő tagok többnyire már csak gyűléseken vitatták meg az új Balkán ügyeit, és elsősorban oktatási és szociális kérdésekkel voltak elfoglalva (lásd a Buxton-család *Save the Children* alapítványát), közülük egyre kevesebben és egyre ritkábban utaztak Délkelet-Európába.

A balkáni államok együttműködésébe vetett hit azonban mindvégig megmaradt a Bizottság tagjainak gondolkodásában. Noel Buxtonék meggyőződése az volt, hogy az apró, egymással rivalizáló délkelet-európai államok szükségszerűen ismét a nagyhatalmak gazdasági és politikai függőségébe kerülnek, amit csakis kizárólag valamilyen föderalisztikus egyesüléssel kerülhetnek el.⁷⁶⁵ A második világháború eredményeképpen a térségben megjelenő szovjetbarát rezsimek azonban olyan kihívás elé állították a Bizottságot, amire nem tudott kész forgatókönyvvel válaszolni. Noel Buxton meggyengült egészségére hivatkozva lemondott a Balkán Bizottság elnöki tisztéről, amivel a Bizottság tevékenysége is tulajdonképpen lezárult 43 évnyi működés után.

⁷⁶⁴ NBP MS 951 c.24/4 Balkan Committee Meeting of June 1908, A Balkán Bizottság taglistája (feltehetően az 1920-as évekből); Míg ezen Durham igen, viszont Aubrey Herbert helyett már csupán özvegye neve szerepel, Herbert 1923-ban bekövetkezett halála miatt.; Egy 1923-ban kelt Albán Bizottság gyűlés jegyzőkönyve szerint Noel Buxton is felajánlott pénzt a szervezet céljainak megvalósítására. Mary Edith Durham Collection MS 41, Royal Anthropological Institute, Appeal for Albania, 1923. december; A közeledést illusztrálja az is, hogy Aubrey Herbert még 1920-ban előszót írt Leland Buxton Bulgáriáról szóló könyvéhez. Buxton, 1920. 17–37.

⁷⁶⁵ Anderson, 1952. 125–133.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Arthur Evans Collection (EVA), The School of Slavic and East European Studies Archives, University College of London, London

Lord Noel-Buxton Papers (NBP MS 951), McGill University Library, Rare Books and Special Collections, Montreal

Mary Edith Durham Collection MS 41, Royal Anthropological Institute, London

Public Record Office, London

Foreign Office Papers

Cabinet Papers

SAJTÓFORRÁSOK

Daily News, 1903–1919

Evening Standard, 1903–1919

Morning Post, 1903–1915

Manchester Guardian, 1903–1919

The Scotsman, 1903–1919

The Times, 1903–1915

The Westminster Gazette, 1903–1919

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

A Handbook for Travellers in Turkey. Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia. 3rd ed., John Murray, London 1854.

American Journal of International Law vol. 8. no. 1. 1914. 'Official Documents' Supplement

Bérard, Victor: *Pro Macedonia. L'Action austro-russe. Les Bombes de Salonique. Le Memorandum bulgare. Une Action anglo-franco-italienne. Aux Hellènes.* Paris 1904.

- Bourchier, James David: The Balkan States – their attitude towards the Macedonian Question. In: Villari, Luigi (ed.): *The Balkan Question. The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities. By various Writers.* E. P. Dutton & Co, New York 1905. 44–89.
- Brailsford, H. N.: *Macedonia. Its Races and their Future.* Meuthen, London 1906.
- Brailsford, Henry Noel: *A League of Nations.* The Macmillan Company, New York 1917.
- Buxton, Charles Roden Buxton: *Turkey in Revolution,* T. Fisher Unwin, London 1909.
- Buxton, Charles Roden – Buxton, Dorothy: *The World After the War.* George Allen & Unwin, London 1920.
- Buxton, Leland: *The Black Sheep of the Balkans.* Nisbet & Co. London 1920.
- Buxton, Noel: Freedom and Servitude in the Balkans. *Westminster Review* vol.159. no. 5. (1903. május) 481–490.
- Buxton, Noel – De Bunsen, Victoria: *Macedonian Massacres. Photos from Macedonia.* London 1907.
- Buxton, Noel: Balkan Geography and Balkan Railways. *The Geographical Journal* vol. 32. no. 3. (1908) 217–234.
- Buxton, Noel: *With the Bulgarian Staff.* Macmillan, New York 1913.
- Buxton, Noel – Buxton, Harold: *Travel and Politics in Armenia.* Smith Elder & Co, London 1914.
- Buxton, Noel – Buxton, Charles Roden: *The War and the Balkans.* George Allen & Unwin, London 1915.
- Buxton, Noel – Wedgewood, Commander [Josiah]: *A Decisive Settlement.* Pelican Press, London 1918.
- Buxton, Noel–Leese, C. Leonard: *Balkan Problems and European Peace.* Charles Scribner's Sons, New York 1919.
- Buxton, Noel: *Travels and Reflections.* George Allen & Unwin, London 1929.
- Buxton, Victoria: A History of Turkish Reforms since the Treaty of Berlin. In: Luigi Villari (ed.): *The Balkan Question. The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities.* E. P. Dutton & Co. New York 1905. 90–119.

- Churchill, Winston S.: *The World Crisis 1914–1918*. vol. 1. Oldhams Press, London 1938.
- Durham, Edith: *The Burden of the Balkans*. E. Arnold, London 1905.
- Durham, M. Edith: *Twenty Years of Balkan Tangle*. George Allen & Unwin, London 1920.
- Evans, Arthur J.: Some Observations on the present state of Dardania, or Turkish Serbia (including the Vilayet of Kossova and part of the Vilayet of Monastir. 1883. In: Bejtullah D. Destani (ed.): *Albania & Kosovo. Political and Ethnic Boundaries, 1867–1946. Documents and Maps*. Archive Editions, Slough 1999. 257–265.
- De Bunsen, Victoria: *Charles Roden Buxton. A Memoir*. George Allen & Unwin, London 1948.
- Gladstone, W. E.: *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. John Murray, London 1876.
- Gooch, G. P.: *Under six reigns*. Longmans, London 1959.
- Graves, Sir Robert: *Storm Centres of the Near East. Personal Memories 1879–1929*. Hutchinson & Co. London 1933.
- Grey, Viscount of Fallodon: *Twenty-five years 1892–1916*. Vol. 1. Frederick A. Stokes Company, New York 1925.
- Gueshoff, I. E.: *The Balkan League*. John Murray, London 1915.
- Herbert, Aubrey: *Ben Kendim. A Record of Eastern Travel*. Hutchinson & Co. London 1923.
- Kinglake, Alexander W.: *Eothen*. John Ollivier, London 1845.
- Lloyd George, David: *War Memoirs of David Lloyd George*. Vol. IV. Ivor Nicholson & Watson. London 1933.
- May, Karl: *Von Bagdad nach Stambul. Reiseerzählung*. Verlag Carl Überreuter, Wien 1882.
- Mill, J. S.: A nemzetiségről, a képviselői kormányhozi viszonyában. *Regio*, 2005/4
- Moore, W. A.: A Note on the Balkan Countries and the Origin of the „Balkan States Exhibition, 1907”. In: *The Balkan States Exhibition 1907 Earl’s Court, London S.W., Official Programme, Guide and Catalogue*. Gale & Polden, London 1907. 15–18.
- Moore, William Arthur: *The Orient Express*. London 1914.
- Nekludoff, A.: *Diplomatic Reminiscence. Before and During the World War, 1911–1917*. E. P Dutton & Co., New York 1920.

- Nevinson, Henry W.: *Fire of Life*. James Nisbet & Co. London 1935.
- Noel, Conrad: *An Autobiography*. J. M. Dent & Sons, London 1945.
- Oakes, Sir Augustus – Mowat, R. B. (eds.): *The Great European Treaties of the Nineteenth Century*. Clarendon Press, Oxford 1930.
- Oriel, Antrim: *The Miracle*. Constable & Co., London 1912.
- Paine, Robert Treat – Trueblood, Benjamin F.: Letter to the President on the Program of the Second Hague Conference. *The Advocate of Peace* vol.68. no.11. (1906) 244.
- Pears, Edwin: Developments in Turkey. *Contemporary Review* vol. XCVII 1910. June
- Pears, Sir Edwin: *Forty Years in Constantinople. The Recollection of Sir Edwin Pears 1871–1915*. Herbert Jenkins Ltd., London 1916.
- Phillipson, Coleman – Buxton, Noel: *The Question of the Bosphorus and Dardanelles*. Stevens and Haynes, London 1917.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conducts of the Balkan Wars*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. 1914.
- Rougier, Antoine: *La Théorie de l'intervention d'humanité*. A. Pedone, Paris 1910.
- R. W. Seton-Watson *i jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941*. I. 1906–1918. Zagreb–London 1976.
- Steed, H. W.: *Through Thirty Years 1892-1922*. Vol.1. William Heinemann, London 1924.
- St Clair Stobart, Mrs.: *War and Women. From Experience in the Balkans and elsewhere*. G. Bell & Sons, London 1913.
- Symonds, Arthur: The Balkan Committee 1905–1913. In: *Memories of John Westlake*. London 1914.
- The Heart of the Empire. Discussions of Problems of Modern City Life in England, with an essay on Imperialism*. T. Fisher Unwin, London 1902.
- The Macedonian Question. With and Introduction by Francis Seymour Stevenson M. P. (Chairman of the Council of the Byron Society)*. Harrison and Sons, London 1902.
- The Macedonian Crisis, The Balkan Committee presents the following summary of the situation in the Near East*, London 1903.

The Reformer's Yearbook, joint eds.: F. W. Pethick–Lawrence – Joseph Edwards, vol. 11. 1905.

Tyron, James L.: The Hague Conferences. *Yale Law Journal* vol.20. no.6. (1911) 470–485.

Urquhart, David: *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*. London 1833.

Villari, Luigi: Races, religions, and propaganda. In: Villari, Luigi (ed.): *The Balkan Question. The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities. By various Writers*. E. P. Dutton & Co, New York 1905. 120–166.

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNYEK

Balatoni Balázs: *Dokumentumok a brit Balkán Bizottság tevékenységéről (1903–1919)*. Documenta Historica 104. Szeged 2022.

Burman, John (ed.): *Notes from Constantinople. The Political Diary of Sir Nicholas O'Connor, Britain's Ambassador to the Porte 1898–1908*. The Isis Press, Istanbul 2010.

Bejtullah Destani–Jason Tomes (eds.): *Albania's Greatest Friend: Aubrey Herbert and the Making of Modern Albania. Diaries and Papers 1904–1923*. London 2011.

Horváth Krisztián: *Szultáni fermán a bolgár exarchátus megalapításáról (1870. február 28.)*. Documenta Historica 35. Szeged 1998.

Horváth Krisztián: *Dokumentumok az 1911–12-es olasz–török háborúról*. Documenta Historica 49. Szeged 2000.

Ilchev, Ivan (ed): *Balkanskijat komitet v London (1903–1946)*. Universitetsko izdvo "Sv. Kliment Okhridski", Sofija 2003.

Noel Bakston i Čarls Bakston: Misija na Balkanite. Sastavitelstvo, predgovor i objasnitelni belezki Ivan Ilčev, Universtetsko izdamelstvo Kliment Ohridski, Sofija 1987.

Trencsényi Balázs–Kopeček, Michal (eds.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries Vol. 2.: National Romanticism – The Formation of National Movements*. CEU Press, Budapest–New York 2007.

KIADATLAN ÉRTEKEZÉSEK

Chandler, Jo Ann: *The Balkan Committee: Activities and Influence on British Foreign Policy 1903 to 1908*. BA szakdolgozat, Kalamazoo College 1967.

Dacombe, Barry Patrick: *Single-issue extra-parliamentary groups and Liberal Internationalism, 1899–1920*. PhD tézis, Open University 2008.

Daut Dauti: *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire 1876–1914*. PhD-tézis, The University of Leeds, 2018.

Goreczky Tamás: *Burián István, egy magyar diplomata az Osztrák-Magyar Monarchia szolgálatában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola 2012.

Keith Haines: *The Looted Paradise. The Life and Time of Arthur Moore (1998)*. Kézirat. *British Library MSS EUR c.838*

Koç, Sanlı Bahadar: *Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist as a Turcophobe*. MA szakdolgozat, Bilkent University, Ankara 1997.

Kouta, Georgia: *The London Greek Diaspora and National Politics. The Anglo-Hellenic League and the Idea of Greece, 1913–1919*. PhD-tézis, King's College, London 2015.

Medawar, Christian: *Mary Edith Durham and the Balkans, 1900–1914*. MA-tézis, McGill University 1995.

Perkins, James Andrew: *British Liberalism and the Balkans, c. 1875–1925*. PhD-tézis, Birbeck College, London 2014.

Psilos, Christopher: *The Young Turk Revolution and the Macedonian Question 1908–1912*. PhD-tézis, University of Leeds, Leeds 2000.

Sarı, Muhammad: *I. Dünya Harbi öncesi İngiltere'de kurulan türkofil bir dernek: The Anglo-Ottoman Society*. *Bellefen* c. 83. s. 298. 2019. 1033–1080.

Szeghő Patrik: *The Champions of Lasting Peace: Pro-Yugoslav British Intellectuals' Crusade for a United Southern Slav State in the Course of the Great War*. PhD-tézis, Eötvös Loránd University, Budapest 2018.

Treanor, Patrick J.: *British Policy and Bulgaria 1918–1919*. PhD-tézis, University of London, School of Slavic and East European Studies, London 1999.

Zenius, Charles Raymond: *The Secret Mission of Noel Buxton to Bulgaria, September, 1914–January, 1915*. MA-tézis, McGill University 1997.

MONOGRÁFIÁK

- Aarbakke, Vemund: *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia 1870–1913*. Boulder 2003.
- Anderson, Mosa: *Noel Buxton. A Life*. George Allen & Unwin, London 1952.
- Anderson, M. S.: *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. St. Martin's Press, New York 1966.
- Arday Lajos: *Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában (1918–1919)*. General Press Kiadó, Budapest 2008.
- Balanyi György: *A Balkán-probléma fejlődése. A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914*. Franklin Társulat, Budapest 1920.
- Balogh Ádám: *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban 1897–1912*. SZTE Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged 2011.
- Balogh Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből (a szabadságharctól napjainkig)*. Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete Csongrád Megyei Helyi Csoport, Szeged 2013.
- Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér. Magyarország-kép változó előjelekkel, 1905–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2005.
- Berlin, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Szerk. Henry Hardy, Ford. Pap Mária, Európa Könyvkiadó, Budapest 1996.
- Berridge, G. R.: *Gerald Fitzmaurice (1865–1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston 2007.
- Black, Jeremy: *The British and the Grand Tour*. Croomhelm, London – Sydney 2011.
- Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. Hungarovox Kiadó, Budapest 2008.
- Boyar, Ebru: *Ottomans, Turks and the Balkans. Empire Lost, Relations Altered*. Tauris Academic Studies, London–New York 2007.
- Brown, Keith: *Loyal unto Death. Trust and Terror in Revolutionary Macedonia*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2013.
- Carpenter, Teresa: *The Miss Stone Affair. America's First Modern Hostage Crisis*. Simon Schuster, New York 2004.

Case, Holly: *The Age of Questions. Or, a First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and many other Questions over the Nineteenth Century, and Beyond*. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2018.

Çırakman, Aslı: *From the „Terror of the World” to the „Sick Man of Europe”*. *European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth*. Peter Lang, New York–Frankfurt am Main 2005.

Clark, Christopher: *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. Penguin Books, London 2013.

Clayton, Gerald David: *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. University of London Press, London 1974.

Cooper, Lisa: *In Search of Kings and Conquerors. Gertrude Bell and the Archeology of the Middle East*. I. B. Tauris, London–New York 2016.

Conwell-Evans, T. P.: *Foreign Policy from a Back Bench 1904–1918. A Study based on the Papers of Lord Noel-Buxton*. Oxford University Press, Oxford. 1932

Cortright, David: *Peace. A History of Movements and Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Crampton, R. J.: *A Short History of Modern Bulgaria*. Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest 2010.

Csaplár-Degovics Krisztián: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2022.

Dakin, Douglas: *The Greek Struggle in Macedonia, 1897–1913*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1993.

Danon, Dina: *The Jews of Ottoman Izmir. A modern history*. Stanford University Press, Stanford 2020.

Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*. Hungarovox Kiadó, Budapest 2007.

Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Általános rész és Bulgária.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2014.

Demeter Gábor–Bottlik Zsolt: *Maps in the Service of the Nation: The Role of Ethnic-Mapping in Nation-Building and its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914).* Frank & Timme, Regensburg 2021.

Der Matossian, Bedross: *Shattered Dreams of Revolution. From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire.* Stanford University Press, Stanford 2014.

Despot, Igor: *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties. Perceptions and Interpretations.* iUniverse, Bloomington 2012.

Diószegi István: *Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879). Értekezések a történeti tudományok köréből.* 23. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.

Diószegi István: *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1987.

Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939.* História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1997.

Drapac, Vesna: *Constructing Yugoslavia. A Transnational History.* Routledge, London 2010.

Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században.* Teleki László Alapítvány, Budapest 2005.

Dutton, David: *The Politics of Diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War.* I. B. Tauris, London–New York 1998.

Erickson, Edward J.: *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans 1912–1913.* Praeger, London 2003.

Ferwagner Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861).* JATEPress, Szeged 2013.

Ferwagner Péter Ákos: *A modern Közel-Kelet születése 1914–1924.* Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szeged 2021.

FitzHerbert, Margaret: *The Man who was Greenmantle. A Biography of Aubrey Herbert.* Oxford University Press, Oxford 1985.

- Foster, Samuel: *Yugoslavia in the British Imagination. Peace, War and Peasants before Tito*. Bloomsbury Academic, London–New York–Oxford 2021.
- Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat Kiadó, Budapest 1980.
- Garde, Paul: *Balkáni beszéd (szavakról és emberekről)*. Kairosz Kiadó, h. n. 2008.
- Gawrych, George W.: *The Crescent and the Eagle. Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874–1913*. I. B. Tauris, London–New York 2006.
- Ginderachter, Martin Van – Fox, Jon (eds.): *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Routledge, London–New York 2019.
- Ginio, Eyal: *The Ottoman Culture of Defeat. The Balkan Wars and their Aftermath*. Hurst & Company, London 2016.
- Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. London 2013.
- Gostentschnigg, Kurt: *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918*. Springer, Wiesbaden 2018.
- Hacısalihoğlu, Mehmet: *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*. De Gruyter, München 2003.
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest 2014.
- Hall, Richard C.: *The Balkan Wars, 1912–1913. Prelude to the First World War*. Routledge, London–New York 2000.
- Hanioglu, M. Şükrü: *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2008.
- Hartmann, Elke: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. L'Harmattan–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest 2021.
- Heller, Joseph: *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908–1914*. Frank Cass, London 1983.
- Helmreich, Ernst Christian: *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913* Harvard University Press, Cambridge (MA) 1938.

- Heraclides, Alexis–Dialla, Ada: *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century. Setting the Precedent*. Manchester University Press, Manchester 2015.
- Horváth Endre: *Az újjörögök*. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1943.
- Ilkenberry, G. John: *A World Safe for Democracy. Liberal Internationalism and Crises of Global Order*. Yale University Press, New Haven–London 2020.
- J. Nagy László: *Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok a 19–20. században*. SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged 2009.
- Jelavich, Barbara: *A Balkán története I. kötet: 18. és 19. század*. Osiris Kiadó–2000, Budapest 1996.
- Jeszenszky Géza: *Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest 1994.
- Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Gondolat Kiadó, Budapest 2010.
- Kaiga, Sakiko: *Britain and the Intellectual Origins of the League of Nations, 1914–1919*. Cambridge University Press, Cambridge 2021.
- Karakasidou, Anastasia N.: *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870–1990*. The University of Chicago Press, Chicago–London 1997.
- Kayaoğlu, Turan: *Legal Imperialism. Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire and China*. Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Keisinger, Florian: *Unzivilisierte Kriege im zivilisierten Europa? Die Balkankriege and due öffentliche Meinung in Deutschland, England un Irland 1876–1913*. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München 2008.
- Klose, Fabian: *„In the Cause of Humanity.” Eine Geschichte der humanitären Intervention im langen 19. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2019.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti–politikai szemantikája*. József Műhely Kiadó, Budapest 1997.
- Lange-Akhund, Nadine: *The Macedonian Question 1893-1908. From Western Sources*. Boulder 1998.

Leventhal, F. M.: *The Last Dissenter. H. N. Brailsford and His World*. Clarendon Press, Oxford 1985.

Lewis, Bernard: *The Emergence of Modern Turkey*. 2nd ed. Oxford University Press, London–Oxford–New York 1969.

Macfie, A. L.: *The Eastern Question, 1774–1923*. Routledge, London 1996.

MacLean, Gerald: *Looking East. English Writing and the Ottoman Empire before 1800*. Palgrave Macmillan, London–New York 2007.

Malcolm, Noel: *Kosovo. A Short History*. Macmillan, London 1998.

Malcolm, Noel: *Useful Enemies. Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*. Oxford University Press, Oxford 2019.

Markovich, Slobodan: *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903–1906*. Paris 2000.

Marriott, John Arthur Ransome: *The Eastern Question: an Historical Study in European Diplomacy*. Clarendon Press, Oxford 1917.

Mazower, Mark: *A Balkán*. Európa Könyvkiadó, Budapest 2004.

Mazower, Mark: *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430–1950*. Harper Perennial, London–New York–Toronto 2005.

McMeekin, Sean: *The Ottoman Endgame. War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. Penguin Books, London 2016.

Michail, Eugene: *The British and the Balkans. Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950*. Bloomsbury, London–New Delhi 2013.

Mishkova, Diana: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. Routledge, London–New York 2018.

Morgan, Kenneth: *Slavery and the British Empire. From Africa to America*. Oxford University Press, Oxford 2008.

Müller, Dietmar – Troebst, Stefan (eds.): *Philanthropy, Conflict Management, and International Law. The 1914 Carnegie Report on the Balkan Wars of 1912/1913*. CEU Press, Budapest–New York 2022.

Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1976.

Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren: Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest 1998.

Ormos Mária: *Múlt a jeleiben*. Kossuth Kiadó, Budapest 2013.

Ortaylı, İlber: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő 2004.

Otte, T. G.: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge University Press, Cambridge 2011.

Otte, T. G.: *Statesman of Europe. A Life of Sir Edward Grey*. Penguin Books, London 2020.

Özsu, Umut: *Formalizing Displacement. International Law and Population Transfers*. Oxford University Press, Oxford 2015.

Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén (1895–1897)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.

Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.

Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris Kiadó, Budapest 2003.

Pelling, Henry: *A Short History of the Labour Party*. Macmillan, London 1961.

Perry, Duncan M.: *The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements, 1893–1903*. Duke University Press, Durham–London 1988.

Raj, Kapil: *Relocating Modern Science. Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900*. Palgrave-Macmillan, New York 2007.

Lajtor László: *A keleti kérdés története*. Faust Imre, Budapest 1940.

Robbins, Keith: *Sir Edward Grey. A Biography of Lord Grey of Fallodon*. Cassell, London 1971.

Rodogno, Davide: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*. Princeton University Press, Princeton 2011.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest 1998.

- Rose, Andreas: *Between Empire and Continent. British Foreign Policy before the First World War*. Berghahn, New York–Oxford 2019.
- Rostoványi Zsolt: *A Közel-Kelet története 1918–1991*. Kossuth Kiadó, Budapest 2011.
- Roudometof, Victor: *Collective Memory, National Identity and Ethnic Conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*. Praeger, Westport 2002.
- Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest 2000.
- Schrek Katalin: *A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Konceptiók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841)*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport–DE BTK Történelmi Intézet–SYZ Hungary Bt., Pécs 2020.
- Seton-Watson, Hugh and Christopher: *The Making of the New Europe. R. W. Seton-Watson and the last years of Austria–Hungary*. University of Washington Press, Seattle 1981.
- Seton-Watson, R. W.: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. Frank Cass and Co. London 1962. [1935.]
- Shannon, R. T.: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Thomas Nelson and Sons, New York 1963.
- Shaw, Stanford J.–Shaw, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol.II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Skendi, Stavro: *The Albanian National Awakening 1878–1912*. Princeton University Press, Princeton 1967.
- Sowards, Steven W.: *Austria's Policy of Macedonian Reform*. Boulder 1989.
- Soykut, Mustafa: *Image of the „Turk” in Italy. A History of the „Other” in Early Modern Europe: 1453–1683*. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2001.
- Stamatopolous, Dimitris: *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s). Balkan History Reconsidered*. V&R Unipress–Vienna University Press, Göttingen 2018.
- Stavrianos, L. S.: *The Balkans since 1453*. Rinehart & Co, New York 1958.
- Steele, David: *Lord Salisbury. A Political Biography*. Routledge, London 2004.

Steiner, Zara S.: *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914*. Cambridge University Press, Cambridge 1969.

Swater-Evenstein, Mark: *A History of Humanitarian Intervention*. Cambridge University Press, Cambridge 2021.

Tanner, Marcus: *Albania's Mountain Queen. Edith Durham and the Balkans*. I. B. Tauris, London–New York 2014.

Taylor, A. J. P.: *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. Panther Books, London 1969.

Taylor, A. J. P.: *Harc a hatalomért. Európa 1848–1918*. Scolar Kiadó, Budapest 2000.

Thompson, Carl: *Travel writing*. Routledge, London–New York 2011.

Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, Oxford 2009.

Veremis, Thanos: *A Modern History of the Balkans. Nationalism and Identity in Southeast Europe*. I. B. Tauris, London–New York 2017.

Wagner, Heather Lehr: *Gertrude Bell. Explorer of the Middle East*. Chelsea House, Philadelphia 2004.

Wheatcroft, Andrew: *The Ottomans*. Viking, London 1993.

Wilkinson, H. R.: *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool University Press, Liverpool 1951.

Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford 1994.

Yosmaoğlu, İpek: *Blood Ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*. Cornell University Press, Ithaca–London 2014.

TANULMÁNYOK

Abazi, Enika – Doja, Albert: Time and narrative: Temporality, memory, and instant history of Balkan wars. *Time & Society* vol.27. no. 2. (2018) 239–272.

Adanir, Fikret: Turkey's Entry into the Concert of Europe. *European Review* vol. 13. no. 3. (2005) 395–417.

Akcan, Erol: Enver Paşa'nın Londra ziyareti (1910). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarih Entitüsü Atatürk Yolu Dergisi* vol. 67. (2020) 25–39.

Akhund, Nadine: The Two Carnegie Reports: From the Balkan Expedition of 1913 to the Albanian Trip of 1921. A Comparative Approach. *Balkanologie* vol. 14. no. 1–2. 2012. DOI: 10.4000/balkanologie.2365

Akhund, Nadine: Stabilizing a Crisis and the Mürzsteg Agreement of 1903: International efforts to bring Peace to Macedonia. *Hungarian Historical Review* vol. 3. no. 3. (2014) 587–608.

Alloul, Houssine–Martykánová, Darina: Introduction: New Ground in the Study of Ottoman Foreign Relations. *The International History Review* vol. 43. no. 5. (2021) 1018–1040.

Anastasakis, Othon – Maddern, David – Roberts, Elizabeth: Introduction: The Past is Never Dead. In: Anastasakis, Othon – Maddern, David – Roberts, Elizabeth (eds.): *Balkan Legacies of the Great War. The Past is never dead*. Palgrave–Macmillan, London 2016. 1–12.

Angyal Dávid: A boszniai válság története (1908, 1909). In: Uő.: *Történeti Tanulmányok*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1937. 431–517.

Ansari, K. Humayun: Pickthall, Muslims of South Asia, and the British Muslim Community of the Early 1900s. In: Geoffrey P. Nash (ed.): *Marmaduke Pickthall. Islam and the Modern World*. Brill, Leiden–Boston 2017. 23–46.

Aydın, Mithat: II. Meşrutiyet'in ilanı ve İngiltere. *Belge* 1. (2011) 15–49.

Balaton Balázs: Bajkeverők. A Balkan Committee és a macedóniai reformok (1903–1908). *Világtörténet* 5. évf. (37) 3. sz. (2015) 437–460.

Balaton Balázs: The Buxton Mission. British Diplomacy in Bulgaria 1914–1915. *Mediterrán Tanulmányok/Études sur la région Méditerranéenne* XXVIII. 2019. 49–60.

Balaton Balázs: „Autonómia vagy anatómia.” A Balkán Bizottság rendezési tervei a Balkán-félszigeten az első világháború idején (1914–1919). In: Püske Levente – Ónadi Sándor – Schrek Katalin – Sipos Nikoletta (szerk.): *Korszakokról korszerűen. A 2022. április 29/30-án megrendezett Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia tanulmányai I.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen 2023. 67–80.

Balaton Balázs: Eufória és kiábrándulás: brit nézőpontok az 1908-as ifjútörök forradalom utáni Oszmán Birodalomban (1908–1910). In: Bessenyei Vanda – Dávid Benjámin – Kiss Gábor

Ferenc – Lengyel Ádám – Szabó-Gajmer Bernadett (szerk.): „*Sapere aude*”. *A Szegedi Történészhallgatók Egyesületének Harmadik Konferenciája tanulmánykötete*. Belvedere Meridionale, Szeged 2023. 11–27.

Balatoni Balázs: Tudás, antropológia és a keleti kérdés: Mary Edith Durham balkáni útjai. *Aetas* 38. évf. 1. sz. (2023) 134–147.

Balla Tibor: Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-krízis rendezésében. *Hadtörténelmi Közlemények* 1997/3. 435–459.

Balogh Ádám: A görög külpolitika „újászületése” a macedón kérdésben. *Világtörténet* 1. (33.) évf. 3–4. sz. (2011) 203–211.

Beckett, Ian F. W.: The Salonika campaign. An overview. In: Basil Gounaris – Michael Llewellyn-Smith – Ioannis D. Stefanidis (eds.): *The Macedonian Front, 1915–1918. Politics, Society and Culture in Time of War*. Routledge, London–New York 2022. 17–27.

Berber, Neval: The Irish Paradigm in the 19th century British Discourse on Bosnia-Herzegovina. In: Steven G. Ellis – Lud’ a Klusáková (eds.): *Imagining Frontiers, contesting identities*. Pisa University Press, Pisa 2007. 319–339.

Beretzky Ágnes: Hírünk és felelősségünk. Egy szelektív idealista és egy kritikus barát írásai a magyarságról (1906–1945). *Korunk* 2017/12 63–74.

Bezha, Anastas: Austria–Hungary and the Albanian Project. A Comparative Case Study: between Support and Imperialism. *Mediterrán Tanulmányok/Études sur la région Méditerranéenne* XXX. 2020. 131–154.

Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés kutatása az orosz történetírásban. *Világtörténet* 2007/ősz-tél 47–52.

Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés és a fekete-tengeri szorosok geopolitikai és gazdasági aspektusai az orosz külpolitikában, 1774–1841. *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* XLIV 2017. 333–343.

Bonakdarian, Mansour: The Persia Committee and the Constitutional Revolution in Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies* vol. 18. no.2. (1991) 186–207.

Bracewell, Wendy: Opinion-makers: The Balkans in British Popular Literature, 1856–1876. In: *Yugoslav–British Relations. Reports from the Round Table held from 23–25th September*

1987 in *Kragujevac on Occasion of 150 years of the Arrival of the first British Consul to Serbia*. ISI Institut za Savremenu Istoriju, Beograd 1988. 91–117.

Bridge, F. R.: Relations with Austria–Hungary and the Balkan States, 1905–1908. In: F. H. Hinsley (ed.): *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge University Press, Cambridge–London 1977. 165–177.

Brooks, Julian: A 'Tranquilizing Influence?' British 'proto-peacekeeping' in Ottoman Macedonia 1904–1905. *Peace & Change* vol. 36. no. 2. (2011) 172–190.

Brummett, Palmire: Dogs, Women, Cholera, and other Menaces in the streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–11. *International Journal of Middle East Studies* vol. 27. no. 4. (1995) 433–460.

Brunnbauer, Ulf: Serving the Nation: Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism. *Historein* 4. (2004) 161–182.

Burke, Peter: Útmutatás az utazástörténet számára. ford.: Kármán Gábor. *Korall* 26. (2006) 5–24.

Burman, John: The National Bank of Turkey Revisited. *Oriens* vol. 37. no.1. (2009) 225–236.

Çalışır, M. Fatih: Decline of a „Myth”: Perspectives on the Ottoman „decline”. *Tarih Okulu* no. XI. 2011. 37–60.

Case, Holly: The Quiet Revolution: Consuls and the International System in the Nineteenth Century. In: Timothy Snyder – Katherine T. Young (eds.): *The Balkans as Europe, 1821–1914*. University of Rochester Press, Rochester 2018. 110–138.

Cengizer, Altay: The Policies of the Entente Powers toward the Ottoman Empire. In: M. Hakan Yavuz – Feroz Ahmad (eds.): *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*. The University of Utah Press, Salt Lake City 2016. 84–112.

Çirakman, Aslı: From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks. *International Journal of Middle East Studies*. vol. 33. no. 1. (2001) 49–68.

Cooper, M. B.: British Policy in the Balkans, 1908–9. *The Historical Journal* vol. 7. no. 2. (1964) 258–279.

Cornwall, Mark: Robert William Seton-Watson és a kései Habsburg Birodalom nemzetépítési kísérletei. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés*.

Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938). Országház Könyvkiadó, Budapest 2017. 327–349.

Crampton, Richard: Was the First World War a Turning Point at which Bulgarian History failed to turn? In: Othon Anastasakis – David Madden – Elizabeth Roberts (eds.): *Balkan Legacies of the Great War. The Past is never dead*. Palgrave–Macmillan, London 2016. 50–58.

Crook, Tom – Gill, Rebecca – Taithe, Bertrand: Libreal Civilisation and Its Discontents: Evil, Barbarism and Empire. In: Crook, Tom – Gill, Rebecca – Taithe, Bertrand (eds.): *Evil, Barbarism and Empire. Britain and Abroad, c. 1830–2000*. Palgrave Macmillan, London 2011. 1–29.

Csaplár-Degovics Krisztián: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. *Südost-Forschungen* 71. (2012) 129–182.

Csaplár-Degovics Krisztián–Demeter Gábor: Társadalmi konfliktusok a Szkopjei szandzsák területén. Mindennapi erőszak az oszmán uralom végnapjaiban (1900–1912). *Világtörténet* 2012/3–4. 205–241.

Csaplár-Degovics Krisztián: A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. A new imperial history és a birodalmi életrajz. *Aetas* 35. évf. 4. sz. (2020) 144–159.

Csaplár-Degovics, Krisztián: The Causes of the Outbreak of World War I and their Representation in Serbian Historiography. In: Gábor Demeter – Csaba – Katona – Penka Peykovska (eds.): *Bulgaria and Hungary in the First World War: A View from the 21st Century*. Research Centre for the Humanities, Budapest–Sofia 2020. 25–86.

Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus: egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15. évf. 1. sz. (2000) 220–248.

Demeter Gábor: Bolgár kísérletek az elszigetelődés elkerülésére a második Balkán-háború előestéjén. *Acta Universitatis Debreceniensis. Történeti Tanulmányok* XIII. 2005. 135–156.

Demeter Gábor: A nagyhatalmak és a kisállamok játszmái a londoni békekonferencián 1913. február 4-ig. *Világtörténet* 2006/ősz-tél 20–35.

Despot, Igor: Britanski pokušaji nagovaranja bugarske na pridruživanje antanti. In: Vijoleta Herman Kaurić (uredila): *1914. Prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*. Matica Hrvatska, Zagreb 2018. 123–138.

Detrez, Raymond: Colonialism in the Balkans. Historic Realities and Contemporary Perceptions. *Kakania Revisited* 2002. 1–4.

Detrez, Raymond: Pre-National Identities in the Balkans. In: Roumen Daskalov–Tchavdar Marinov (eds.): *Entangled Histories of the Balkans. Vol. 1: National Ideologies and Language Policies*. Brill, Leiden–Boston 2013. 13–66.

Drace-Francis, Alex: The Prehistory of a Neologism: South-Eastern Europe. *Balkanologie* vol. 3. no. 2. (1999) <https://doi.org/10.4000/balkanologie.751>

Dubin, Martin David: Toward a Concept of Collective Security: The Bryce Group's „Proposal for the Avoidance of War”, 1914–1917. *International Organization* vol.24. no.2. (1970) 288–318.

Ersanlı, Büşra: The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline. In: Suraiya Faroqhi–Fikret Adanır (eds.): *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. Brill, Leiden–Boston–Köln 2002. 115–154.

Faught, C. Brad: Gladstone and the Ionian Islands. In: Roland Quinault – Roger Swift – Ruth Clayton Windscheffel (eds.): *William Gladstone. New Studies and Perspectives*. Ashgate h.n. 2012. 219–234.

Feroz, Ahmad: Great Britain's Relations with the Young Turks. 1908–1914. *Middle Eastern Studies* vol. 2. no. 4. (1966) 302–329.

Flemming, K. E.: Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography. *The American Historical Review* vol. 105. no. 4. 2000. 1218–1233.

Fieldhouse, H. N.: Noel Buxton and A. J. P. Taylor's 'The Trouble Makers'. In: Martin Gilbert (ed.): *A Century of Conflict 1850–1950. Essays for A. J. P. Taylor*. Hamish Hamilton, London 1966. 175–198.

Fieldhouse, H. N.: Noel Edward Buxton, the Anti-Slavery Society and British Policy with respect to Ethiopia, 1932–1944. *Historical Papers/Communications historiques* vol. 7. no. 1 (1972) 287–312.

Fodor Pál: A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). *Történelmi Szemle* LIX. (2017) 315–323.

Frary, Lucien J.–Kozelsky, Mara: Introduction. The Eastern Question Reconsidered. In: Lucien J. Frary–Mara Kozelsky (eds.): *Russian–Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered*. The University of Wisconsin Press, Madison 2014. 3–34.

Giannakopoulos, Georgios: Re-staging the ‘Eastern Question’: Arthur J. Evans and the search for the origins of European civilization in the Balkans, *History of European Ideas* vol. 46. 2020. 601–613.

Gill, David W. J.: Harry Pirie-Gordon: Historical research, journalism and intelligence gathering in the Eastern Mediterranean (1908–18). *Intelligence and National Security* vol. 21. no. 6. (2006) 1045–1059.

Ginio, Eyal: Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912–1913). Awakening from the Ottoman Dream. *War in History* 2. 2005. 156–177.

Gingeras, Ryan: Between the Cracks: Macedonia and the „Mental Map” of Europe. *Canadian Slavonic Papers* vol. 50. no. 3–4. 2008. 341–358.

Gjorgiev, Vančo: A Battle for the Graves: the Absurdity of the Propaganda in Macedonia. *Macedonian Historical Review* 2011/2. 155–170.

Gooch, George Peabody: Foreword. In: Anderson, Mosa: *Noel Buxton. A life*. George Allen & Unwin, London 1952. 5–10.

Goretzky Tamás: Egy görög–török konfliktus története a 19. századból – az 1896–1897-es krétai válság az osztrák–magyar diplomáciai iratok tükrében. *Öt Kontinens* 2013/1. 163–177.

Gounaris, Basil: Social Cleavages and National „Awakening” in Ottoman Macedonia. *East European Quarterly* XXIX. no. 4. 1996. 409–426.

Gounaris, Basil C.: Macedonian questions. *Southeast European and Black Sea Studies* vol. 2. no. 3. (2002) 63–94.

Green, Abigail: Humanitarianism in nineteenth-century Context: Religious, gendered, national. *The Historical Journal* vol. 57. no. 4. (2014) 1157–1175.

Gürpınar, Doğan: The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turks, ‘Young’ and ‘Old’. *British Journal of Middle Eastern Studies*. vol. 39. no. 3. (2012) 346–371.

- Hacısalıhoğlu, Mehmet: The Young Turk Policy in Macedonia. Cause of the Balkan Wars? In: M. Hakan Yavuz–İsa Blumi (eds.): *War and Nationalism. The Balkan Wars, 1912–1913, and their Sociopolitical Implications*. The University of Utah Press, Salt Lake City 2013. 100–131.
- H. Haraszti Éva: Békéltetők. *Történelmi Szemle* 12. évf. 3–4. sz. (1969) 231–282.
- Haldén, Peter: A non-sovereign Modernity: Attempts to Engineer Stability in the Balkans 1820–90. *Review of International Studies* vol. 39. no.2. (2013) 337–359.
- Hammond, Andrew: The Uses of Balkanism: Representation and Power in British Travel Writing 1850-1914. *The Slavonic and East European Review*, vol. 82. no. 3. (2004) 601–624.
- Hammond, Andrew: Imagined Colonialism: Victorian Travellers in South-East Europe. *Nineteenth-Century Contexts*. vol. 28. no. 2. 2006. 87–104.
- Hewitson, Mark – Vermeiren, Jan: Introduction: Europe and the East – Self and Other in the History of the European Idea. In: Hewitson, Mark – Vermeiren, Jan (eds.): *Europe and the East. Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789–1989*. Routledge, London–New York 2023. 1–30.
- Hornyák, Árpád: The British Balkans Policy and the Question of Serbian Territorial Concessions, 1914–1915. In: László Szarka – Attila Pók (eds.): *Nationalisms in Action. The Great War and Its Aftermath in East-Central Europe*. Komárom 2023. 84–107.
- Ilchev, Ivan: My Country – Right or Wrong! The International Propaganda of the Balkan States in Europe and the United States 1821–1923. *Bulgarian Historical Review* 3. (1995) 32–50.
- Jefferson, Margaret M.: Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890–1898. *The Slavonic and East European Review* vol. 39. no. 92. (1960) 44–60.
- Jelavich, Barbara: The British Traveller in the Balkans. The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces. *The Slavonic and East European Review*. vol. 33 no. 81. (1955) 396–413.
- Kaya, Murat: Western Interventions and Formation of the Young Turks’ Siege Mentality. *Middle East Critique* vol.23. no.2. (2014) 127–145.
- Kéri Katalin: Életképek a 18. századi Törökországból. *Világtörténet* 27. évf. ősz–tél (2005) 46–59.

Klose, Fabian: Enforcing abolition. The entanglement of civil society action, humanitarian norm-setting, and military intervention. In: Fabian Klose (ed.): *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practices from the Nineteenth Century to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge 2015. 91–120.

Konstantinova, Yura: Allies and Enemies: The Balkan Peoples in the Bulgarian Political Propaganda during the Balkan Wars. *Études balkanique* 2011/1. 109–148.

Koprivica, Tatjana: Montenegro and International Exhibitions in the second half of the 19th and early 20th century. In: *130 years of Established Diplomatic Relations between Montenegro and Great Powers after it gained Independence in 1878. Paper Collection*. Historical Institute of Montenegro – NIG Pobjeda A.D., Podgorica 2011. 245–269.

Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók–utazási irodalom a XVI–XVII. században. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricum* tom.10–11. (1971) 79–85.

Kuran–Burçoğlu, Nedret: A Glimpse at various stages of the Evolution of the Image of the Turk in Europe: 15th to 21st centuries. In: Mustafa Soykut (ed.): *Historical Image of the Turk in Europe, 15th Century to the Present. Political and Civilisational Aspects*. The Isis Press, Istanbul 2010. 21–42.

Kurt, Ümit: Reform and Violence in the Hamidian Era: The Political Context of the 1895 Armenian Massacres in Aintab. *Holocaust and Genocide Studies* vol. 32. no.3. (2018) 404–423.

Leerssen, Joep: Imagology. History and Method. In: Manfred Beller – Joep Leerssen (eds.): *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam 2007. 17–32.

Lilova, Dessislava: The Homeland as Terra Incognita. Geography and Bulgarian National Identity, 1830s–1870s. In: Timothy Snyder – Katherine Younger (eds.): *The Balkans as Europe, 1821–1914*. University of Rochester Press, Rochester 2018. 31–53.

Livianos, Dimitris: „Conquering the Souls”. Nationalism and Greek Guerilla Warfare in Ottoman Macedonia 1904–1908. *Byzantine and Modern Greek Studies* 23. 1999. 195–221.

Loidl, Simon: Colonialism through Emigration: Publications and Activities of the Österreichisch–Ungarische Kolonialgesellschaft (1894–1918). *Austrian Studies* 20. (2012) 161–175.

- Lojkó, Miklós: Conservative Realignment in British Policy on Central Europe and the Balkans during the early Interwar period. In: Borhi László (szerk.): *Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Aura Kiadó, Budapest 2010. 153–170.
- Malhut, Mustafa – Çelik, Bilgin: 20. yüzyıl başında İngiltere'nin Balkan politikası ve Balkan ittifakı'nın oluşumundaki rolü. *Türk – İngiliz İlişkileri Dergisi*, vol. 3. no. 1. (2022) 1–29.
- Mamatey, Victor S.: The United States and Bulgaria in World War I. *The American Slavic and East European Review* vol.12. no. 2. (1953) 233–257.
- Mandler, Peter: Race' and 'Nation' in mid-Victorian Thought. IN: Stefan Collini – Richard Whitmore – Brian Young (eds.): *History, Religion and Culture. British Intellectual History 1750–1950*. Cambridge University Press, Cambridge 2000. 224–244.
- Markovich, Slobodan G.: British Perceptions of the Balkan Christian Countries and their Identities until 1918. In: S. G. Markovich – E. B. Weaver – V. Palovic (eds.): *Problems of Identities in the Balkans*. Dosije Press, Belgrade 2006. 115–138.
- Masters, Bruce: Millet. In: Gábor Ágoston – Bruce Masters (eds.): *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Facts On File, New York 2009. 383–384.
- May, Arthur J.: The Novibazar Railway Project. *The Journal of Modern History* vol. 10. no. 4. (1938) 496–527.
- Mayhall, Laura E. Nym: The Rhetorics of Slavery and Citizenship: Suffragist Discourse and Canonical Texts in Britain, 1880–1914. *Gender & History* vol. 13. no. 3. (2001) 481–497.
- McCormick, R. B.: Noel Buxton, the Balkan Committee and Reform in Macedonia, 1903–1914. In: Nicholas C. J. Pappas (ed.): *Antiquity and Modernity. A Celebration of European History and Heritage in the Olympic Year 2004*. Athens Institute for Education and Research, Athens 2004. 151–164.
- Mihályi Dorottya: Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban. *Valóság* LXI évf. 6. sz. 2018. 24–31.
- Miliori, Margarita: Ambiguous Partisanship. Philhellenism, Turkophilia and Balkanology in XIXth century Britain. *Balkanologie* vol. 6. no. 1–2. (2002) 127–153.

- Nakos, Konstantin: The Role of the Age of Antiquity in the First Years of the Young Modern Greek State (1830-1850). In: Horváth László (ed.): *Investigatio Fontium*. Budapest 2014. 171–179.
- Neff, Stephen C.: The Hague Peace Conferences and a Century of Further Struggles. In: Thomas Giegerich (ed.): *A Wiser Century? Judicial Dispute Settlement, Disarmament and the Laws of War 100 Years after the Second Hague Peace Conference*. Duncker & Humboldt, Berlin 2009. 59–87.
- O'Reilly, William: Turks and Indians on the Margins of Europe. *Bellesten* vol. 65. no. 242. (2001) 243–256.
- Özçelik, Ayfer: İngiltere'nin Emperyal Hedeflerinin Savunucusu Bir Kuruluş: Balkan Komitesi ve Osmanlı Devleti'nin Parçalanmasına Yönelik Bazı Faaliyetleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* no. 9 (2022) 435–469.
- Pamuk, Şevket – Williamson, Jeffrey G.: Ottoman de-industrialization 1800–1913: assessing the magnitude, impact and response. *The Economic History Review* vol.64. no.1 (2011) 159–184.
- Papp Sándor: „Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése”. Forradalom és alkotmányosság a 20. század eleji Isztambulban egy magánszemély és a hivatalos diplomácia szemszögéből. *Aetas*. 35. évf. 3. sz. (2020) 87–112.
- Paris, Michael: The First Air Wars – North Africa and the Balkans, 1911–13. *Journal of Contemporary History* vol. 26. no. 1. 1991. 97–109.
- Pasture, Patrick: Europe's Many Easts. Why One Orient is not the Other. In: Hewitson, Mark – Vermeiren, Jan (eds.): *Europe and the East. Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789–1989*. Routledge, London–New York 31–55.
- Perkins, James: The Congo Europe: The Balkans and Empire in Early 20th Century British Political Culture. *The Historical Journal* vol. 58. no. 2. 2015. 565–587.
- Perkins, James: Peasants and Politics: Re-thinking the British Imaginative Geography of the Balkans at the time of the First World War. *European History Quarterly* vol. 47. no. 1. 2017. 55–77.
- Perry, Duncan M.: Death of a Russian Consul: Macedonia 1903. *Russian History/Histoire russe* vol. 7. no. 1–2. (1980) 201–212.

Péter, László: R. W. Seton-Watson's Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power. *The Slavonic and East European Review* vol. 82. no. 3. (2004) 655–679.

Pop, Monica: The Foundation of the Anglo-Romanian Society in London and its Activity to support the Promotion of Romania's Image and Interests. *Analele Universității din Oradea. Istorie – Arheologie* tom. XIX. 2009. 165–182.

Prévost, Stéphanie: Irish Home Rule and British imperialism: a view through the prism of the Bulgarian question (1876–1886). *Cultures of the Commonwealth* 18. (2012) 29–41.

Prévost, Stéphanie: New Perspectives on the Eastern Question(s) in Late-Victorian Britain, or how 'the Eastern Question' affected British politics (1881–1901). *Représentations dans le monde anglophone* 2015.

Psilos, Christopher: Albanian Nationalism and Unionist Ottomanization, 1908 and 1912. *Mediterranean Quarterly* vol. 17. no. 3. (2006) 26–42.

Quataert, Donald: The 1908 Young Turk Revolution: Old and New Approaches. *Middle East Studies Association Bulletin* vol. 13. no.1 (1979) 22–29.

Quataert, Donald: Ottoman History Writing and Changing Attitudes towards the Notion of 'Decline'. *History Compass* vol. 1. no.1 2003 1–9.

Radovich, Frances A.: Britain's Macedonian Reform Policy 1903–1905. *The Historian* 43. (1981) 493–508.

Raj, Kapil: Go-Betweens, Travelers, and Cultural Translators. In: Bernard Lightman (ed.): *A Companion to the History of Science*. Wiley Blackwell, Oxford 2016. 39–57.

Раствоић, Александар: Реформски пакет Едварда Греја за Македонију 1908.године. *Историјски Часопис* LVIII. 2009. 261–274.

Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. In: Uő.: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan, Budapest 2004. 243–253.

Robbins, Keith: British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. *The Slavonic and East European Review* 49. 117. (1971) 560–585.

- Robbins, Keith: Public Opinion, the Press and Pressure Groups. In: F. H. Hinsley (ed.): *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge University Press, Cambridge – London 1977. 70–88.
- Rodogno, Davide: The European Powers' Intervention in Macedonia 1903–1908: an instance of Humanitarian Intervention? In: Brendan Simms – D. J. B. Trim (eds.): *Humanitarian Intervention: a History*. Cambridge University Press, Cambridge 2011. 205–225.
- Romsics Ignác: A nemzetállamiság történeti dilemmái Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. In: *Uő.: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Budapest 2004. 11–28.
- Rooney, Chris B.: The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908–14. *Middle Eastern Studies* vol.34. no.1. (1998) 1–29.
- Samardijev, Bojidar: On the Role of Public Opinion in Great Britain Regarding the Reforms in European Turkey and the Idea of Autonomy of Macedonia (1903-1908). *Études Balkaniques* 2002/2. 15–30.
- Sarasin, Philip: Mi a tudástörténet? *Filológiai Közöny* LVIII. évf. 4. sz. 2012. 355–368.
- Sarı, Muhammad: I. Dünya Harbi öncesi İngiltere'de kurulan türkofil bir dernek: The Anglo-Ottoman Society. *Bellesten* c. 83. s. 298. 2019. 1033–1080.
- Schmidt, Bernadotte E.: The Bosnian Annexation Crisis (III). *The Slavonic and East European Review* vol.10. no.29. (1931) 408–419.
- Schumacher, Leslie Rogne: The Eastern Question as a Europe Question: Viewing the ascent of 'Europe' through the lens of Ottoman decline. *Journal of European Studies* vol. 44 no. 1 (2014) 64–80.
- Seton-Watson, R. W.: Sir Edward Boyle. *The Slavonic and East European Review* vol. 24. no.63. (1946) 209–210.
- Shinohara, Hatsue: International Law and World War I. *Diplomatic History* vol.38. no.4. (2014) 880–893.
- Silvera, Alan: The Classical Eastern Question: Review Article. *Middle Eastern Studies* vol. 36. no. 4. (2000) 179–188.

- Sounpää, Mika: Foreign Advisers and Modernisation before the First World War: British Diplomacy, Sir Richard Crawford, and the Reform of the Ottoman Empire's Custom Service, 1906–11. *The International History Review* vol.37. no. 2. (2015) 386–404.
- Stamatopoulos, Dimitris: From Millets to Minorities in the 19th-century Ottoman Empire: An Ambiguous Modernization. In: S. G. Ellis – G. Hálfadanarson – A. K. Isaacs (eds.): *Citizenship in Historical Perspective*. Pisa University Press, Pisa 2006. 253–273.
- Stavrianos, Leften: The Balkan Committee. *Queen's Quarterly* vol. 48 no. 3. (1941) 258–267.
- Steward, Jill: 'The Balkans in London': Political Culture and the Cultural Politics of Exhibition at Earl's Court 1906–1908. *Études balkaniques* vol. 44. no. 4. (2008) 64–89.
- Stráth, Bo: Insiders and Outsiders: Borders in nineteenth-century Europe. In: Stefan Berger (ed.): *A Companion to Nineteenth-century Europe 1789–1914*. Blackwell, h.n. 2006. 3–10.
- Szajcsán Éva: Načertanije. *Acta Historica* CXI. 2001. 73–90.
- Szász Géza: Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró? *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, Új évf. 3. (2018) 173–197.
- Tallon, James: Albanian Uprisings, 1910–1911. In: Richard C. Hall (ed.): *War in the Balkans. An Encyclopedic History from the fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia*. ABC-Clio, Santa Barbara (CA)–Oxford 2014. 10–11.
- Todorova, Maria: The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the study of Eastern European Nationalism. *Slavic Review* vol. 64. no. 1. (2005) 140–164.
- Tokay, Ahsene Gül: Macedonian Reforms and Muslim Opposition in the Hamidian era: 1878–1908. *Islam and Muslim-Christian Relations* vol. 14. no. 1. (2003) 51–65.
- Tomka Béla: Az erőszak és története. In: Margittai Linda–Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak. A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi szegedi konferenciájának tanulmánykötete*. Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, Szeged 2021. 9–41.
- Troebst, Stefan: Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között. *Regio* 1992/4. 39–60.
- Tudesco, J. P.: The Christian Intellectual and Social Reform: Charles Gore and the Founding of the Christian Social Union. *Journal of Church and State* vol.18. no.2 (1976) 273–288.

Tusan, Michelle: Britain and the Middle East: New Historical Perspectives on the Eastern Question. *History Compass* vol. 8. no. 3. 2010. 212–222.

Ünal, Hasan: Young Turk Assessment of International Politics, 1906–9. *Middle Eastern Studies* vol.32. no.2. (1996) 30–44.

Vankovska, Biljana: Geopolitics of the Prespa Agreement: Background and After-Effects. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* vol.22. no.3. (2020) 343–371.

Vezenkov, Aleksander: History against Geography: Should we always think of the Balkans as part of Europe? Elérhető: <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxi/alexander-vezenkov/> (letöltés: 2019. szeptember 13.)

Vogel, Robert: Noel Buxton: The „Trouble-Maker” and his Papers. *Fontanus* 3. (1990) 131–150.

Wank, Solomon: Aehrenthal and the Sanjak of Novibazar Railway Project: A Reappraisal. *The Slavonic and East European Review* vol. 42. no.99. (1964) 353–369.

Wilson, Keith: The Foreign Office and the 'Education' of Public Opinion before the First World War. *The Historical Journal* vol. 26 no. 2 (1983) 403–411.

Worringer, Renée: 'Sick Man of Europe' or 'Japan of the Near East'? Constructing Ottoman Modernity in the Hamidian and Young Turk Eras. *International Journal of Middle East Studies* vol.36. no.2. (2004) 207–230.

Yilmaz, Huseyin: The Eastern Question and the Ottoman Empire: The Genesis of the Near and Middle East. In: Bonine, Michael E. – Amanat, Abbas – Gasper, Michael Ezekiel (eds.): *Is there a Middle East? The Evolution of a Geopolitical Concept*. Stanford University Press, Stanford 2012. 11–35.

Zahra, Tara: Imagined noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* vol. 69. no. 1. (2010) 93–119.

Zürcher, Erik Jan: Kosovo revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911. *Middle Eastern Studies* vol. 35. no. 4. (2006) 26–39.

Zsebők Csaba: Macedónkérdés a XX. században. *Kisebbségkutatás* 11. évf. 1. sz. (2002) 121–130.

MELLÉKLETEK

MELLÉKLET 1: A BALKÁN BIZOTTSÁG AZONOSÍTHATÓ TAGJAI

1. **Evelyn Ashley** (1836–1907), jogász, liberális politikus
2. **John Henry Kennaway** (1837–1919), konzervatív politikus
3. **Hugh Law** (1872–1943), ír nacionalista politikus (brit parlamenti képviselő: 1902–1918)
4. **Malcolm Maccoll** (1831–1907), skót klerikus és közíró
5. Lord Stanmore
6. **James Bryce** (1838–1922), liberális politikus, a Bizottság első elnöke, 1907 és 1913 között Nagy-Britannia washingtoni nagykövete
7. **Noel Buxton** (1869–1948), a Bizottság alapítója, liberális parlamenti képviselő
8. **Philip Whitwell Wilson** (1875–1956), a Liberális Párt parlamenti képviselője 1906 és 1910 között, a Daily News tudósítója
9. **Rolfe Arnold Scott-James** (1878–1959), újságíró, irodalomkritikus
10. **John Clifford** (1836–1923), baptista lelkész, politikus
11. **John Percival** (1833–1918), anglikán klerikus, 1895 és 1917 között herefordi püspök
12. **Handley Moule** (1841–1920), anglikán klerikus, 1901 és 1920 között Durham püspöke
13. **Edward Talbot** (1844–1934), anglikán klerikus, 1895 és 1905 között rochesteri püspök, majd 1911-ig Southwark püspöke
14. **Charles Gore** (1853–1932), anglikán klerikus, társadalmi reformer, 1905-ig worchesteri püspök, majd Birmingham és Oxford püspöke
15. **Samuel Barnett** (1844–1913), egyházi személy, társadalmi reformer
16. **Henry Noel Brailsford** (1873–1958) radikális újságíró
17. **Charles Roden Buxton** (1875–1942), filantróp, radikális-liberális politikus, az első világháború idején átlépett a Munkáspártba
18. G. H. Chesterton
19. **Sir Arthur Evans** (1851–1941), régész, a minószi civilizáció kutatója, a krétai Knósszoszi palota feltárója
20. **George Peabody Gooch** (1873–1968), újságíró, történész, liberális parlamenti képviselő
21. **John Lawrence Hammond** (1872–1949), újságíró
22. Professor Jenks
23. **John M. Macdonald** (1854–1939), skót liberális politikus
24. **Charles F. G. Masterman** (1873 – 1927) liberális parlamenti képviselő
25. **Henry Nevinson** (1856–1941), újságíró
26. Miss Richardson
27. A. M. Scott
28. **Luigi Villari** (1876–1959), olasz történész és diplomata, édesapja Pasquale Villari történész, édesanyja Linda White.
29. F. G. Thomas
30. **Charles P. Trevelyan** (1870–1958), liberális parlamenti képviselő, később átlépett a Munkáspártba. 1908 és 1918 között az oktatási miniszter parlamenti államtitkára volt.

31. **George Trevelyan** (1838–1928), történész, liberális parlamenti képviselő
32. F. W. Buxton
33. **Reginald John Campbell** (1867–1956), klerikus
34. **C. T. Dyke-Acland** (1842–1919), földbirtokos, liberális parlamenti képviselő
35. **Henry N. Gladstone** (1852–1935), üzletember, liberális politikus, William Ewart Gladstone harmadik fia.
36. **Henry Francis Pelman** (1846–1907), az oxfordi Trinity College elnöke, ókorász
37. **Frederick Brotherton Meyer** (1847 – 1929), baptista lelkész
38. **Henry Montagu Butler** (1833–1914), a cambridge-i Trinity College igazgatója
39. W. Cecil Harris
40. H. R. Meyer
41. **Charles Silvester Horne** (1865–1914), kongregacionalista lelkész, Ipswich liberális képviselője
42. **Scott John Lidgett** (1854–1953), weslyánus metodista lelkész
43. **Walter George Hepburne-Scott** (1864–1944), a felesége Edith Frances Buxton, Noel Buxton húga.
44. **Will Crooks** (1852–1921), közismert szakszervezeti képviselő, a Fábíánus Társaság tagja, a Munkáspárt tagja
45. **Lord Thomas Cecil Farrer** (1859–1940),
46. **T. P. O'Connor** (1848–1929), ír nacionalista képviselő Westminsterben, 1918 után függetlenként
47. **John William („Paddy”) Logan** (1845–1925), építőmérnök, liberális parlamenti képviselő
48. **Sir William Mather** (1838 – 1920), iparos, liberális parlamenti képviselő
49. **Henry Joseph Wilson** (1833–1914), farmer, iparos és liberális parlamenti képviselő
50. J. G. Weir
51. R. Cremer
52. Richard Rigg
53. **Herbert Samuel** (1870–1963), lengyel-zsidó felmenőkkel bíró brit liberális politikus, 1902-től parlamenti képviselő, 1909-től több posztot is betölt az Asquith-kormányban, végül 1916-ig belügyminiszter
54. **Charles Schwann** (1844–1929), liberális politikus és üzletember, 1886 és 1918 között Észak-Manchester körzet parlamenti képviselője, India alkotmányos ügyei foglalkoztatták, 1913-tól királyi engedéllyel Swannra változtatta a vezetéknevét.
55. **Charles Spencer** (6th Earl of Spencer) (1857–1922), liberális parlamenti képviselő, 1905-től a királyi ház kamarása (Lord Chamberlain)
56. **Randall Davidson (canterbury-i érsek)** (1848–1930), angol klerikus, canterbury érsek 1903 és 1928 között
57. **Frederick Oliver (Robinson) Ripon** (Ripon márk) (1852–1923), liberális politikus
58. **Viscount Halifax (Charles Lindley Wood)** (1839–1934), az Angol Egyházi Unió elnöke 1868 és 1919 között
59. **Lord Horace Davey** (1833–1907) bíró és liberális politikus
60. **Arthur Winnington-Ingram** (1858–1946), londoni érsek 1901 és 1939
61. **Henry Campbell-Bannerman** (1836–1908), liberális politikus, miniszterelnök 1905 és 1908 között

62. **Herbert H. Asquith** (1852–1928), liberális politikus, miniszterelnök 1908 és 1916 között
63. **Lewis Morris** (1833–1907), walesi akadémikus és politikus
64. **Henry Cotton** (1845–1915), az indiai brit adminisztrációban dolgozik 1867-től, támogatja az indiai önkormányzatiságot, 1906 és 1910 között liberális parlamenti képviselő
65. Russell Res
66. Fulham polgármestere
67. Camberwell polgármestere
68. Rev. Can. Ingram
69. Rev. J. Adderley
70. Rev. J. H. Cardwell
71. **Rev. Septimus Buss** (1836–1914),
72. Rev. Father Suckling
73. Rev. W. D. Walters
74. Rev. A. W. Jephson
75. **Rev. Percy Dearmer** (1867–1936), anglikán lelkész, társadalmi reformer
76. **Rev. William James Conybeare** (1871–1955), a canterbury érsek káplánja
77. **Edwin Andrew Cornwall** (1863–1953), szénkereskedő, politikus, a londoni városi tanács elnöke, 1906-tól liberális parlamenti képviselő
78. W. E. Mullins
79. W. C. Parkinson
80. G. Shrubsall
81. **Frederick Verney** (1846–1913), az anglikán egyház klérusa, jogász, liberális politikus, 1906 és 1910 között a brit parlament tagja
82. **John Atkins Hobson** (1858–1940), brit közgazdász
83. **William Boyd Carpenter** (1841–1918), anglikán klerikus, 1884 és 1911 között Ripon püspöke
84. a Balliol College igazgatója
85. **Rev. Stephen Gladstone** (1844–1920)
86. **Henry Drummond Wolffe** (1830–1908) brit diplomata és konzervatív politikus
87. **Sir Charles Eliott** (1862–1931), diplomata, botanikus
88. **Rev. Victor Seymour** (1859–1935), 1901 és 1929 között a south kensingtoni St. Stephens' templom plébános
89. **Rev. Canon Rhodes Bristow** (1838–1914), anglikán klérus tagja, 1905-től a Southwarki katedrális kanonoka
90. Rev. Prebendary Ram
91. **Rev. C. Ensor Walters** (1873–1938), weslyánus lelkész Londonban
92. **Joseph Compton Rickett** (1847–1919), liberális politikus, 1902-ig több szénipari vállalatban is érdekelt, 1896-tól haláláig parlamenti képviselő
93. **Thomas Burt** (1837–1922), szakszervezeti mozgalom tagja, Nagy-Britannia történetének első munkás származású parlamenti képviselője, a liberális párt tagja
94. **Thomas Henry Sloan** (1870–1941), 1902 és 1910 között Dél-Belfast konzervatív parlamenti képviselője
95. **George William Palmer** (1851–1913), Reading polgármestere és parlamenti képviselője, 1904-ben lemond pozíciójáról
96. **Alfred Emmott** (1858–1926), brit liberális politikus, parlamenti képviselő
97. **Robert Cameron** (1825–1913), liberális parlamenti képviselő, előtte iskolaigazgató
98. **Norval Watson Helme** (1849–1932), üzletember és liberális parlamenti képviselő
99. **David Brynmor Jones** (1851–1921), jogász, történész, liberális parlamenti képviselő

100. **Richard Bell** (1859–1930), magasrangú szakszervezeti tag, a Munkáspárt egyik első parlamenti képviselője
101. **C. P. Scott** (1846–1932), újságíró, a Manchester Guardian főszerkesztője, 1907-től tulajdonosa
102. **William Brampton Gurdon** (1840–1910), liberális képviselő
103. **Walter Foster** (1840–1913), sebész, liberális parlamenti képviselő
104. **Frederick Wills** (1838–1909), üzletember, filantróp, liberális parlamenti képviselő
105. **Frederick Mappin** (1821–1910), gyártulajdonos, liberális politikus
106. **Alfred Hickman** (1830–1910), ipari, konzervatív parlamenti képviselő
107. **Charles MacLaren** (1850–1934), skót jogász és liberális parlamenti képviselő
108. **Francis Seymour Stevenson** (1862–1938), liberális politikus,
109. **Robert Yerburgh** (1853–1916), jogász, konzervatív politikus
110. **Thomas Wallace Russell** (1841–1920), ír politikus és lobbista, liberális-unionista
111. **Claude Morley** (1874–1951), antikvárius és entomológus
112. **John Henry Whitley** (1866–1935), liberális politikus, parlamenti képviselő
113. **John William Wilson** (1858–1932), vegyipari gyáros, liberális parlamenti képviselő
114. George White
115. **Corrie Grant** (1850–1924), újságíró, jogász és liberális parlamenti képviselő
116. **John Emmott Barlow** (1857–1932), üzletember, liberális parlamenti képviselő
117. T. G. Ashton
118. **John Michael Fleetwood Fuller** (1864–1915), liberális parlamenti képviselő, Dél-Ausztrália kormányzója 1911 és 1913 között
119. **John Herbert Roberts** (1863–1955), walesi liberális politikus
120. **Charles Peter Allen** (1861–1930), liberális parlamenti képviselő
121. **Francis Layland Barrett** (1860–1933), liberális parlamenti képviselő 1900 és 1910 között
A. C. Humphreys Owen
122. **John Edward Ellis** (1841–1910), bányatulajdonos, liberális parlamenti képviselő
123. Eugene Watson
124. Henry Norman
125. **James Christopher Flynn** (1852–1922), ír nacionalista parlamenti képviselő
126. Samuel Smith
127. **Maurice Levy** (1859–1933), liberális politikus
128. **James Tomkinson** (1840–1910), földbirtokos, liberális parlamenti képviselő
129. **George Macrae** (1860–1928), skót textilkereskedő, liberális politikus
130. **Rev. Bertram Hawker** (1868–1952), anglikán klerikus, pedagógus, felesége Constance Victoria Buxton, Noel Buxton húga
131. **George Hodgkin** (1880–1918)
132. Rev. James Johnston
133. Rev. J. D. Sinclair
134. **Sir Mark Stewart** (1834–1923), skót konzervatív parlamenti képviselő

135. Lady Trevelyan
136. **Hardwicke Drummond Rawnsley** (1851–1920), anglikán klerikus, a brit örökségvédelmi alap, a *National Trust* egyik megalapítója
137. Joseph Howard
138. **John Westlake** (1828–1913), jogtudós, a nemzetközi jog egyik legfontosabb 19. századi tudósa, a Balkán Bizottság második elnöke (1907–1913)
139. **Arthur Charles Hamilton-Gordon** (Earl of Aberdeen) (1829–1912), liberális parlamenti képviselő, gyarmati tisztviselő
140. **Lord Thomas Brassey** (1836–1918), liberális politikus, gyarmati tisztviselő
141. Lady Frederick Cavendish
142. Augustus Legge (lichfieldi püspök)
143. Francis Chavasse (liverpooli püspök)
144. Professor Pavel Miljukov
145. **Godfrey Benson** (1864–1945), liberális politikus
146. **Rev. Rosslyn Bruce** (1871–1956), anglikán lelkész, társadalmi reformer
147. C. F. Collier
148. **Prof. Robert Seymour Conway** (1864–1933), klasszika-filológus, a két világháború közötti időszakban liberális politikus
149. **Rev. Thomas Charles Fry** (1846–1930), anglikán klerikus, lincolni esperes 1910 és 1930 között
150. **Prof. Rendel Harris** (1852–1941), valláskutató, egyetemi tanár
151. **F. W. Pethick-Lawrence** (1871–1961), szocialista aktivista, az első világháború idején a Munkáspárthoz csatlakozott
152. Miss Josephine Marshall
153. **David Marshall Mason** (1865–1945), skót liberális politikus
154. **Edward McCurdy** (1871–1957)
155. **Rev. Henry Bickersteth Ottley** (1850–1932)
156. **Albert Spicer** (1847–1934), üzletember, liberális parlamenti képviselő
157. **Cosmo Gordon Lang** (1864–1945), anglikán klerikus, stepney-i püspök 1909-ig, majd yorki érsek 1928-ig, végül 1942-ig canterbury érsek
158. **Arthur G. Symonds**, a Balkán Bizottság titkára 1909–1913
159. **Edward Gurney Boyle** (1878–1945), a két világháború között a Balkán Bizottság első számú embere
160. **Ernest Walter Brooks** (1863–1955), ókorász, az arámi nyelv kutatója
161. Bertram Christian
162. **Alfred George Gardiner** (1865–1946), újságíró, 1902 és 1919 között a Daily News napilap szerkesztője
163. A. E. Hecht
164. **Leonard Trelawny Hobhouse** (1864–1929), liberális politikai gondolkodó, szociológus, a szociális liberalizmus gondolatának egyik első megfogalmazója
165. G. R. Malloch
166. Thomas Palmer Newbound
167. Alfred Stead
168. H. J. Torr
169. **Aneurin Williams** (1859–1924), liberális parlamenti képviselő
170. **Hilton Young** (1879–1960), újságíró, 1908-tól a The Economist helyettes-szerkesztője
171. **William Arthur Moore** (1880–1962), ír újságíró, a Balkán Bizottság titkára 1904–1909 között
172. **Thomas Fowell Buxton** (1837–1915), üzletember, liberális

- parlamentari képviselő, Dél-Ausztrália kormányzója 1895 és 1899 között, Noel Buxton édesapja
173. **George Cadbury** (1839–1922), üzletember, társadalmi reformer
174. **Edmond Fitzmaurice** (1846–1935), jogász, liberális parlamenti képviselő, diplomata
175. **Edward Fry** (1827–1918), jogász, a nemzetközi jog kiemelkedő képviselője, az 1907-es hágai békekonferencián a brit delegátus tagja
176. **Thomas Hodgkin** (1831–1913), történetíró, bankár, kvéker lelkipásztor
177. **Henry Scott Holland** (1847–1918), anglikán klerikus, társadalmi reformer
178. **Richard Jebb** (1874–1953), újságíró
179. **Herbert Gladstone** (1854–1930), liberális parlamenti képviselő, belügyminiszter 1905 és 1910 között, majd a Dél-afrikai Unió főkormányzója 1910 és 1914 között, William Ewart Gladstone legfiatalabb fiú gyermeke.
180. **Edward Grey** (1862–1933), brit liberális politikus, külügyminiszter 1905 és 1916 között.
181. **Richard Burdon Haldane** (1856–1928), liberális politikus, hadügyminiszter 1905 és 1912 között.
182. **Octavia Hill** (1838–1912), társadalmi reformer és aktivista

MELLÉKLET 2: JAMES DAVID BOURCHIER LEVELE ARTHUR G. SYMONDSNAK, 1912.
 ÁPRILIS 3. (MS 951 C.1/12 SPEC. CORR. BOURCHIER)

Kedves Mr. Symonds,

A rám nehezedő munka arra kényszerített, hogy pár nap csúszással válaszoljak csak március 14-ei levelére.

Írtam a szófiai és szaloniki embereimnek, hogy küldjenek jól megerősített információkat a török hivatalnokok és az ő hallgatólagos beleegyezésükkel tevékenykedők tetteiről. Igyekszem innen [Athén] is megbízható információkat szerezni számodra. Még azoknak is nagyon nehéz első kézből származó információkat szerezni, akik a helyszínen vannak, mivel az áldozatok általában félnek elmesélni a velük történeteket. Úgy tűnik vég nélküliek a hatóságok által elkövetett törvénytelenések és önkényes intézkedések a most zajló választások alatt. Számos lapot konfiskáltak, szerkesztőiket és szerzőiket megfélemlítették vagy kiutasították az országból. A Konstantinápolyban tartósan érvényben lévő statáriumot más városokban is kihirdették, a nyilvános gyűléseket betiltották és az ellenzék néhány tagja erőszaknak is kitétek. Úgy értesültem a parasztok néhány helyen megtagadták a szavazást, míg máshol kényszer alatt

tették csak meg. Az eredmény természetesen az Egység és Haladás Bizottságának óriási győzelme lesz. Bár ez nem sokat számít legalábbis, ami az alávetett népeket illeti, mert egyetlen török párt sem fog soha nekik egyenlő jogokat adni. A domináns kisebbség erővel fenn fogja tartani pozícióját, ahogy a múltban is tette. Semmilyen javulás nem várható hacsak Európa közvetlenül be nem avatkozik.

Most röviden válaszolok a nekem feltett három kérdésre:

- (1) Nem gondolom, hogy bármi valószínűsége is lenne a hatalmak közös fellépésének, amíg Németország folytatja eddigi reálpolitikáját. Ez a politika kizár minden együttérzést az elnyomottakkal és minden felháborodást az igazságtalansággal és gonosszággal szemben. Németország célja, hogy (1) a török katonai erőt Oroszország ellen használja a Kaukázusban keltett eltereléssel, ami arra kényszeríti az oroszokat, hogy meggyengítsék a nyugati határon lévő csapataikat. (2) kereskedelmi koncessziókat és katonai felszerelésekre megrendeléseket szerezzen stb. és megalapozza saját helyzetét Kis-Ázsiában. (3) a törököket használni a délszlávok korbácsaként és eszközként a szerb és bolgár egység megvalósításának akadályozására. Az (1) és a (3) [pont] egyúttal Ausztria politikáját is jelenti. De Ausztriát nem lehet kihagyni egyetlen reformprogramból sem, amibe a nyugati hatalmak és Oroszország belefogna. Ausztria ennél fogva talán egyesül azzal az akcióval, amit a nyugati hatalmak és Oroszország a macedóniai és albániai lakosság nevében végrehajtana. Ez elvezet a második kérdésedhez.
- (2) A revali program feléléstése vagy a közvetlen európai beavatkozás terve jelenleg aligha lehetséges, köszönhetően annak, hogy Olaszországnak együtt kellene működnie, ami [jelenleg] kizárt dolog a háború miatt. Azonban természetesen nem szabad szem elől tévesztenünk, mint az egyetlen olyan eszközt, amivel háború nélkül jobbítható lenne az alávetett népesség helyzete. Röviden szólva, csupán két lehetséges megoldása van a kérdésnek: „autonómia vagy anatómia.” Az „anatómia”, vagyis európai-Törökország felosztása csakis háborúval valósítható meg. Ez lenne a legjobb és leghitelesebb megoldás, amennyiben ezt a nemzetiségi elvvel összhangban valósítanák meg, azaz a szláv és görög lakosságot magukba szívják a szabad rokon államok és az albánok függetlenné válnának. Azonban ez más formában is megvalósulhat, ami csak elnyújtaná bajt: a félsziget felosztása bizonyos hatalmak által. Ennél fogva vissza kell térnünk az autonómia [gondolatához]. És az autonómia békés elérésének az egyetlen módját a Hatalmak fokozatos beavatkozása jelenti Macedónia adminisztrációjába.

Amint a tisztviselőiket újfent beiktatták, megkezdhetik lépésről lépésre a helyi autonóm intézmények létrehozását és fejlődésünk felügyeletét. Ha a hatalmak közbeszólnak a háború véget vetése érdekében – ami végül elég valószínű – remélem valamilyen [nemzetközi] ellenőrzés része lesz a feltételeiknek.

- (3) A fentiekből láthatja, hogy a macedóniai autonómiát várhatóan a megvalósítható politika között tartom számon. Sajnálatosan a korai megvalósítást meggátolja a hatalmak meghátráló lépése, hogy visszahívták funkcionáriusait a területről. A valódi indok e lépés mögött a Konstantinápolyban vívott kereskedelmi és politikai befolyásért vívott vetélkedés és azon vágyunk, hogy kiszorítsuk a német befolyást onnan. Ami a török csapatok kivonását illeti, arra kétségkívül végső soron szükség lesz, azonban fokozatosan kell végrehajtani. Lord Lansdowne tekintettel volt erre, amikor a macedóniai vilajetek igazolhatatlan katonai kiadásai ellen tiltakozott. Ma sokkal több oka lenne tiltakozni, azonban utódja elvetette az általa követett politikát és a Külügyminisztériumunk látszólag arányaiban sokkal kevesebb érdeklődést mutat az alávetett népek boldogulását illetően. A katonai kiadásokat borzasztó mértékben megnövelték, ahogy az adókat is sokkal erélyesebben gyűjtik be, így a földművesnek többet kell fizetnie, mint korábban annak a hadseregnek, ami alávetettségben tartja őt.

Most be kell fejeznem, kérem bocsásd meg siettségem.

Őszintén a Tiéd, JDB

P.S.: Szabadon felhasználhatja ezt a levelet, de kérem tartózkodjon az én vagy az ügynökeim neveinek a megjelentetésétől. JDB

MELLÉKLET 3: BEADVÁNY WILSON ELNÖKNEK. MACEDÓNIA. FOGALMAZVÁNY (MS 951. C.27/7 – BALKANS – MISC.)

Mi, akik személyesen ismerjük a Balkán-félszigetet bátorkodunk felhívni a figyelmét az alábbi szempontokra:

- (1) Az igazság és a Balkán-félsziget jövőbeli békéjének érdekében a balkáni államok új határainak szükségszerűen egybe kell esni amennyira csak lehet a nemzetiségek [eloszlásának] határaival.

- (2) Ha bármilyen okból ez a határrendezési rendszer nem kivitelezhető, az az alapelv miszerint egyetlen balkáni népet sem helyezhetnek egy másik uralma alá még fenntartható azáltal, hogy az érintett lakosság önkormányzatot kap.
- (3) Macedónia esetében ennek az elvnek az alkalmazása különösen kívánatos tekintve a szomszédos államok versengő követeléseit, amelyek közel fél évszázada a lakosság végtelen nyomorúságának okozói. Egy a Hatalmak által védnökölt autonóm kormányzat alatt a lakosságnak lehetősége lenne, hogy a saját érdekeivel foglalkozzon és, hogy azon zaklatás nélkül éljen és boldoguljon, aminek ezeddig ki volt téve.
- (4) Ha elfogadjuk a szerbek és görögök által előadott elméletet miszerint a macedóniaiak nemzeti öntudata „fluid” és nem mutat részrehajlást egyetlen külföldi propaganda irányába sem, akkor a természetes megoldást az jelenti, hogy saját magukat kellene kormányozniuk és a „Macedónia a macedóniaiaké” elvet kell elfogadnunk. Másfelől, ha létezik ilyen elfogultság, az autonómia megadása lehetővé tenné ennek az érzésnek a szabad megnyilatkozását összhangban az önrendelkezés elvével.
- (5) Az autonóm Macedóniai Állam északon Sar-hegységtől (a szerb etnikai határ), délről az Égei-tenger, és keleten a bolgár határtól nyugaton az albán határig terjedne ki. A déli határ, ami a Kasztoria-tótól a Vardar torkollatáig terjedne, Görögország számára hagyná meg Veriát, Nigritát és a Halkidiki-félszigetet.
- (6) Kívánatos lenne, hogy az autonóm államban a rendet egy nagyhatalom, lehetőleg Amerika, tartaná fenn meglétének első éveiben.
- (7) Szerbia és Görögország lemondása azokról a macedóniai területekről, amelyeket megszállva tartanak 1913 óta nem lenne észszerűtlen tekintve, hogy milyen jelentősen fognak most növekedni.
- (8) Szaloniki, ami kereskedelmileg elválaszthatatlan a belső területektől, természetesen az új állam fővárosává válhatna.
- (9) Az itt javasolt megoldás kielégítené azt a sok-sok éve Macedóniában és Szalonikiben széles körben az autonómiára érzett óhajt, és összhangban van azokkal az alapelvekkel, amelyeket ön államférfiúi bölcsessége fektetett le és amelyeket elfogadtak a szövetséges hatalmak.

MELLÉKLET 4: NOEL BUXTON 1931. ŐSZÉN TARTOTT ELŐADÁSA A BALKÁN BIZOTTSÁGRÓL, FOGALMAZVÁNY, MS 951 C.24/3 BALKAN COMMITTEE 1918–1946

Az 1931-es évhez képest messzinek tűnik 1903, amikor a Balkán Bizottság megalakult. Ha egy akkori Rip van Winkle⁷⁶⁶ felébredne ma olyan elképesztő változásokat fedezhetne fel Európa térképén, hogy azt hinné még mindig alszik és csak álmodik. Ezek a változások mélyen érintettek a balkáni népek sorsát, és megvalósítottak sok olyan célkitűzést, amit a Balkán Bizottság eredeti tagjai igyekeztek elérni.

Mik voltak a célok abban az időben? És napjainkban is még folytatnunk kell [ezek megvalósítását] azon az alapon, hogy noha a körülmények megváltoztak, de a tolerancia, a politikai szabadság és a jó kormányzat szüksége épp oly nagy, mint korábban.

Ez egy olyan érdekes kérdés, amelyet, ha rendesen körüljárunk visszarepít bennünket a Bizottság [létrejöttének] eredetére és megmutatja azon személyek szerepét, akik akkoriban a haladást pártolták a Balkánon, amivel egyúttal felbecsülhetjük azt is, hogy milyen szerepet játszhatnak ma.

1903-ban a balkáni népek fiatalok, tapasztalatlanok és többnyire elveszettek voltak a modern világban, éppenhogy csak kikerülvén a törökök gyámkodása alól. Macedóniában, ahol a bolgárok, szerbek és görögök [egymással vitáztak], a törökök voltak az uralkodók, és [...] azok a túlkapások keltették fel a nyugati világ érdeklődését, épp úgy, ahogy a korábbi években a bolgárok ellen elkövetettek megnyerték maguknak szószólójuknak W. Ewart Gladstone-t. Az Abdulhamid [szultán uralkodásától gyötört] európai-Törökországban élő lakosság nyomorúsága 1903-ban alig volt ismert. Abban az időben az utazók kevesen, és utazásaik pedig igen rendszertelenek voltak. Kevesen értették meg, hogy Macedónia – a Balkán stratégiai tengelye – irányába tartott egy mozgalom (Ausztria–Magyarország és Oroszország birodalmi rivalizálása [mellett]), ami Lord Lansdowne szavaival Európa puskaforos hordójává tette a Balkánt. A törökök jól mulattak a hömpölygő zűrzavaron és a küzdelmeken, kijátszva az osztrákokat az oroszok ellen, ahogyan a bolgárokat szembeállították a szerbekkel és a görögökkel.

Ilyen körülmények között állítottuk fel a Bizottságot. A Daily News [így] tudósított a céljairól: „Az elsődleges cél, hogy ismét felébresszük a balkáni népek sorsa iránti érdeklődést, amit megkövetel a humánus és az a felelősség, amit országunk magára vállalt a berlini egyezményben (amikor Macedóniát Disraeli visszaadta a törököknek).”

⁷⁶⁶ Washington Irving (1783–1859) amerikai író azonos című novellájának holland-amerikai hőse, aki húsz évet átalszik – többek között a teljes amerikai függetlenségi háborút – és egy teljesen új világban ébred fel.

A Bizottság volt hivatott elbeszélni a világnak szóban és írásban, a sajtóban és a parlamentben a parasztság szenvedéseit: a földbirtokosok, a katonák, az adószedők zsarnokoskodásait, a forradalmi bandák megtorlásait, a keresztény lakosság kölcsönös bizalmatlanságait. Nem is beszélve arról, hogy reménytelen volt a „török kormánytól” reformok bevezetését várni. Végül [a Bizottság arra vállalkozott], hogy ha Angliát felkérjük arra, hogy használja befolyását a közel-keleti kérdés bármilyen rendezésében, akkor ez a befolyás ne a reakció malmára hajtja a vizet, ahogy az 1878-ban történt.

Nyilvánvalóan a feladat állás foglalást jelentett egy bizonyos kormányzati [típus] ellen, minthogy Abdulhamid rendszerét reménytelennek hittük. Habár később, 1908-ban felhagytunk Törökország kritizálásával, mivel akkoriban reméltük, hogy az ifjútörökök az alkotmányos kormányzat korszakát fogják bevezetni, azonban hamarosan rájöttünk, hogy a bizalmunk rossz helyre került, és visszatértünk a korábbi ellenséges álláspontunkra, ha ez nem túl erős szó a török rezsim ellen. A balkáni népek iránti érdeklődésünket önteltség nélkül talán apaiként írhatjuk le. [...].

A befolyás, amivel a Balkán Bizottság idehaza rendelkezett ezekben a korai években igen figyelemreméltó volt. Az érdeklődés annyira nagy volt, hogy képes volt felkavarni az egész országot: gyűléseket tartottak a polgármesterek és [olvashatatlan – B.B.] pártfogása mellett, a parlament mindkét Házában felszólaltak képviselők, a lelki és világi vezetők gyakran és széles körben előadták álláspontjukat, ami abban csúcspontot ért el, hogy maga a canterbury-i érsek vezetésével egy küldöttség találkozott Sir E. Grey-jel 1907-ben, ahol [az érsek] néhány igen kemény tanácsot adott a külügyminiszternek. Külföldön [a Bizottság] olyan presztízsnak örvendett, aminek a távolság a szakértelem báját kölcsönözte. A B[alkán]B[izottság] szavai adták a közép-európai lapok vezércikkeinek szövegét.

A korai tevékenységünket olyan emberek tüntették ki részvételükkel, mint [Lord] Bryce, Westlake, Barnett, Scott Holland, Masterman, George Trevelyan, Dr. Clifford, és olyanoké, akik a mai napig velünk vannak, mint Nevinson, Gooch, Brailsford, [áthúzva: C. P. Trevelyan], E. Boyle.

Közelebbről rátekintve korai törekvéseinkre, azt gondoljuk, hogy mi szenteltük először magunkat arra, hogy jobba tegyük, amit ma úgy ismernek, hogy kisebbségi kérdés. A Balkán Bizottság támogatását adta Lord Lansdowne-nak, amikor a mürzstegi reformok (a Ausztria – Magyar[ország] és Oroszország duális beavatkozása) becsődölése után megpróbálta rávenni a koncert összes tagját, hogy vegyék ki mind a részüket a törökök megrendszabályozásából. Később a mi feladatunk lett, hogy Sir E. Greyt lépésekre sarkalljuk, ami ahogy a „Memoárjából” kiderül egyáltalán nem volt ingyére. Így annál is inkább a Bizottság érdeme,

hogy akkoriban az érseki küldöttség sikere volt, hogy a kormányt cselekvésre bírta. Az ideális javaslatunk az volt, hogy Macedónia [kapjon] egy keresztény kormányzót [...].

Az akcióink második fázisát az ifjútörök forradalom eljövetele jelentette. Ekkor felhagytunk azzal, hogy a keresztények megkíséreljék a törökeket megfosztani bármilyen alapvető hatalomtól a birodalmuk európai részein. Abdulhamidnak vége volt, vagyis legalább többé nem volt hatalma. Minden független megfigyelő, mint [...] Sir Edwin Pears, Fitzmaurice [...] olyan elérhető emberek, akiknek adtunk az ítéletére, mint Bryce (aki Washingtonban volt nagykövet) jóváhagyták az ifjútörök rezsim támogatására tett kísérletünket. A keresztény fajok, különösen Macedóniában úgy érezték, hogy új korszak kezdődött számukra, és nyilvánvaló kötelességünk volt, hogy semmilyen módon ne veszélyeztessük az alkotmányos kormányzat [kialakítását célzó] kísérlet sikerét. Néhányunk a B[alkán] B[izottságo]-t képviselve Konstantinápolyba mentünk, hogy magunk is felmérjük a helyzetet, [ahol] az ifjútörökök láttak vendégül minket. [a szövegből kihúзва: teljesen megerősített minket lépésünk bölcsességéről]. Gyűjtöttünk némi aggodalomra okot adó benyomást, amelyek közül néhányat bátorkodtam közölni Sir E. Grey-jel, különösen az ifjútörökök között lévő sovinizta elemekről. A Balkán Bizottság ugyanakkor kitartott a támogatása mellett és azt remélte, hogy ha a brit kormány kiaknázza a lehetőséget, hogy átvegye Németország helyét protezsáltja, Abdulhamid bukásával, mint Törökország útmutatója, mentora és barátja, akkor az ifjútörökök mérsékelt és haladó része győzedelmeskedne. Ám a Balkán Bizottság erőfeszítései, hogy Nagy-Britanniát ebbe az irányba terelje hiábavalóak voltak, és hamarosan arra eszméltünk, hogy Abdulhamid zsarnoksága helyett kicsi Abdulok százai keletkeztek, hogy vegzálják az idegen [értsd: nem török] lakosságot. Ennek eredményeképpen visszatértünk ismét a török rezsim éles kritizálásához.

És amikor Olaszország 1911-ben lecsapott Tripolira és háborút vívott Törökország ellen, a Balkán Bizottság nem kísérelte meg – ahogy 1908-ban sikeresen tette 1908-ban – megakadályozni a balkáni népeket abban, hogy megragadják a lehetőséget, hogy lerázzák magukról elnyomóikat. Csakugyan a Balkán Bizottság tagja, a Times[nak tudósító] Bouchier volt az, aki megvalósította a lehetetlent, és rávette Görögországot és Bulgáriát, hogy katonai egyezményt kössenek. A Szerbia és Bulgária között létrejött szerződést egy orosz diplomata hozta tető alá – amiről Poincaré meglepődötten [jegyezte meg], hogy az egy „*convention de guerre*”.

Végre a Balkán Bizottság reményt látott erőfeszítései megvalósulására: Macedónia felszabadulna és [...] felosztanák lakói között. Azért dolgoztunk, hogy a brit közvéleményt megismertessük ezzel a Balkán-háborúk [idején], és meglelégedéssel szolgált, amikor a brit

kormány kinyilvánította, hogy el fogja ismerni a balkáni szövetségesek által elért változásokat. Úgy éreztük egyetlen Disraeli sem tudná ezúttal semmibe venni a közvéleményt és visszajuttatni a törököknek, amit elszakítottak tőle az alávetett népek áldozatai révén. A közvélemény bámulattal figyelte, hogy a liberalizmus győzedelmeskedik, és a Balkán Bizottság teljes mértékben kihasználta a lehetőséget, hogy támogassa a térképen bekövetkező változásokat. Mindannyian tudjuk mennyit reméltünk attól, hogy a balkáni tárgyalások Londonban folytatódtak.

És milyen csalódottak voltunk, amikor hosszú megbeszélések után a balkáni meghatalmazottak elhagyták a szimpátiával teli és nyugodt londoni légkört a megegyezés befejezése nélkül, ami a második Balkán-háborúba torkollott. És a reményeink szertefoszlottak a bukaresti békével, ami Bulgáriának borzasztó sérelmeket okozott.

A Balkán Bizottság második célja, hogy a balkáni népek közötti jó kapcsolatot, amit a törökök ellehetetlenítettek, [elősegítse], még megvalósításra vár.

A Nagy Háború alatti törekvéseim, hogy megakadályozzam Bulgária csatlakozását – a bukaresti béke következményeként – Szerbia ellenségeinek oldalához már jól ismertek. Túlságosan is elszomorító ahhoz, hogy hosszabban időzzünk a Külügyminisztérium azon kudarcán, hogy a [háború] korai szakaszában fontolóra vegye egy titkos megbízott kiküldését a megfelelő felhatalmazással, hogy elősegítse a szövetségesként való részvételt vagy legalább a semlegességet.

Ezzel az epizóddal teljesen lezárhatjuk a háború előtti helyzet összefoglalását és a Balkán Bizottság akkori törekvéseit.

Megvoltak a magunk hullámvölgyei. Sikereink és kudarcaink. De senki sem mondhatja, hogy hatástalanok lettünk volna abban, hogy ébren tartsuk az érdeklődést olyan ügyek felett, amelyek iránt a nyugati közvélemény morális felelősséggel tartozik. Pontosan ez a néha hatásos én szenvedélyes felelősség [kellett akkor], amikor még nem létezett nemzetközi gépezet, hogy érvényesítse [ezt az akaratot].

Röviden három dologért álltunk ki ezekben az években 1914-ig: (1) az „el a kezekkel” a balkáni népektől” politikájáért, és elleneztük, hogy egyszerű gyalogként kezeljék őket a rivális nagyhatalmi imperializmusok között dúló küzdelemben. (2) az európai-Törökországban élő keresztény kisebbségek jogaival való törődés. (3) közeli és barátságos kapcsolatok [elősegítése] a balkáni népek között, és szembeszállni a törökök szándékos politikájával, hogy testvérgyilkos mozgalmakat tápláljon [közöttük].

Vajon a mai helyzet, annak óriási különbségeivel megköveteli-e a további baráti éberségünk és érdeklődésünk a Balkán népeinek sorsa iránt?

Mindegyikük teljes függetlenséget nyert, kettejük megduplázta a területét. [...] A balkáni államok sebesen elfoglalják helyüket Nyugat-Európai társaik között, és kormányaik ahogy tapasztalatot szereznek egyre rendezettebbé, megbízhatóvá és stabillá válnak. Mind bírják a Liga [Népszövetség] tagságát, egyesek a Tanácsba is bekerültek, és a rendszeres kapcsolat a tapasztaltabb államférfiakkal rendkívüli hatással kell legyen gyakorlatukra és megjelenésükre.

Mint ismeretes, a Liga jelentős szerepet játszott a balkáni államok biztonságának és függetlenségének megteremtésében. Valóban a legdrámaibb sikerei a félszigethez kötődnek. Az „el a kezekkel” a Balkántól elve, amelyért ez a Balkán Bizottság oly régóta kiáll, így azt mondhatjuk elég jól megvalósult.

A Liga tagjának lenni egyúttal a területi integritás [megőrzésének] erős garanciáját jelenti. A kisállamokat többé nem kezelik pusztá bábuként a vetélkedő birodalmak küzdelmében. Újfént megemlítem: a legtöbb ellenségeskedést csírájában fojtottak el számos alkalommal: Albánia szerb inváziója 1921-ben, Bulgária görög inváziója 1925-ben, és számos határvitát Görögország és Törökország között Genfben simítottak el. Így a másik célt, aminek eléréseért kiállunk a Nemzetek Ligájának legéberebb tagjai oltalmazzák: a balkáni népek közötti baráti egyetértést.

Mit mondhatunk mégis a kisebbségi kérdésről? Mindannyian tisztában vagyunk, hogy a kisebbségek iránt különleges figyelemmel van a Liga, de, noha vonakodva is, be kell vallanunk, hogy ezen a területen, legalábbis amíg a Balkánról van szó, a Liga egészen napjainkig képtelen volt jó szolgálatot tenni. Az utóbbi néhány évben tíz jól megfogalmazott petíciót mutattak be a Liga számára a Jugoszláviában élő kisebbségek (németek, albánok, bolgárok, magyarok) nevében, azonban egyetlen egyet sem vizsgált meg a Tanács. A jugoszláv kormány csakugyan harsányan tagadja, hogy a bolgárok kisebbséget alkotnának [államukban]. Kevés remény látszik arra, hogy a Liga tagjai lépéseket tegyenek. Mivel mindig egy tagnak kell cselekednie mielőtt a gépezet mozgásba lendül, minthogy a Liga nem egy szuperállam. Csekély a remény, hacsak a brit közvéleményt nem bírjuk rá, hogy nyomást gyakoroljon a kormányra. Ezen a területen, attól félek sajnos a Balkán Bizottság felelőssége nem kisebbíthető.

A Balkán Bizottság maga is élt azzal a joggal, ami minden független [embert] megillet, hogy petícióval forduljon a Ligához, amit egyik tagunk adatgyűjtésére alapozott. Azonban nem tudjuk a mai napig mi történt ezzel a beadványunkkal: hogy egyáltalán a [Népszövetség] Bizottság[a] fontolóra vette-e, és ha igen, mit gondolnak, [mi] az álláspontjuk és milyen választ adott a jugoszláv kormány a szerződések megszegésére vonatkozó kifogások ellen. A

titokzatosság [jellemzi] a kisebbségi bizottságok munkáját Genfben, a régi diplomácia módszerei részben még mindig élnek.

A Balkán Bizottságnak még sok minden el kell érnie ezen a területen, és ami Macedóniát illeti a leginkább [áthúzva: gyakorlati] lépés jelenleg, hogy kérvény nyújtson be a hágai Állandó Tanács elé abban a ténykérdésben, hogy a bolgár állítások, miszerint kisebbséget alkotnak Szerbia déli régióiban, indokoltak a békeszerződés értelmében.

Még ha a balkáni kisebbségekre nem is vonatkoznak a szerződések, főleg a horvátokra és szlovénekre Olaszországban, a Bizottságnak sokat kell tennie ezen jugoszláv kisebbségek érdekében, akik áldozatai a fasizmusra oly jellemző elnyomásnak.

A harmadik elképzelés, amelyért kiállunk, valamilyen föderációban megvalósuló gazdasági egység. Ez a kérdés az utóbbi időben került a politika homlokterébe köszönhetően részben a válságnak, ami arra kényszeríti az országokat, hogy együtt dolgozzanak ki terveket. Tavaly ősszel valóban megvalósították az első Balkán Konferenciát Athénban, amely hat államból különböző háttérű képviselőket [hozott össze]. Noha szigorúan véve nem kormányok közötti egyeztetés volt, a jelentőségét aliga lehet alábecsülni. A résztvevők az élet minden területéről – politikai, gazdasági, társasági és értelmiségi – érkeztek a szóban forgó országokból. Ezeket a balkáni képviselőket azért hozták össze, hogy megvitassák nézeteltéréseiket szemtől szembe, és az eszmecsere remélhetőleg együttműködéshez fog vezetni.

Ha ragaszkodnak a gabona [termeléshez], akkor védelmet kell kapniuk és reménykedniük kell M.[onsieur] Briand tervének megvalósulásában [áthúzva: európai egység], amit némi eufemizmussal európai föderációnak hívnak. Valójában amit kidolgoztak, az hatásában nem kevesebb néhány elemében, mint egy kísérlet arra, hogy a Baltikumtól a Fekete- és Égei-tengerig kiépítsenek egy mezőgazdaság övet, amely magába foglalná Lengyelországot, a balkáni államokat Bulgáriával együtt.

Egy ilyen *cordon economique* Európa többi része és Oroszország között elzárná az orosz gabona útját, miközben a terv úgy lett kitalálva, hogy hasonló hatással legyen Kanadára és az Egyesült Államokra, kizárva az újvilági gabonát Európából amennyire csak lehet. A francia célok legalább annyira politikaiak, mint [amennyire] gazdaságiak.